

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS NUMISMÀTICS

LES DRACMES IBÈRIQUES
I LLURS DIVISORS

L. VILLARONGA

COMPLEMENTS D'ACTA NUMISMÀTICA

Col·lecció dirigida per M. Crusafont i A. M. Balaguer

1. - III Simposi Numismàtic de Barcelona. 1985
2. - L. VILLARONGA. Monedes de plata emporitanes dels segles V-IV aC. 1997
3. - L. VILLARONGA. Les dracmes ibèriques i llurs divisors. 1998

Moneda de la portada: Dracma de BARKENO, número 426 del catàleg.

L. VILLARONGA

LES DRACMES IBÈRIQUES I LLURS DIVISORS

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS NUMISMÀTICS

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BARCELONA 1998

This One

QHUT-DRC-K879

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP:

Villaronga i Garriga, Leandre

Les Dracmes ibèriques i llurs divisors. – (Complements d'Acta Numismàtica ; 3)

Bibliografia

ISBN 84-7283-418-2

I. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics II. Títol

III. Col·lecció: Complements d'Acta Numismàtica ; 3

1. Monedes ibèriques

737.1(46) "-03/-02"

Amb l'ajut de l'Institut d'Estudis Catalans i el suport de la

Diputació de Girona

Redacció: Acta Numismàtica
Escola Pia, 85. 08201 Sabadell
Telèfon 93 725 20 36

© Leandre Villaronga
© Societat Catalana d'Estudis Numismàtics
(filial de l'Institut d'Estudis Catalans), per a aquesta edició
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: novembre de 1998
Tiratge: 500 exemplars

Compost per Fotocomposició gama, s.l.
Aristides Maillol, 3, 1r. 1a. 08028 Barcelona

Impress a Limpergraf, SL
Polígon industrial Can Salvatella. Carrer Mogoda, 29-31. 08210 Barberà del Vallès

ISBN: 84-7283-418-2
Dipòsit Legal: B. 43648-1998

Tots els drets reservats. Aquesta publicació no pot ésser reproduïda ni en tot ni en part, ni registrada o tramesa per un sistema de recuperació d'informació en cap forma ni per mitjà, sigui mecànic, fotoquímic, electrònic, magnètic, electroòptic, per fotocòpia o qualsevol altre sense el permís previ per escrit de l'editor i de l'autor.

Sumari

Presentació	9
Introducció	11
Bibliografia	15
I. Tresors i troballes amb dracmes i divisors ibèrics	21
Andalusia (<i>BRETTI</i>)	22
Camarasa (Lleida)	23
Coll del Moro, Gandesa (Tarragona)	24
Ebre–Segre (Tarragona)	24
Écija (Sevilla)	25
La Plana d’Utiel (València)	26
Les Encies (Empordà)	27
Martos (Jaén)	27
Moixent (València)	28
Orpesa (Castelló)	29
Puig Castellar, Santa Coloma de Gramenet (Barcelona)	34
Tànger (Marroc)	35
Tivissa (Tarragona)	36
Valeria (Conca)	37
Villarubia de los Ojos (Ciudad Real)	38
Xest (València)	40
Troballes	40
Taula de distribució de les dracmes en els tresors	41
Taula de troballes de divisors de les dracmes ibèriques	43

II. Metrologia	45
Metrologia de les dracmes ibèriques	45
Metrologia dels divisors ibèrics	50
Coeficient de variació	55
Conclusions	55
III. Inscripcions	57
Comentaris crítics del professor Javier De Hoz	60
IV. Tipologia	69
V. Estil	73
VI. Tallers	77
VII. Classificació i ordenació	79
VIII. Estimació del volum de les emissions	87
Estimació del volum de les dracmes emeses	88
Estimació del volum de divisors emesos	91
Valoració del conjunt de dracmes i divisors	94
IX. Antecedents històrics, àrea de circulació i cronologia	95
Proveïment de la plata	95
Antecedents històrics	96
Aixecaments dels ilergets, segons les fonts romanes	98
Àrea on s'encunyaren les dracmes ibèriques	99
Àrees de circulació monetària	100
Coincidència entre els diversos aspectes numismàtics	101
Les dracmes ibèriques en front del denari romà	102
Cronologia	103
Conclusions	104
X. Interpretació històrica	107
XI. Catàleg de les dracmes ibèriques	109
Observacions	109
Sumari	111
1. Emissió d'imitació de les estàteres de Tàrent	112
2. Imitació de la llegenda grega. Tipus de Puig Castellar	112
3. Deformacions de la llegenda grega	114

4. Llegendes pseudoibèriques	115
5. Símbol del llop	120
6. Símbol del senglar	124
7. Símbol de l'estrella	124
8. Símbol creixent	125
9. Símbol del signe ibèric KU	127
10. Símbol del dofi	129
11. Llegendes ibèriques llegibles, sense símbol	131
12. Dracmes anepigràfiques	135
13. Dracmes amb llegendes no visibles o indeterminables	135
XII. Taula de correspondències del número de les dracmes ibèriques del Corpus al catàleg	137
XIII. Dracmes ibèriques a les col·leccions públiques	139
XIV. Comentaris	141
1. ILTIRKESALIR	142
2. Tipus de Puig Castellar	143
3. Deformacions de la llegenda	143
4. Grup 4	144
4-1. CESTERLACE	144
4-4. OMKAAITI	144
4-29. Símbol del cap de pegàs	145
5. Grup d'Iltirta amb el símbol del llop	145
5-1 a 5-8. Iltirta	145
5-10 i 5-11. Orose	148
5-12 a 5-18. Altres dracmes amb el símbol del llop	148
5-12, 6, 8-4, 8-10A, 11-12. Arrel BELSE O OLSE	149
6. Grup amb el símbol del senglar	149
7. Grup amb el símbol de l'estrella	150
7-1. TARAKONSALIR	150
8. Grup amb el símbol creixent	150
8-11. Llegenda CPR	151
9-1 a 9-8. Signe ibèric KU	151
9-6, 11-18 i 11-26. Arrel ERU	152
10. Grup amb el símbol del dofi	153
10-1. OLOSORTIN	153
11. Grup amb la llegenda ibèrica llegible, sense símbol	154
11-1. BARKENO	154
11-2 a 11-6. ETOKISA	154

11-7. KERTEKUNTE	155
11-8. KOSE	155
11-9. KESE	156
11-15. OLOSRR:BETASESALIR	156
11-16. BOKUAION	157
11-17 a 11-26	157
12. Grup de les dracmes anepigràfiques	157
Arrel-SALIR	158
Dracmes ibèriques de plom	158
Conseqüències finals	159
XV. Catàleg dels divisors ibèrics	161
Antecedents	161
Sumari del catàleg	163
1. Tipus particulars	165
2. Imitacions dels òbols massaliotes	166
2-1. Amb el topònim d'Iltirta o el llop	167
2-2. Divisors amb quatre quadrants	169
2-3. Divisors amb semicercle i dos quadrants	174
3. Imitacions dels divisors emporitans	176
3-1. Sense símbol	176
3-2. Amb símbol	178
3-3. Dos cercles dessota el pegàs	181
XVI. Taula de correspondència dels divisors ibèrics del <i>Corpus</i> amb el catàleg	185
XVII. Divisors a les col·leccions públiques	187
XVIII. Comentaris als divisors ibèrics	189
Divisors que corresponen a dracmes	189
1. Tipus particulars	190
2-1. Imitacions d'Iltirta dels òbols massaliotes	190
2-2. Divisors amb quatre quadrants	191
2-3. Divisors amb semicercle i dos quadrants	192
3. Imitacions dels divisors emporitans	193
3-1. Sense símbol	193
3-2. Amb símbol	194
3-3. Dos cercles dessota el pegàs	194
Conseqüències	195
XIX. Làmines	197

Presentació

Fa anys, conjuntament amb el nostre mestre Antonio M. de Guadán, ens fixàrem un pla per a la investigació de la numismàtica antiga de la península Ibèrica. Consistí, per començar, a fer l'estudi de les seques i emissions monetàries fonamentals, i així Guadán emprengué els treballs sobre Empòrion i Rhode i més tard Gades, i nosaltres sobre les monedes hispanocartagineses i les d'Arse-Sagunt.

A continuació, un cop bastit aquest sòcol essencial i necessari, nosaltres entram en el tema de les tres seques catalanes fonamentals: Untikesken-Emporia, Iltirta i Kese-Tàrraco.

Amb el resultat d'aquests treballs i altres de puntuals sobre alguns aspectes, com la circulació en la vall de l'Ebre, els denaris ibèrics, les monedes de la Celtibèria i altres, poguérem redactar el nostre manual de *Numismàtica antiga de Hispania* i darrerament el *Corpus Nummun Hispaniae ante Augusti aetatem*.

Amb tot, faltaven, especialment importants per al recull de nous materials pel que fa a Catalunya, l'estudi de les monedes fraccionàries dels segles v-iv aC i el de les dracmes ibèriques i llurs divisors.

La falta dels materials necessaris anava endarrerint el seu estudi, però finalment ens han arribat i, havent publicat el de les fraccionàries, ara toca el torn al de les dracmes ibèriques i llurs divisors.

Hem pogut aplegar-ne unes cinc-centes i els divisors arriben als doscents vuitanta, material potser insuficient, però la nostra edat imposa prendre un determini, i així ho hem fet.

L'esquema dels problemes que es presenten en fer-ne l'estudi són els següents:

1. Data del seu origen: Deu ser després de l'any 218 aC. Copien les dracmes emporitanes emeses pels romans a Empòrion i serveixen per finançar els aixecaments dels íbers contra els romans.

2. Metrologia: Segueixen el sistema de la dracma de 4,80 que imiten. En crear-se el denari romà l'any 212 aC amb un pes de 4,53 g, pot ser que s'ajustin a aquest pes.

3. Llegendes: Clarament s'estableixen tres grups: irregularitats a la llegenda grega, llegendes ibèriques llegibles i altres d'illegibles.

4. Seques: Les llegendes llegibles són quasi sempre topònims, la majoria sense localització coneguda.

5. Tresors: Tots els tresors pertanyen a la segona guerra púnica i als primers aixecaments dels ibers contra els romans.

6. Testimonis literaris: Les fonts ens parlen de l'«*argentum oscense*», que són les dracmes ibèriques d'imitació emporitana, i arriben fins a l'any 175 aC.

7. Fi de les emissions: Malgrat la data tardana, l'any 175 aC, donada per les fonts literàries per la recollida de l'«*argentum oscense*» per part dels romans en les seves victòries, creiem més probable la del 195 aC, data de la pacificació de Cató.

Introducció

Anomenem dracmes ibèriques a les monedes de plata encunyades a la península Ibèrica, majoritàriament a Catalunya, les quals imiten quasi sempre els tipus de les dracmes emporitanes, l'Aretusa voltada per tres dofins i el pegàs amb el cap modificat, emprant el seu sistema metrològic. Porten la inscripció en signes ibèrics, pseudoibèrics, o altres que resulten de la degeneració successiva dels caràcters grecs de la llegenda EMPORITON.

Les dracmes que, malgrat presentar un estil ibèric, –l'anomenem així al no ser hel·lenístic–, tenen l'escriptura grega, no les incloem en aquest treball.

Foren conegudes pels numismàtics del segle passat; Heiss¹ les publicà dintre de les monedes emporitanes com a imitacions gal·les, essent realment ibèriques les compreses entre els números 22 i 35.

Pujol i Camps² les estudià puntualment dintre del seu treball sobre les monedes emporitanes en el període v, amb els números 67 a 102. Després en publicà³ dues més a la pàgina 549, núm. 6 i 7. Fou l'autor de la part d'Empúries de l'obra de Delgado⁴, on s'inclouen les dracmes ibèriques a l'apartat «IV. Monedas de plata con leyenda ibérica», de les pàgines 198-213, amb els números 130 a 189.

Algunes les considerà com a «omonoias emporitanas» amb Massàlia, a la vista dels divisors ibèrics d'imitació massaliota del tipus de roda.

Zobel,⁵ en el seu afany de sistematitzar, ens dóna una llista de 47 llegendes ibèriques o pseudoibèriques i a més estableix una cronologia (p.139-140) per a les dracmes amb epigrafia ibèrica dels anys 218 a 204 aC.

Pel que fa a les inscripcions Pujol i Camps⁶ ens donà un repertori epigràfic de 53 llegendes ibèriques en dracmes d'imitació emporitana.

1. Heiss.

2. Pujol i Camps, 1872.

3. *Revista de Ciencias Históricas*, tomo I, 545-555.

4. Delgado.

5. Zobel.

6. Pujol i Camps, 1890.

Hubner⁷ recollí 63 inscripcions ibèriques de les dracmes.

Ja ben entrat el segle XX, tenim l'obra de Vives,⁸ qui les creu imitacions gal·les, però admetent que algunes foren batudes per tribus d'un costat i altre dels Pirineus, i no acceptant les aliances, les *omonoias*, entre Empúries i altres pobles proposades per autors anteriors. Les publicà amb els números 68 a 84, il·lustrant-les a la làmina v, 1 a 17.

Hill⁹ no accepta el fet que siguin *omonoias* i refuta el que digué Vives de ser còpies gal·les.

Amb tots aquests antecedents, que ens informen però no fan cap llum a l'estudi de les dracmes ibèriques, arribem al treball d'Amorós,¹⁰ el més puntual de tots, que ens dóna una taula amb 84 inscripcions recollides de les obres anteriors, de Delgado, Pujol i Camps, Vives i Hill, i de les dracmes guardades al Gabinet Numismàtic de Catalunya. Aquestes provenen de les troballes de Xest, les Encies i d'altres d'espòriques, i a més de les de la troballa de Tivissa, que coneix per notícies verbals.

Les classifica en dos grups: les d'inscripcions ibèriques i les pseudoibèriques, establint unes agrupacions morfològiques prou interessants que intentarem aprofitar, relacionades amb els grups de dracmes establerts en la seva obra anterior.¹¹

Considera els pobles ilergets com el que n'encunyà en més gran quantitat.

Fa l'estudi metrològic amb 35 dracmes, considerant que a l'inici hi ha una metrologia correcta i que després va degenerant.

Però totes aquestes obres antigues, com que no havia estat desxifrat degudament l'alfabet ibèric, donaven unes lectures incorrectes. Hem d'esperar els treballs decisius de Gómez Moreno¹² per tenir lectures correctes de les inscripcions llegendaries.

Arribem a Guadán que l'any 1956 s'interessà per les dracmes ibèriques publicant una obra sobre aquest tema,¹³ amb el subtítol *Estudio de epigrafía numismática ibérica*, el qual ens fa saber la seva finalitat, que és estudiar l'aspecte epigràfic de les dracmes ibèriques.

Aquest treball queda inclòs i ampliat en l'aspecte numismàtic en l'obra fonamental sobre les monedes emporitanes.¹⁴

Guadán dedica una part important al problema de l'alfabet ibèric i la seva evolució, i passa a l'epigrafia monetària de les dracmes d'imitació. Estudia els símbols que presenten i els fets de la coalició ilergeta, principal promotora de les encunyacions.

7. Hübner.

8. Vives.

9. Hill.

10. Amorós, 1941.

11. Amorós.

12. Gómez Moreno, 1949-2.

13. Guadán, 1956.

14. Guadán.

Pel que fa a l'expressió «*argentum oscense*» de Livi, la considera un anacronisme. Basa la cronologia en el denari romà, seguint la proposta per Sydenham,¹⁵ avui superada, qui, en considerar el seu origen l'any 187 aC fa crear un desfasament en la datació de les dracmes ibèriques.

En parlar de la metrologia,¹⁶ ens dóna la mitjana de pes del conjunt de 81 dracmes ibèriques, la qual és de 4,537 g, que formen els grups I al V que compren les dracmes de la classe XII, tipus IV. No s'inclouen les dracmes de la classe XII, tipus I a III.

Untermann¹⁷ en la seva monumental obra estudia les inscripcions ibèriques de les monedes, i tracta en l'apartat 6.00 les imitacions de les dracmes d'Empòrion amb llegenda ibèrica.

Del 6.01 al 6.16, tracta de les llegendes concretes. En el 6.17 inclou 14 inscripcions il·legibles i finalment dóna una llista de 18 inscripcions falses o poc segures.

En els darrers anys nosaltres, deixant per més endavant el treball de conjunt, hem dedicat diversos estudis puntuals a les dracmes ibèriques, queden assenyalats a la bibliografia que segueix. Fan referència als tresors d'Ebre-Segre, Tivissa i a l'estudi de les sèries de tipus de Puig Castellar, de KERTEKUNTE, de TARAKONSALIR, de llegenda CPR, dracmes amb l'arrel BELSE i ERU, les d'ILTIRTA, les d'ETOKISA, i a més un de puntual sobre l'«*argentum oscense*».

Estem convençuts que les dracmes ibèriques són l'«*argentum oscense*»¹⁸ recollit pels romans en els seus triomfs sobre els pobles ibèrics, com ja havia deduït Amorós¹⁹.

15. Sydenham.

16. Guadán, p. 238.

17. Untermann.

18. Villaronga, 1977.

19. Amorós, 1957.

Bibliografia

- Amorós
Amorós, 1941
AMORÓS, J. *Les dracmes emporitanes*. Barcelona: 1933
AMORÓS, J. «Algunas cuestiones complementarias de la Numismática Emporitana». *Anales de la Universidad de Barcelona*, (1941-1942), p. 67-118.
- Amorós, 1957
AMORÓS, J. «Argentum Oscense». *Numario Hispánico*, 11 (1957), p. 51-71.
- Benages
BENAGES I OLIVÉ, J. «Dracmes amb llegenda Tarakonsalir». *Butlletí Arqueològic* [Tarragona], 16 (1994), p. 5-9.
- Bistuer
BISTUER, F. «Les dracmes amb llegenda Itirdar amb cap baronívol». *Cercle*, 3 (1988), p. 104-105.
- Bretti
VILLARONGA, L. «Petit trésor de la deuxième guerre punique avec une drachme des Bruttians». *Florilegium Numismaticum, studia in honorem U. Westermark edita*. Estocolm, 1992, p. 347-350.
- Callatay
CALLATAY, F.; DEPEYROT, G.; VILLARONGA, L. *L'argent monnayé d'Alexandre le Grand à Auguste*. Brussel·les, 1993.
- Campo
CAMPO, M. «Los divisores de dracma emporitana». *Acta Numismática*, II (1972), p. 19-48.
- Campo, 1991
CAMPO, M. «Dracmas e imitaciones de Emporion en tesoros del Gabinet Numismàtic de Catalunya». *Glaux: Ermanno A. Arslan studia dicata I* [Milà], 7 (1991), p. 165-184.
- Coll del Moro
AVELLA, L. «Hallazgos monetarios en "Coll del Moro", Gandesa». *Numisma*, 150-155 (1978), p. 147-156.
- Collantes
COLLANTES PÉREZ-ARDA, E. «Una dracma de imitación del bando cartaginés». *Anejos a Archivo Español de Arqueología*, XIV (1995), p. 325-330.
- Corpus
VILLARONGA, L. *Corpus Nummun Hispaniae ante Avgvstii aetatem*. Madrid, 1994.

- Crawford CRAWFORD, M. *The Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.
- Crusafont CRUSAFONT I SABATER, M. «Dos hemiòbols inèdits de la zona del Segre». *Acta Numismàtica*, XIX (1989), p. 53-58.
- Cuad. Num. GUADÁN, A. M. de. «Un nuevo conjunto de dracmas ibéricas de imitación emporitana y algunas observaciones sobre epigrafía ibérica». *Cuadernos de Numismática*, 10 (1979), p. 13-25.
- Delgado DELGADO, A. *Nuevo método de clasificación de las medallas autónomas de España*, III. Sevilla, 1876, p. 114-234, lám. CXXX-CXXXIV.
- Ebre-Segre VILLARONGA, L. «Un tesoro de la zona Ebre-Segre». *Acta Numismàtica*, 13 (1983), p. 47-57. [Possiblement deu ésser de Tivissa]
- Esty ESTY, W. W. «Estimation of the size of a coinage, a survey and comparison of methods», *Numismatic Chronicle* (1986), p. 185-216.
- García-Bellido GARCÍA-BELLIDO, M. PAZ. «El tesoro de Mogente y su entorno monetar». *Estudis Universitaris Valencians [València]*, 5 (1990).
- García Garrido, 1987 GARCÍA GARRIDO, M. «Divisores de plata de imitación emporitana». *Acta Numismàtica*, XVII-XVIII (1987-1988), p. 29-39.
- García Garrido, 1989 GARCÍA GARRIDO, M. «Divisores de plata inéditos o poco conocidos de la Hispania Antigua». *Acta Numismàtica*, XIX (1989), p. 43-52.
- García Garrido, 1990 GARCÍA GARRIDO, M. «El hallazgo de Villarrubia de los Ojos, segunda guerra púnica, finales del siglo III a.C.». *Acta Numismàtica*, XX (1990), p. 37-78.
- Gómez Moreno, 1949-1 GÓMEZ MORENO, M. «Notas sobre numismática hispana». A: *Misceláneas*, Madrid, 1949, p. 175-180.
- Gómez Moreno, 1949-2 GÓMEZ MORENO, M. «La escritura ibérica y su lenguaje». A: *Misceláneas*, Madrid, 1949, p. 257-281.
- Guadán, 1956 GUADÁN, A. M. de. *Las leyendas ibéricas en las dracmas de imitación emporitana*. Madrid, 1956.
- Guadán GUADÁN, A. M. de. *Las monedas de plata de Emporion y Rhode*. Barcelona, 1968-1970.
- Heiss HEISS, A. *Description générale des Monnaies Antiques de l'Espagne*. París, 1870.
- Hill HILL, G. F. *Notes on ancient coinage of Hispania Citerior*. Nova York, 1931 (NNM; 50).

- Hoz HOZ, J. de. «Notas sobre nuevas y viejas leyendas monetales». *Anejos a Archivo Español de Arqueología*, XIV (1995), p. 317-324.
- Hübner HÜBNER, E. *Monumenta Linguae Ibericae*, Berlin, 1893.
- Pellicer PELLICER I BRU, J. «Raonaments envers la lliura romana i la lliura de Carlemany». *Gaceta Numismática*, 43 (1976), p. 15-31.
- Puig Castellar VILLARONGA, L. «Les dracmes ibèriques de Puig Castellar». *Acta Numismàtica*, 14 (1984), p. 22-42.
- Pujol i Camps, 1872 PUJOL I CAMPS, C. «Empúries, catálogo de sus monedas e imitaciones». *Memorial Numismático Español*, II (1872-1973), p. 67-102.
- Pujol i Camps, 1884 PUJOL I CAMPS, C. «Monedas Ibéricas». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, V (1884).
- Pujol i Camps, 1890 PUJOL I CAMPS, C. «La epigrafía numismática ibérica». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XVI (1890), p. 321-360, 38 lám.
- Ripollès RIPOLLÈS, P. P. «El tesoro de La Plana de Utiel». *Acta Numismàtica*, X (1980), p.15-25.
- Ripollès-Villaronga RIPOLLÈS, P. P.; VILLARONGA, L. «La chronologie des monnaies à la croix de poids lourd, d'après les trésors de l'Espagne». A: *Numismatique Celtique et Archéologie*, Würzburg, 1981, BAR [Oxford] 1984, p. 339-359.
- Savès SAVÈS, G. *Les monnaies gauloises à la croix*. Toulouse, 1976.
- Schulten, 1935 SCHULTEN, A. *Fontes Hispaniae Antiquae*, III, Universidad de Barcelona, 1935.
- Schulten, 1963 SCHULTEN, A. *Geografía y etnografía antiguas en la Península Ibérica*, Madrid: CSIC, Madrid, 1963.
- Sydenham SYDENHAM, E. A. *The Coinage of the Roman Republic*, Londres, 1952.
- Tivissa VILLARONGA, L. «El tesoro IV de Tivissa». *Acta Numismàtica*, 12 (1982), p. 63-73.
- Untermann UNTERMANN, J. *Monumenta linguarum Hispanicarum*. Vol. I: *Die Münzen legend*. Wiesbaden, 1975.
- Valeria ALMAGRO BASCH, M.; ALMAGRO GORBEA, M. «El tesorillo de Valeria. Nuevas aportaciones». *Numisma*, 71 (1964), p. 25-48.
- Vegué VEGUÉ LLIGOÑA, V. «Un nou divisor de plata ibèric». *Acta Numismàtica*, I (1971), p. 45-50.
- Vila VILA CASAS, L. «Dracma emporitana amb el símbol i llegenda inèdits». *Cercle*, 3 (1988), p. 99.

- Villaronga, 1973 VILLARONGA, L. *Las monedas hispano-cartaginesas*, Barcelona, 1973.
- Villaronga, 1977 VILLARONGA, L. «Nueva interpretación a Argentum Oscense». *Gaceta Numismática*, 44 (1977), p. 11-17.
- Villaronga, 1978 VILLARONGA, L. *Las monedas ibéricas de Ilerda*, Barcelona, 1978.
- Villaronga, 1979 VILLARONGA, L. «La drachme ibérique ILTIKESALIR et les rapports avec la Grande-Grèce au IIIe s. av. J.-C.». *Revue Numismatique* (1979), p. 43-55.
- Villaronga, 1981 VILLARONGA, L. «Necesidades financieras en la Península Ibérica durante la segunda guerra púnica y primeros levantamientos de los íberos». *Nummus*, IV, v i vi (1981-1983), p. 1-34.
- Villaronga, 1982-1 VILLARONGA, L. «Anomalías metrológicas de las monedas romanas procedentes de tesoros hispánicos de finales del siglo III aC». A: *Proceedings of the 9th International Congress of Numismatics*, Berna, 1979; Louvain-la-Neuve, 1982, p. 253-259.
- Villaronga, 1982-2 VILLARONGA, L. «El tesoro IV de Tivissa». *Acta Numismática*, 12 (1982), p. 63-73.
- Villaronga, 1983 VILLARONGA, L. *Les monedes ibèriques de Tàrraco*. Barcelona, 1983.
- Villaronga, 1986 VILLARONGA, L. «Imitations des statères de Tarente en Espagne et en Gaule». A: *Proceedings of the 10th Congress of Numismatics*. Londres, 1986, p. 153-158.
- Villaronga, 1987-1 VILLARONGA, L. «Las dracmas ibéricas de Kertekunte». *Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche*, XVI (1987), p. 161-166.
- Villaronga, 1987-2 VILLARONGA, L. «Les oboles massaliètes à la roue et leurs imitations dans la peninsule ibérique». *Mélanges offerts au Docteur J.-B. Colbert de Beaulieu*, Paris, 1987, p. 769-779.
- Villaronga, 1987-3 VILLARONGA, L. «De nuevo la estimación del número original de cuños de una emisión monetaria». *Gaceta Numismática*, 85 (1987), p. 31-36.
- Villaronga, 1987-4 VILLARONGA, L. «La monnaie d'argent en Espagne, de l'arrivée des romains jusqu'à la moitié du IIe s. av. J.-C.». A: *Rythmes de la production monétaire de l'antiquité à nos jours*, Louvain-la-Neuve, 1987.
- Villaronga, 1988 VILLARONGA, L. «Les dracmes ibériques de Tàrraco». *Faventia*, 10 (1988), p. 143-152.
- Villaronga, 1989 VILLARONGA, L. «The Tangier hoard». *The Numismatic Chronicle*, 1989, p. 49-162.

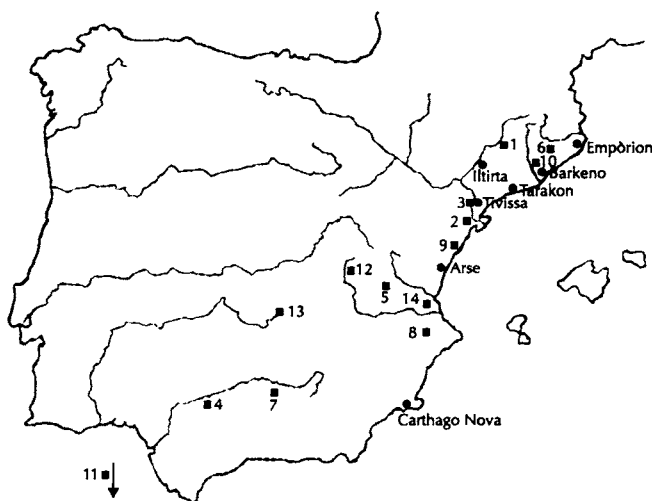
- Villaronga, 1991 VILLARONGA, L. «Les dracmes d'imitació emporitana amb la llegenda ibèrica CPR». *Glaux: Ermanno A.Arslan Studia Dedicata* [Milà], 7 (1991), p. 185-194.
- Villaronga, 1992-1 VILLARONGA, L. «Les dracmes ibèriques d'imitació emporitana amb l'arrel BELSE O ELSE». *Numisma*, 230 (1992), p. 17-25.
- Villaronga, 1992-2 VILLARONGA, L. «Plomos monetiformes en la Citerior». *Monete e non monete. Revista Italiana di Numismatica* [Milano] (1993), p. 307-320.
- Villaronga, 1993 VILLARONGA, L. *Tresors monetaris de la península Ibèrica anteriors a August: repertori i anàlisi*. Barcelona, 1993.
- Villaronga, 1994 VILLARONGA, L. *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*, Madrid, 1944.
- Villaronga, 1995-1 VILLARONGA, L. «Les dracmes emporitanes de pes reduït. Problemàtica». *Miscel·lània dedicada al Dr. Ainaud de Lasarte, Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, Barcelona. [En premsa]
- Villaronga, 1995-2 VILLARONGA, L. «El denario romano pesado en los tesoros de la península Ibérica». *Miscellanea di studi in onore de Francesco Panvini Rosati*. [En premsa]
- Villaronga, 1996-1 VILLARONGA, L. «Les dracmes ibèriques d'ETOKISA». *Acta Numismàtica*, 26 (1996), p. 55-66.
- Villaronga, 1996-2 VILLARONGA, L. «Dracmes ibèriques d'ERU». *Homenatge a D. Domingo Fletcher Valls*, Arse [En premsa]
- Villaronga, 1997 VILLARONGA, L. *Monedes de plata emporitanes dels segles v-iv aC* Barcelona: SCEN, 1997.
- Vives VIVES ESCUDERO, A. *La moneda hispànica*, Madrid, 1926.
- Will WILL, E. «Les sources des métaux monnayés dans le monde grec». A: *Numismatique antique: Problèmes et méthode*, Nancy-Louvain, 1975.
- Zehmaker ZEHNAKER, H. «Le métal monétaire sous la République Romaine». A: *Numismatique antique. Problèmes et méthode*, Nancy-Louvain, 1975, p. 181-186.
- Zobel ZOBEL DE ZANGRONIZ, J. «Estudio histórico de la moneda antigua Española». *Memorial Numismático Español*, IV (1877-1979), p. 134-135.

I. Tresors i troballes amb dracmes i divisors ibèrics.

Donarem primer els tresors, amb la seva composició i bibliografia, i després les troballes de monedes soltes.

Els tresors en els quals es troben dracmes i divisors ibèrics, la majoria d'imitació emporitana,²⁰ són els següents: Andalusia (Bretti); 1, Camarasa; 2, coll del Moro; 3, Ebre-Segre; 4, Écija; 5, La Plana d'Utiel; 6, Les Encies; 7, Martos; 8, Moixent; 9, Orpesa; 10, Puig Castellar; 11, Tànger; 3, Tivissa; 12, Valeria; 13, Villarrubia de los Ojos, i 14, Xest.

En el mapa donem la situació dels tresors numerats abans a la llista. A més, si- tuem les seques de localització coneguda.

20 Villaronga, 1993. En endavant donarem la referència com a TMPI.

No incloem els tresors que solament contenen divisors emporitans oficials, com són els d'Ullastret, Serinyà i Girona, els quals marquen una zona pròxima a Empòrion, de circulació exclusiva de moneda oficial emporitana.

Per a la precisió de les monedes que els componen, vegeu el nostre llibre sobre els tresors citats i les referències al *Corpus*.²¹

Com a novetat presentem dos tresors que, malgrat ésser de temps antic, han arribat darrerament al nostre coneixement: són els que anomenem Orpesa i Camarasa.

ANDALUSIA (BRETTI)

TMPI 11. Donem la referència de la publicació.

Dracma dels brucis:

Núm. 1. Níkē / Home dempeus.

Hispanocartaginès:

Núm. 2-3. Dishekels de la proa.

Núm. 4-5. Shekels de la proa.

Núm. 6-7. Shekels del cavall dempeus.

Núm. 8. Mig shekel del cavall dempeus.

Siculocartaginès:

Núm. 9. Cap viril / elefant.

Roma:

Núm. 10. Denari; Crawford, 58/2.

Empòrion:

Núm. 11-12. Dracmes.

Dracmes ibèriques:

Núm. 13. Amb llegenda ibèrica ILRTIRTAR, no vista.

Núm. 14. Llegenda no visible, davant del pegàs, medusa, i sota, dofí; catàleg, 10-13.

Ebusus:

Núm. 15. Hemidracma sense símbol.

21. Villaronga, 1994.

CAMARASA (LLEIDA)

TMPI 28. Donem aquest nom per aproximació al lloc de la troballa de les monedes. Es caracteritza per la gran presència de divisors ibèrics, que són 43. Segons sembla, és més gran el seu nombre; nosaltres solament incloem en aquest repertori els que aparegueren simultàniament en el mercat.

Roma:

- 4 troços de quadrigatus (2,97; 1,52; 1,45; 1,28).

Massàlia:

- 1 òbol de la roda (0,57).

Ibèric:

- 1 dracma ibèrica; catàleg, 4-2 (4,02).
- 2 divisors ibèrics amb pegàs; catàleg, D. 3-1-1 (0,32) i catàleg, D. 3-2-5 (0,28).
- 39 divisors d'imitació massaliota de quatre quadrants o de semicercle i dos quadrants, cap corresponent a l'òrbita d'Iltirta. Amb MA: 1 del 2-2-1-1, 10 del 2-2-1-2, 5 del 2-2-1-3, 2 del 2-2-1-4-1, 1 del 2-2-1-6, 1 del 2-2-1-8. Amb AM: 1 del 2-2-2-4-2, 1 del 2-2-2-5, 1 del 2-2-3-1, 1 del 2-2-3-2. Amb M: 1 del 2-2-4-1, 2 del 2-2-4-2 i 1 del 2-2-5-3. De semicercle: 6 del 2-3-1-2, 1 del 2-3-1-3-1, 2 del 2-3-1-3-2. De nominal meitat: 1 del 2-3-2-1 i 1 del 2-3-2-2.
- 4 cospells sense encunyar (4,65; 2,25; 1,05; 0,44).
- Una peça indeterminada de 0,72.

Els paràmetres estadístics del conjunt de divisors d'imitació massaliota d'aquesta troballa són: $N = 33$; $\bar{x} = 0,509$; $s = 0,091$; $v = 18\%$; $IC = 0,476/0,541$; $k = 0,822$; $s = -1,009$.

La moda està compresa entre 0,52 i 0,62. Es veu que el patró en que han estat encunyats és d'un pes teòric de 0,60 g.

Taula de composició:

CLASSE	NOMBRE	PERCENTATGE
Divisor amb llop, D. 2-1	cap	-
Divisor amb MA, D. 2-2-1	20	52 %
Divisor amb AM, D. 2-2-2	2	5 %
Divisor amb MA oposats, D. 2-2-3	2	5 %
Divisor amb M, D. 2-2-4	3	8 %
Divisor D. 2-2-5-3	1	1 %
Divisor amb semicercle, D. 2-3-1	9	23 %
Divisor meitat, D. 2-3-2	2	5 %

És significativa l'absència de divisors d'Iltirta o amb llop i l'abundància dels que porten MA, el 52 %.

La majoria dels divisors catalogats amb destrat pertanyen a aquest tresor (quatre) i a la seva mateixa zona (altres quatre), el que fa un total del 73 % sobre els del repertori.

També trobem alta la presència dels divisors amb semicercle, els D. 2-3-1 (exclouent-ne els de llop, que falten): són de Camarasa el 52 % i d'altres troballes de la mateixa zona el 23,5 %, sobre els del repertori.

Podem pensar que aquests divisors tan abundants en aquesta zona foren emesos fora de l'àrea dels ilergets, abans dels aixecaments dels anys 206 i 205 aC, per altres pobles de Catalunya, com els ausetants i els bargusis, citats a les fonts antigues com en lluita contra els romans.

COLL DEL MORO, GANDESA (TARRAGONA)²²

TMPI 30.

Roma:

– Un denari; Crawford, 80.

Empòrion:

– Una dracma (Amorós, III), símbol del dofi.

Dracmes ibèriques:

– Una dracma (catàleg, 10-1), llegenda OLOSORTIN.

Ebusus:

– Una hemidracma amb símbol caduceu.

EBRE-SEGRE (TARRAGONA)²³

TMPI 32. Fou trobat a Tivissa (Tarragona). Donem la referència a la publicació.

Dracmes emporitanes:

Núm. 1. Cap de pegàs normal; Amorós, Da.

Núm. 2. Cap de pegàs modificat; Amorós, II.

Núm. 3 a 6. Cap de pegàs modificat; Amorós, III.

22. Coll de Moro.

23. Ebre-Segre.

Dracmes ibèriques:

- Núm. 7. Tipus de Puig Castellar; catàleg, 2.
- Núm. 8. Llegenda no llegible; catàleg, 4-4.
- Núm. 9. Llegenda no llegible, símbol creixent; catàleg, 8-16.
- Núm. 10. Llegenda ERUA; catàleg, 11-26.
- Núm. 11. Llegenda KERTEKUNTE; catàleg, 11-7.
- Núm. 12. Llegenda KU Y; catàleg, 9-2.
- Núm. 13. Llegenda ILTIRTAR; símbol del llop, catàleg, 5-4.
- Núm. 14. Llegenda ILTIRTASALIR; símbol del llop, catàleg, 5-6.
- Núm. 15. Cap d'home, llegenda ILTIRTAR; símbol del llop, catàleg, 5-3.

Divisors ibèrics:

- Núm. 16. D'imitació emporitana, amb pegàs.
- Núm. 17 a 20. D'imitació massaliota amb llop, d'Iltirta.
- Núm. 21 a 23. D'imitació massaliota, amb M, A i creixent.

Divisors massaliotes:

- Núm. 24-25. De roda amb M i A.

Ebusus:

- Núm. 26-27. Hemidracmes sense símbol.

Roma:

- Núm. 28-29. Quinaris.

ÉCIJA (SEVILLA)²⁴

TMPI 13.

Hispanocartaginès:

- 1 dishekel de la proa.
- 2 shekels de la proa.
- 1 quart de shekel de l'elefant.
- 7 shekels del cavall saltant i estrella.
- 1 quart shekel del cavall i estrella.
- 1 shekel amb cap femení / cavall amb el cap girat.
- 1 trishekel del cavall dempeus.
- 3 shekels del cavall dempeus.

24. Villaronga, 1981.

- 1 mig shekel del cavall dempeus.
- 1 quart de shekel del cavall dempeus.

Ebusus:

- 1 hemidracma amb el símbol d'estrella.
- 1 divisor de Tanit i caduceu.

Empòrion:

- 1 dracma.

Dracmes ibèriques:

- 1 amb llegenda PORI; catàleg, 11-24.
- 1 amb llegenda CPR; catàleg, 8-11.
- 1 amb llegenda SALIRBAN; catàleg, 8-2.
- 1 amb llegenda ETOKISA; símbol casc, catàleg, 11-3.
- 1 amb llegenda BOKUAION, catàleg, 11-16.
- 1 amb la llegenda no visible.
- 1 divisor ibèric de pegàs; catàleg, 3-1-1.

Italocartaginès:

- Un quart de shekel de Tanit i cavall dempeus.

*LA PLANA D'UTIEL (VALÈNCIA)*²⁵

TMPI 34.

Cartaginès:

- 1 quart de shekel de seca italiana, folrat.

Roma:

- 2 quinaris.

Empòrion:

- 1 divisor amb pegàs.

Ibèric:

- Dracmes que no pogueren ésser vistes.

25. Ripollès.

- 4 divisors, amb dos cercles per dessota del pegàs, cat. 3-3-3.
- 1 divisor de cap viril i estrella.

Massàlia:

- 3 òbols de roda amb M i A.
- 7 monedes «à la croix» del sistema pesat.
- 2 cospells.

*LES ENCIES (EMPORDÀ)*²⁶

TMPI 35.

Roma:

- 120 denaris; el darrer, Crawford, 107, de 209/208 aC.

Empòrion:

- 10 dracmes.

Dracmes ibèriques:

- 1 de llegenda indeterminada; catàleg, 4-5.
- 1 de llegenda indeterminada; catàleg, 4-11.
- 1 de llegenda OROSE; catàleg, 5-10.
- 1 de llegenda OLOSORTIN; catàleg, 10-1.
- 1 de llegenda indeterminada; símbol del dofí, catàleg, 10-7.
- 1 de llegenda ETOKISA; símbol calavera, catàleg, 11-5
- 1 de llegenda ARSABAS; catàleg, 11-17.

Divisor ibèric:

- 1 amb pegàs.

*MARTOS (JAÉN)*²⁷

TMPI 15.

Roma:

- 1 quadrigatus partit.
- 1 tros de victoriat.

26. Campo, 1991.

27. Villaronga, 1981.

Hispano-cartaginès:

- 2 shekels, cap viril i cavall amb palmera.
- 4 shekels, cap viril i cavall amb palmera i lletra fenícia 'ayin.
- 1 mig shekel partit, cap viril i cavall.

Ibèric:

- 2 divisors amb pegàs; catàleg, 3-1-1 i 3-1-2..

Pèrgam:

- 1 tetradracma.

MOIXENT (VALÈNCIA)²⁸

TMPI 18.

- 1 mig victoriat amb la marca R.

Hispanocartaginès:

- 1 trishekel de la sèrie de l'elefant.
- 2 dishekels de la sèrie de l'elefant.
- 2 shekels i mig de la sèrie de l'elefant.
- 5 quarts de shekel de la sèrie de l'elefant.
- 1 shekel de cap femení i cavall saltant i estrella.
- 2 mitjos shekels de cap femení i cavall amb el cap girat.
- 9 shekels de cap viril i cavall amb palmera.
- 6 mitjos shekels de cap viril i cavall.
- 4 quarts de shekel de cap viril i cavall.

Ebusus:

- 2 hemidracmes sense símbol.
- 1 divisor de Tanit i caduceu.

Empòrion:

- 2 dracmes.
- 4 divisors de pegàs.
- 1 divisor de dos dofíns.

Ibèric:

- 5 divisors amb pegàs; catàleg, 3-1-1.
- 2 divisors amb pegàs, a l'esquerra; catàleg, 3-1-3.

Siracusa:

- 1 dracma.

ORPESA (CASTELLÓ)

TMPI 36. Fa uns quants anys aparegueren en el mercat numismàtic dracmes ibèriques d'imitació emporitana en un nombre no usual. Començarem la recerca recollint material i buscarem informació sobre la seva procedència.

Arribarem a la conclusió que prop del mar a Orpesa (Castelló) es trobà un dipòsit format per dracmes emporitanes i per dracmes ibèriques d'imitació emporitana, el qual fou dividit en dues parts. Una d'elles comprèn les monedes que nosaltres hem pogut estudiar en quasi la seva totalitat. L'altra part és guardada en situació desconeguda, no havent sortit al mercat.

Prudentment hem esperat l'aparició de la segona part del tresor, la no estudiada, però els anys van passant i hem cregut convenient donar a conèixer la part estudiada, la qual comprèn 171 exemplars, alguns inèdits de gran interès.

Esperem que algun dia es pugui estudiar la part que falta, la qual segurament donarà moltes novetats.

Les dracmes del catàleg amb la referència a «Cuadernos de Numismática», són amb tota seguretat del tresor d'Orpesa.

La composició que donarem de la part coneguda del tresor en ocasió de l'estudi de les dracmes del tipus de Puig Castellar²⁹ era la següent:

Tipus de cap de pegàs normal, anterior al 218 aC	3
Tipus de cap de pegàs modificat; Guadán, IX-I, Amorós, II	5
Tipus Guadán IX; Amorós, III	28
Tipus Guadán X; Amorós, III amb dofi	6
Estil ibèric amb la llegenda grega; Guadán, IX-V	3
Estil ibèric, deformacions a la llegenda EMPORITON	7
Estil ibèric, deformacions a la llegenda EMPORITON, dofi	9
Estil ibèric, la llegenda no és visible	4
Estil ibèric, la llegenda no és visible, amb dofi	3
Estil ibèric, la llegenda ibèrica és imprecisa	6
Estil ibèrica, la llegenda no és llegible	11
Amb llegenda ibèrica llegible, sense símbol	17
Dracmes ibèriques; amb símbol de llop	19
Dracmes ibèriques; amb símbol d'estrella	6

29. Puig Castellar.

Dracmes ibèriques; símbol de <i>torques</i>	12
Dracmes ibèriques; amb símbol de signe ibèric <i>KU</i>	4
Dracmes ibèriques; amb símbol creixent	5
Dracmes ibèriques; amb símbol de dofí	17
Dracmes amb cap d'estil de Puig Castellar, símbol de dofí.....	1
Dracmes ibèriques del tipus de Puig Castellar.....	9
<i>Total</i> 175	

Amb la composició que donem actualment hi ha unes petites diferències, puix hi havia algunes de duplicades procedents de diverses vendes. Actualment, en el catàleg descrivim 163 dracmes emporitanes i ibèriques, distribuïdes de la manera següent:

- Dracmes emporitanes: 47.
- Dracmes del tipus de Puig Castellar; catàleg, 2: 9 exemplars.
- Dracmes ibèriques, amb deformacions a la llegenda; catàleg, 3: 21.
- Dracmes ibèriques amb llegenda pseudoibèrica: catàleg, 4-3 (1), 4-4 (3), 4-5 (1), 4-7 (1), 4-13 (2), 4-14 (1), 4-15 (1), 4-18 (1), 4-19 (1), 4-23 (1), 4-30 (1), 4-34 (2), 4-37 (1), 4-39 (1), 4-44 (1), 4-45 (1). En total són 20.
- Dracmes ibèriques amb la llegenda il·legible amb símbol. Llop; catàleg, 5-13 (1), 7-2 (1), 7-5 (1), 7-6 (1). Creixent; catàleg, 8-11 (5), 8-13 (2), 8-14 (1), 8-17 (2), 8-18 (1). Signe ibèric *KU*; catàleg, 9-8 (1). Dofí; catàleg, 10-6 (1), 10-12 (1), 10-15 (1). En total són 19.
- Dracmes ibèriques amb la llegenda llegible: catàleg, 11-4 (1), 11-5 (1), 11-9 (1), 11-12 (1), 11-13, 11-18 (1), 11-20 (1). En total són 7.
- Dracmes ibèriques amb la llegenda llegible i símbol. Llop; catàleg, 5-6 (7), 5-7 (11). Estrella; catàleg, 7-1 (3). Creixent; catàleg, 8-1 (1), 8-4 (1), 8-9 (1), 8-10 (1). Signe ibèric *KU*; catàleg, 9-1 (1), 9-2 (2), 9-6 (1). Dofí; catàleg, 10-1 (8), 10-2 (1), 10-3 (1), 10-4 (1). En total són 40.

A més, hi ha vuit dracmes, possiblement ibèriques, de llegenda no visible, no incloses en el catàleg de les dracmes ibèriques, que enumerem a continuació, (vegeu-ne la il·lustració a la làmina IV):

- – 164. 8135; 4,34 falta tros; 11 h.
- – 165. 8118; 4,07 falta tros
- – 166. 80; 3,49 falta tros; 6h.
- – 167. 9131;
- – 168. 8125; 3,82 falta tros; 12 h.
- – 169. 70; 4,00 falta tros; 8 h.
- – 170. 96; falta tros
- – 171. 69; 3,56 falta tros; 1 h.

Les dracmes ibèriques procedents d'aquest tresor van en el catàleg numerades en negreta; les emporitanes les descrivim tot seguit, i són il·lustrades a les làmines I a IV.

Cap de pegàs normal

Amorós, pegàs A; <i>Corpus</i> , 17	-	-	1. 6101
Amoró, pegàs Cb; <i>Corpus</i> , 12	-	-	2. 8120; 3,92* tros; 6 h.
Amoró, pegàs Da; <i>Corpus</i> , 25	-	-	3. 8132; 4,20* tros; 6 h.

Cap de pegàs modificat

Amorós; I.B; <i>Corpus</i> , 34	-	-	4. 79
Amorós; II; <i>Corpus</i> , 36	-	-	5. 65; 4,60; 12 h.
	-	-	6. 8121; 4,52; 2 h.
	-	-	7. 71; 3,92* tros; 6 h.
<i>Corpus</i> , 58	-	-	8. 75; 4,17; 3 h.
	-	-	9. 6100; tros
Amorós, III Aa; <i>Corpus</i> , 37	-	-	10. 6095
	-	-	11. 74; 4,10* tros; 12 h.
	-	-	12. 8126
	-	-	13. 6113
Amorós, III Ba; <i>Corpus</i> , 43	-	-	14. 6114; 4,71; 9 h.
	-	-	15. 6103; 4,58; 7 h.
	-	-	16. 6093
	-	-	17. 6115; 4,68; 6 h.
	-	-	18. 6107
	-	-	19. 8119; 4,62; 2 h.
	-	-	20. 8123; 4,78; 2 h.
	-	-	21. 6102; 4,70; 12 h.
	-	-	22. 8136
	-	-	23. FNMT, 1; 1 h.
	-	-	24. 6096
	-	-	25. 6096
	-	-	26. 78; 4,18* tros; 9 h.
	-	-	27. 84; tros
	-	-	28. FNMT, 2; 4,70; 10 h.
Amorós, III Ca; <i>Corpus</i> , 50	-	-	29. 6063; 4,84; 1 h.
	-	-	30. 6098; 4,75; 3 h.
	-	-	31. 6112
	-	-	32. 6062; 4,68; 9 h.
	-	-	33. 6094
	-	-	34. 6116; 4,64
	-	-	35. FNMT, 3; 1 h.
	-	-	36. FNMT, 4; 4,60; 4 h.
<i>Corpus</i> , 53	-	-	37. 83; 3,62* tros; 8 h.
	-	-	38. 6092; 4,32; 3 h.
	-	-	39. 66; 3,22* tros; 1 h.

Cap de pegàs modificat, símbol de dofi

<i>Corpus</i> , 60	-	-	40. 6074
<i>Corpus</i> , 45	-	-	41. 6091
	-	-	42. FNMT, 5; 4,80; 10 h.
	-	-	43. FNMT, 6; 3,60*; 12 h.
	-	-	44. 8129; 4,40; 7 h.
<i>Corpus</i> , 54	-	-	45. 6084; 4,64; 6 h.

-	-	46. 6061; 4,66; 11 h.
-	-	47. 72; 3,32* tros; 3 h.

Les monedes de la troballa d'Orpesa no ibèriques que acabem de descriure van il·lustrades a la làmina «Monedes d'Orpesa no incloses en el catàleg d'ibèriques» amb els números 1 a 47, i a més incloem les dubtoses amb els números 164 a 171.

Pel que fa a la metrologia de les dracmes procedents del tresor d'Orpesa, tenim els paràmetres següents. Donem primer el de les dracmes oficials emporitanes del nostre arxiu:

-Dracmes emporitanes amb el pegàs de cap normal, 4,678 g. Amb 78 dracmes de pes conegut.

-Dracmes emporitanes amb el pegàs de cap modificat, 4,622 g. Amb 430 dracmes de pes conegut.

Són pesos inferiors al teòric de 4,80 g. i molt propers al de 4,70 g., generalment acceptat per nosaltres.

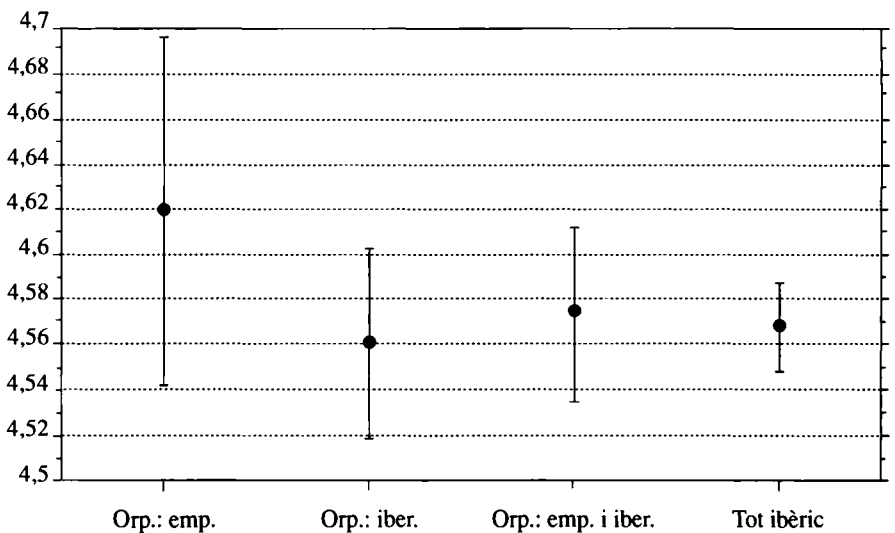
A continuació exposem, pel que fa a les dracmes del tresor d'Orpesa, els paràmetres següents:

- Dracmes emporitanes d'Orpesa: 20; 4,62; 0,163; 3 %; 4,54/4,69; $k = 1,344$; $s = -1,289$.

- Dracmes ibèriques d'Orpesa: 79; 4,561; 0,195; 4 %; 4,52/4,60; 1,23; -1, 136.

- Totes les dracmes d'Orpesa: 99; 4,573; 0,190 4 %; 4,53/4,61; 1,356; -1,186.

- Totes les dracmes ibèriques: 409; 4,568; 0,194; 4,2 %; 4,549/4,587; 1,618; -0,558.

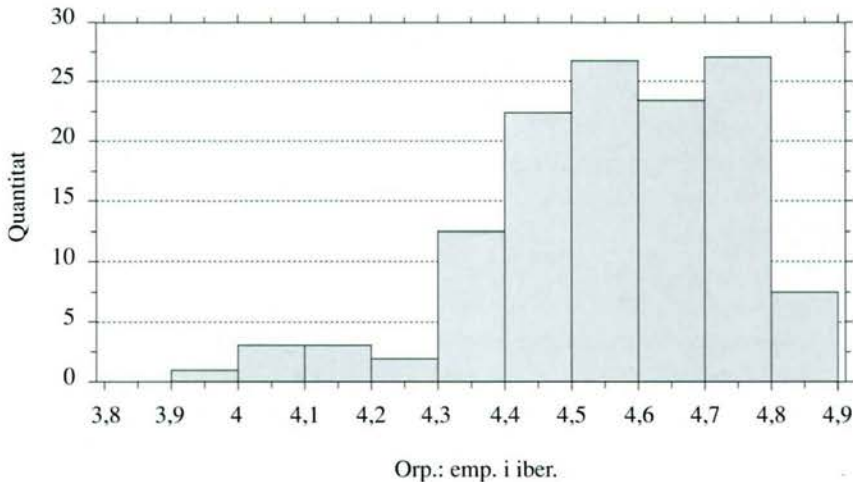

Veiem que totes les dracmes, emporitanes i ibèriques, que circularen conjuntament i es trobaren a Orpesa, presenten una mitjana de pes similar. Visualment ho tenim en la gràfica dels intervals de confiança de la mitjana, formada pels intervals de confiança de les mitjanes dels quatre grups de dracmes esmentats:

- Dracmes emporitanes d'Orpesa
- Dracmes ibèriques d'Orpesa
- Totes les dracmes d'Orpesa
- Totes les dracmes ibèriques

Com totes les mitjanes de pes són quasi iguals, excepte la de les dracmes emporitanes, que és lleugerament més alta, podem acceptar que totes les dracmes procedeixen de la mateixa població.

Tracem un histograma de totes les dracmes d'Orpesa de pes conegut, amb 10 intervals de 0,1 g.

L'histograma es veu ben normal, amb l'excepció d'alguns valors baixos que deuen correspondre a monedes marginals.

La mitjana de pes de les dracmes emporitanes d'Orpesa és de 4,62 g, resulta similar al de les dracmes emporitanes amb el cap del pegàs modificat del nostre arxiu, que és de 4,622 g.

Remarquem que la mitjana de pes d'aquestes dracmes sobrepasa en tan sols un 2,7 % el pes del denari romà, creat l'any 212 aC amb un pes de 4,50 g. En altre lloc hem proposat el pes teòric del denari romà de 4,533 g.

Això fa pensar que l'ajustament al pes del denari romà no fou absolutament necessari i que continuaren encunyant-se després de la introducció del denari romà l'any 212 aC.

De la part que diem que es troba en situació desconeguda, avui dia, sortosa-

ment, ha pogut ser accessible per a P. P. Ripollès, que en dóna una primera notícia en un fullet en què s'anuncia l'exposició «Monedes d'ahir tresors d'hui», que té lloc a València, al Museu de Prehistòria, del dia 23 d'octubre al 28 de desembre de 1997. En el dit fullet es reproduïxen un lot de monedes i una dracma ibèrica d'imitació emporitana anepigràfica, que incloem en el nostre repertori com del lot 2 d'Orpesa i el número 172 en el grup 12, té el mateix encuny de revers d'una de les dracmes que cataloguem.

*PUIG CASTELLAR, SANTA COLOMA DE GRAMENET (BARCELONA)*³⁰

TMPI 37. Composició sumària que donarem:

Dracmes emporitanes:

- 15 amb el cap de pegàs normal.
- 8 amb el cap de pegàs modificat, emissions antigues.
- 33 del tipus d'Amorós, II.
- 189 del tipus d'Amorós, III.
- 85 del tipus d'Amorós, III, amb el símbol del dofí.
- 46 d'estil ibèric amb la llegenda grega EMPORITON.
- 13 amb el cap d'estil de Puig Castellar i llegenda grega EMPORITON.
- 23 amb el cap d'estil de Puig Castellar, amb dofí i llegenda grega EMPORITON.
- 52 del tipus de Puig Castellar; catàleg, 2.
- 22 amb llegendes ibèriques o pseudoibèriques: catàleg, 3-1-10 (1), 4-1 (9), 4-9 (1), 4-22 (1), 4-25 (1), 4-26 (3), 4-37 (1), 4-45 (1), 9-3 (1), 11-15 (1), 12 (2).
- 6 dracmes indeterminables, catàleg 13.
- A més, uns 50 divisors emporitans del pegàs.

Cal distingir entre el que anomenem «estil de Puig Castellar» i les monedes del «tipus de Puig Castellar». Entenem per «estil de Puig Castellar» les dracmes amb el cap allargat de bon gust ibèric i unes arracades singulars en forma d'ics amb una línia que les travessa, i la llegenda grega correcta, totes provinents d'aquesta troballa. Les dracmes del tipus de Puig Castellar són les majoritàriament provinents de la dita troballa (catàleg 2), que permeten formar una seqüència d'encunys en què es veu l'evolució de la llegenda que partint de la grega EMPORITON, es va modificant.

En el catàleg van incloses, dintre dels tipus de Puig Castellar, 52 dracmes d'aquesta troballa, i 22 d'altres.

30. Puig Castellar.

TÀNGER (MARROC)³¹

TMPI 21.

Hispanocartaginès:

- 4 dracmes del sistema àtic.
- 7 dishekels de la proa.
- 20 shekels de la proa.
- 1 dishekel de l'elefant.
- 2 shekels i mig de l'elefant.
- 1 dishekel d'Adonis i del cavall dempeus.
- 13 shekels del cavall saltant i estrella.
- 3 shekels del cap femení i cavall amb el cap girat.
- 19 shekels del cavall dempeus.
- 11 shekels del cavall dempeus i la lletra fenícia zain.
- 3 mitjos shekels del cavall dempeus.
- 1 quart de shekel del cavall dempeus.

Gadir:

- 2 hemidracmes.

Ebusus:

- 2 hemidracmes sense símbol.
- 6 hemidracmes amb símbol.

Roma:

- 3 quadrigatus.

Empòrion:

- 2 dracmes.

Dracmes ibèriques:

- 1 amb la llegenda indeterminada.

Italocartaginès:

- 4 mitjos shekels.
- 1 quart de shekel.

31. Villaronga, 1989.

Siculocartaginès:

- 5 shekels de l'elefant.
- 3 mitjos shekels de l'elefant.

Iol:

- 1 shekel.

Tàrent:

- 3 mitjos shekels.

Dyrrachium:

- 1 dracma.

Amfípolis:

- 1 tetradracma.

Antiochus II:

- 1 tetradracma.

TIVISSA (TARRAGONA)³²

TMPI 39.

Dracmes emporitanes:

- Núm. 1. Amb cap de pegàs modificat; Amorós, III.
- Núm. 2. Amb cap de pegàs modificat; Amorós, IV.

Dracmes ibèriques:

- Núm. 3-4. Amb les llegendes indeterminades; catàleg, 13.
- Núm. 5, 6, 8-10, 35-36 amb la llegenda ILTIRTAR, símbol del llop; catàleg, 5-4.
- Núm. 7. Amb un dofí a l'anvers i la llegenda ILTIRTAR, símbol del llop, catàleg, 5-5.
- Núm. 33. Amb la llegenda TARAKONSALIR, símbol d'estrella; catàleg, 7-1.
- Núm. 18. Amb la llegenda CPR, símbol de *torques*; catàleg, 8-11.
- Núm. 41. Amb el cap i pegàs a esquerra, llegenda OKU, sense *torques*; catàleg, 8-6.
- Núm. 11-12 i 37. Amb la llegenda KU Y, símbol del dofí; catàleg, 9-2.

32. Villaronga, 1982-2. En aquest article recollírem els anteriors tresors del mateix lloc donant la composició total i la bibliografia. Seguim la numeració allí donada.

Núm. 13. Amb gamba, dofí i tonyina al voltant del cap, llegenda KU Y; catàleg, 9-4.

Núm. 30, 38-39. Amb gamba, dofí i tonyina al voltant del cap, llegenda Y KU; catàleg, 9-5.

Núm. 34. Amb llegenda ETOKISA, símbol de calavera; catàleg, 11-5.

Núm. 14-16, 40 i una altra d'inèdita. Llegenda KERTEKUNTE; catàleg, 11-7.

Una d'inèdita, amb la llegenda TIKIRSKINE, símbol KU Y; catàleg, 9-1 de plom.

Núm. 19-20. Dues dracmes d'Arse.

Núm. 21-22. Dos divisors ibèrics d'imitació massaliota, del catàleg, D. 2-2-2-7 i D. 2-1-2-3-3, i a més el D. 2-1-2-2-4.

Roma:

Núm. 42-43. Dos quadrigatus.

Núm. 44-48. Cinc victoriats.

Núm. 23-29, 31-32. Nou denaris.

*VALERIA (CONCA)*³³

TMPI 27.

Hispanocartaginès:

– 2 shekels del cavall saltant i estrella.

– 2 shekels del cap viril i cavall dempeus.

– 1 mig shekel del cap viril i cavall dempeus.

Ebusus:

– 1 hemidracma sense símbol.

Roma:

– 1 tros de quadrigatus.

– 11 denaris, amb una mitjana de pes de 4,54.

– 2 quinaris.

Empòrion:

– 1 dracma.

Dracmes ibèriques:

– 4 dracmes amb la llegenda ILTIRTASALIR; catàleg, 5-6.

33. Villaronga, 1973, p. 80. Hi figura tota la bibliografia, que és nombrosa.

- 2 dracmes amb la llegenda CPR; catàleg, 8-11.
- 1 dracma amb la llegenda SOKSALIR; catàleg, 8-3.
- 1 dracma amb la llegenda URBATER; catàleg, 8-9.
- 1 dracma amb la llegenda TIKIRSKINE; catàleg, 9-1.
- 1 dracma amb la llegenda de vuit pals; catàleg, 4-24.

Arse:

- 2 dracmes.

Saiti:

- 1 didracma.

Divisor:

- 1 de cap femení i estrella.

Monedes à la croix:

- 5 dracmes pesades.

Rodes:

- 1 tetradracma.

*VILLARRUBIA DE LOS OJOS (CIUDAD REAL)*³⁴

TMPI 26. Donem la referència del catàleg.

Hispanocartaginès:

- Núm. 1. Quart de shekel de l'elefant.
- Núm. 2. Shekel del cavall dempeus, amb zain.
- Núm. 3. Quart de shekel del cavall dempeus.
- Núm. 4. Shekel partit.

Sicília:

- Núm. 5. Litra d'Agrigent; SNG Danish Museum, núm. 109.

Roma:

- Núm. 6. Sesterci.
- Núm. 7. Denari, partit.
- Núm. 8-12. Victoriats.
- Núm. 13. Mig victoriat amb R.

34. García Garrido, 1990.

Empòrion:

Núm. 14. Dracma.

Núm. 20-24. Divisors amb pegàs.

Núm. 25. Divisor tosc amb E caiguda; catàleg, D. 3-2-6.

Ibèric:

Núm. 15 i 19. Dracma amb la llegenda indeterminada; catàleg, 3-1.

Núm. 16. Dracma; catàleg, 4-1.

Núm. 17. Dracma; catàleg, 4-4.

Núm. 18. Dracma amb la llegenda ΕΤΟΚΙΣΑ, símbol de proa de nau; catàleg, 11-6.

Una dracma, catàleg, 4-28.

Núm. 26-37, 46-53 i 137. Divisors amb pegàs; catàleg, D. 3-1-1.

Núm. 38, 39 i 138. Divisors amb dofí darrera el cap i τ sota el pegàs; catàleg, D. 3-2-2.

Núm. 44-45. Divisors del pegàs amb τ dessota, potser hi ha el dofí, però no es veu; catàleg, D. 3-2-2.

Núm. 40-41. Divisors del pegàs amb dofí al dessota; catàleg, D. 3-2-1.

Núm. 42-43. Creixent davant del coll, amb pegàs; catàleg, D. 3-2-4-1.

Núm. 54-55, 59-67. Dofí davant de la cara i dos cercles sota del pegàs; catàleg, D. 3-3-1.

Núm. 56-58 i 68. Dofí davant de la cara, pegàs amb el cap modificat i al dessorra, dos cercles; catàleg, D. 3-3-2.

Núm. 69-99 i 139-146. Pegàs normal sota dos cercles; catàleg, D. 3-3-3.

Núm. 121-124. Divisors d'imitació massaliota, amb M, A i creixent; catàleg, D. 2-2-1-2 (el 124) i D. 2-2-2-4 (els 121 a 123).

Núm. 100-114 i 147-151. Divisor d'Apol·lo i creixent.

Núm. 115-120. Divisor d'Apol·lo i creixent amb un dofí.

Núm. 125-129. Divisor de Tanit i caduceu.

Núm. 152. Apol·lo i creixent amb 5 punts, de 0,12.

Arse:

Núm. 132. Divisor amb cap de cavall.

Núm. 133. Divisor amb cap femení i estrella.

Gadir:

Núm. 134. Divisor.

Incerts:

Núm. 130, 131, 135 i 136.

*XEST (VALÈNCIA)*³⁵

TMPI 24.

Hispanocartaginès:

- 4 shekels amb cap femení i el cavall amb el cap girat.
- 1 mig shekel amb cap femení i el cavall amb el cap girat.
- 4 shekels amb el cavall dempeus.
- 5 shekels amb el cavall dempeus i lletra fenícia zain.
- 2 mitjos shekels amb el cap viril i cavall dempeus.
- 3 shekels amb el cap viril i cavall, sobre ureus.
- 6 shekels amb el cavall saltant i estrella.

Roma:

- 1 denari dels Dioscurs.

Arse:

- 1 dracma.

Empòrion:

- 3 dracmes.

Dracmes ibèriques:

- 1 amb la llegenda indeterminada; catàleg, 4-11.
- 1 amb la llegenda ILTIRTAR; catàleg, 5-4.
- 1 tros amb la llegenda ILTIRTASALIRUSTIN; catàleg, 5-7.
- 1 amb la llegenda ETOKISA; catàleg, 11-6.
- 2 òbols d'imitació massaliota; catàleg, D. 2-2-1-2.

TROBALLES

Dracmes no trobades en tresors però de procedència coneguda:

- 1 d'Alfarràs, el Segrià Noguera (Lleida), deformacions a la llegenda.
- 1 d'Ausetània (Barcelona), llegenda OROSE; catàleg, 5-11.
- 1 del Baix Empordà; catàleg, 4-1.
- 1 per Lleida, llegenda BELSEKUAION; catàleg, 5-12.
- 1 de Mont-ras, Baix Empordà (Girona), llegenda indeterminada; catàleg, 4-9.
- 2 d'Olot, la Garrotxa (Girona) amb la llegenda indeterminada; catàleg, 4-31 i 4-32.

35. Villaronga, 1973, p. 74.

- 2 de la Plana d'Utiel (Castelló), una amb la llegenda indeterminada (catàleg, 2, número 51) i l'altra ILTIRTASALIRUSTIN i amb pegàs a l'esquerra (catàleg, 5-7).
- 3 dracmes en llocs diversos d'Andalusia; catàleg, 8-11, 10-1 i 10-13.

Pel que fa als divisors, en coneixem un grup de trobats de manera esporàdica en la zona Tremp-Pobla de Segur, entre altres monedes de diverses èpoques. Són els dels tipus del catàleg, D. 2-2-4-1, D. 2-2-1-5, D. 2-2-4-1, D. 2-2-4-2, D. 2-3-1-2, D. 2-3-1-3-1.

- Pel Cinca, en sabem d'un del D. 2-1-2-2-1.
- Pels volts de Lleida, els D. 2-2-4-53 i D. 2-3-1-1.
- Cap a la Noguera, del catàleg, D. 2-3-1-3-1.
- Pels volts de Santa Coloma de Queralt, del catàleg, D. 1-4.
- A Burriac (Cabrera de Mar), un del D. 2-2-4-7.
- Pel País Valencià, un del D. 2-2-5-1.
- Cap a Andalusia, cinc del D. 3-1-1, un del D. 3-1-2 i un del D. 3-2-3-1.
- A Mengíbar, un del D. 2-2-5-1, i als voltants de Sevilla, un del D. 3-1-1.

TAULA DE DISTRIBUCIÓ DE LES DRACMES EN ELS TRESORS

NÚM. CÀT.	CATALUNYA	EBRE-S.	TIVISSA	ORPESA	VALERIA	XEST	ALTRES
2	Puig Cast., 52	1	-	9	-	-	Plana d'Utiel
3	PC, 1; Alfarràs	-	-	21	-	-	Villarrubia, 2
4-1	Puig Cast., 9	-	-	-	-	-	Villarrubia, 1
4-2	Camarasa	-	-	-	-	-	-
4-4	-	1	-	3	-	-	Villarrubia, 1
4-5	Les Encies, 1	-	-	1	-	-	-
4-9	PC, 1; Mont-ras	-	-	-	-	-	-
4-11	Les Encies, 1	-	-	-	-	1	-
4-22	PC, 1	-	-	-	-	-	-
4-24	-	-	-	-	1	-	-
4-25	PC, 1	-	-	-	-	-	-
4-26	PC, 3	-	-	-	-	-	-
4-28	-	-	-	-	-	-	Villarrubia, 1
4-31	Olot, 1	-	-	-	-	-	-
4-32	Olot, 1	-	-	-	-	-	-
4-37	PC, 1	-	-	1	-	-	-
4-40	-	-	-	-	-	-	Andalusia
4-45	PC, 1	-	-	1	-	-	-
5-3	-	1	-	-	-	-	-
5-4	-	1	8	-	-	1	-
5-5	-	-	1	-	-	-	-
5-6	-	1	-	7	4	-	-
5-7	-	-	-	11	-	1	P. Utiel
5-10	Les Encies, 1	-	-	-	-	-	-
5-11	Ausetània	-	-	-	-	-	-

NÚM. CÀT.	CATALUNYA	EBRE-S.	TIVISSA	ORPESA	VALERIA	XEST	ALTRES
5-12	Per Lleida	-	-	-	-	-	-
7-1	-	-	1	3	-	-	-
8-2	-	-	-	-	-	-	Écija
8-3	-	-	-	-	1	-	-
8-6	-	-	1	-	-	-	-
8-9	-	-	-	1	1	-	-
8-11	-	-	1	5	2	-	Écija, Andal.
8-16	-	1	-	-	-	-	-
9-1	-	-	1	1	1	-	-
9-2	-	1	3	2	-	-	-
9-3	PC, 1	-	-	-	-	-	-
9-4	-	-	1	-	-	-	-
9-5	-	-	3	-	-	-	-
10-1	Encies, coll M.1	-	-	8	-	-	Andalusia
10-7	Les Encies 1	-	-	-	-	-	-
10-13	-	-	-	-	-	-	Andalusia
11-3	-	-	-	-	-	-	Écija
11-5	Les Encies, 1	-	1	1	-	-	-
11-6	-	-	-	-	-	1	Villar., 1
11-7	-	1	5	-	-	-	-
11-15	PC, 1	-	-	-	-	-	-
11-16	-	-	-	-	-	-	Écija
11-17	Les Encies, 1	-	-	-	-	-	-
11-24	-	-	-	-	-	-	Écija
11-25	PC, 1	-	-	-	-	-	-
11-26	-	1	-	-	-	-	-
12	PC, 2	-	-	-	-	-	-
Altres	-	-	-	41	-	-	-

A més, les dracmes conegudes solament del tresor d'Orpesa, núm. del catàleg: 4-3, 4-7, 4-13 (2), 4-14, 4-15, 4-18, 4-19, 4-23, 4-30, 4-34 (2), 4-39, 4-44, 5-13, 7-2, 7-5, 7-6, 8-1, 8-4, 8-10, 8-13 (2), 8-14, 8-17 (2), 8-18, 9-6, 9-8, 10-2, 10-3, 10-4, 10-6, 10-12, 10-15, 11-4, 11-9, 11-12, 11-13, 11-18 i 11-20.

En total, les dracmes ibèriques procedents de tresors catalogades són:

- Andalusia: 4.
- Altres de Catalunya: 7.
- Ebre-Segre: 9.
- Écija (Sevilla): 5.
- Les Encies (Girona): 7.
- Orpesa (Castelló): 116. A més, 8 d'indeterminades.
- Plana d'Utiel (València): 2.
- Puig Castellar (Barcelona): 75.
- Tivissa (Tarragona): 26.
- Valeria (Conca): 10.

- Villarrubia de los Ojos (Ciudad Real): 6.
- Xest (València): 4.

TAULA DE TROBALLES DE DIVISORS DE LES DRACMES IBÈRIQUES.

Distingim els d'imitació emporitana dels massaliotes en les seves diverses variants:

TRESORS	EMP.	IMIT. EMP.	LLOP	4 QUAD.	SEMICERC.	ALTRES
Ullastret	30	-	-	-	-	-
Serinyà	4	-	-	-	-	-
Girona	2	-	-	-	-	-
Les Encies	-	1	-	-	-	-
Puig Castellar	50	-	-	-	-	-
Burriac	-	-	-	1	-	-
Sta.Coloma Queralt	-	-	-	-	-	1
Camarasa	-	3	-	28	11	-
Tremp-P.Segur	-	-	-	4	2	-
Lleida	-	-	-	1	1	-
La Noguera	-	-	-	-	1	-
Cinca	-	-	1	-	-	-
Tivissa	-	-	2	1	-	-
Ebre-Segre	-	1	4	3	-	-
València	-	-	-	1	-	-
Plana d'Utiel	-	4	-	-	-	-
Moixent	5	7	-	-	-	-
Xest	-	-	-	1	-	-
Drieves	-	-	-	1 (?)	-	-
Villarrubia	-	85	-	4	-	-
Martos	-	2	-	-	-	-
Écija	-	1	-	-	-	-
Mengibar	-	-	-	1	-	-
Sevilla	-	1	-	-	-	-
Andalusia	-	7	-	-	-	-

Els divisors oficials emporitans solament es troben en llocs propers a Empòrion.

Els divisors d'imitació massaliota tenen una presència important en les troballes de terres catalanes i falten quasi totalment en les foranes.

Els divisors d'imitació emporitana falten en les troballes de l'interior de Catalunya i són nombroses en les perifèriques i en les de l'exterior.

Aquestes dues zones que marquen les troballes dels divisors ibèrics coincideixen en dos grups metrològics i dos períodes cronològics.

Els divisors d'imitació massaliota pertanyen a un sistema de pes de 0,60 g, essent un òbol de la dracma massaliota pesada i un tritetartemorion de l'emporitana, amb un pes que coincideix amb el dels divisors oficials emporitans.

Els divisors d'imitació emporitana pertanyen a un sistema de 0,40 g, essent hemibols de la dracma emporitana i de la ibèrica, nominal no encunyat en les emissions oficials.

El caràcter de la imitació massaliota, amb el pes dels divisors oficials emporitans i llur troballa més propera a Empòrion, fa pensar que són anteriors a les imitacions emporitanes, les quals presenten un pes singular i es troben en llocs més llunyans d'Empòrion.

Històricament, les imitacions massalotes poden ser emissions batudes per les necessitats dels aixecaments dels ilergets a l'interior de Catalunya. En canvi, les imitacions emporitanes obeeixen a les necessitats més tardanes, quan les lluites són als envolts de Catalunya, i moltes d'elles foren emportades pels soldats romans en les seves avançades cap a Andalusia.

II. Metrologia

Com s'ha pogut veure en el desenvolupament d'aquest treball hem anat exposant en diversos llocs aspectes metrològics quan ho hem cregut convenient.

Les dades metrològiques i els paràmetres estadístics els hem exposat en comentar algunes de les emissions més importants.

En estudiar els tresors, hem insistit en el d'Orpesa, important i publicat ara per primera vegada, fent una sèrie de comparances que ens han permès arribar a la conclusió que totes les dracmes emporitanes i ibèriques del tresor pertanyen a la mateixa població i han estat encunyades amb el mateix patró, el qual, a més, és el mateix que el de totes les dracmes ibèriques.

En estudiar les emissions ibèriques d'Iltirta (del catàleg, 5-1 a 5-8), apliquem criteris metrològics per intentar establir un ordre cronològic, presentant una taula amb els intervals de confiança de les mitjanes i un histograma; tot ha estat debades, puix totes pertanyen a la mateixa població i han estat batudes amb el mateix patró.

En el capítol de classificació i ordenació farem servir criteris metrològics entre diferents grups, el de les llegendes corruptes i deformes, el de les llegendes ben traçades però il·legibles i el de les llegendes llegibles.

Hem establert taules dels intervals de confiança i uns histogrames.

Ara aquí farem l'estudi metrològic sobre el conjunt de les emissions.

METROLOGIA DE LES DRACMES IBÈRIQUES

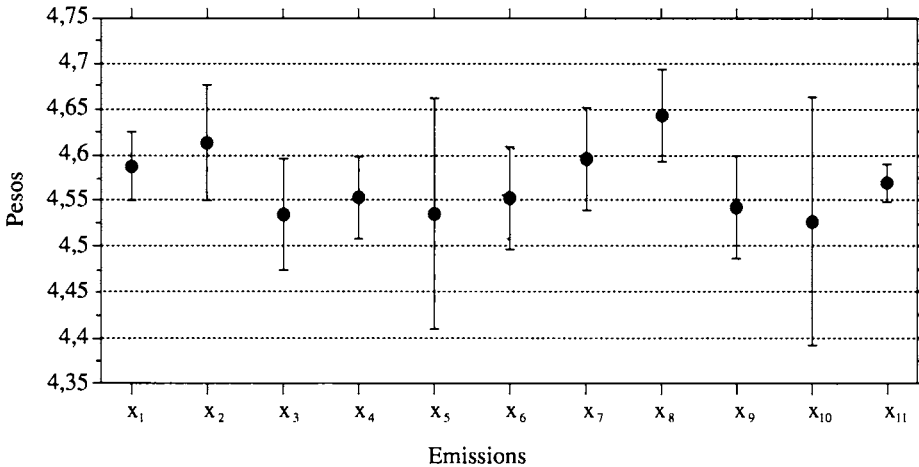
Primer donarem els paràmetres estadístics dels grups que hem establert en el catàleg.

Grup 2. Del tipus de Puig Castellar; a la gràfica, x_1 .

$N = 61$; $\bar{x} = 4,587$; $s = 0,141$; $v = 3 \%$; $IC = 4,551/4,623$; $k = 1,248$;
 $s = -0,64$.

- Grup 3. Deformacions de les llegendes; a la gràfica, x_2 .
 $N = 21$; $\bar{x} = 4,61$; $s = 0,133$; $v = 2,9 \%$; $IC = 4,55/4,671$; $k = 0,185$;
 $s = -0,334$.
- Grup 4. Llegendes pseudo-ibèriques; a la gràfica, x_3 .
 $N = 73$; $\bar{x} = 4,537$; $s = 0,24$; $v = 5\%$; $IC = 4,48/4,59$; $k = 0,505$;
 $s = -0,796$.
- Grup 5. Símbol de llop d'Iltirta; a la gràfica, x_4 .
 $N = 63$; $\bar{x} = 4,557$; $s = 0,176$; $v = 3,8\%$; $IC = 4,512/4,601$; $k = 0,896$;
 $s = -0,978$.
- Grup 7. Símbol d'estrella; a la gràfica, x_5 .
 $N = 10$; $\bar{x} = 4,54$; $s = 0,173$; $v = 3,8\%$; $IC = 4,416/4,662$; $k = 0,944$;
 $s = -0,839$.
- Grup 8. Símbol creixent; a la gràfica, x_6 .
 $N = 42$; $\bar{x} = 4,55$; $s = 0,179$; $v = 3,9\%$; $IC = 4,494/4,606$; $k = 0,549$;
 $s = -0,762$.
- Grup 9. Símbol ibèric KU; a la gràfica, x_7 .
 $N = 30$; $\bar{x} = 4,595$; $s = 0,149$; $v = 3,2\%$; $IC = 4,54/4,651$; $k = 0,735$;
 $s = -0,770$.
- Grup 10. Símbol de dofí; a la gràfica, x_8 .
 $N = 32$; $\bar{x} = 4,645$; $s = 0,142$; $v = 3\%$; $IC = 4,593/4,696$; $k = 3,293$;
 $s = -1,916$.
- Grup 11. Llegendes llegibles; a la gràfica, x_9 .
 $N = 57$; $\bar{x} = 4,543$; $s = 0,214$; $v = 4,7\%$; $IC = 4,486/4,599$; $k = -0,159$;
 $s = -0,276$.
- Grup de llegendes no visibles; a la gràfica, x_{10} .
 $N = 14$; $\bar{x} = 4,534$; $s = 0,253$; $v = 5,5\%$; $IC = 4,387/4,68$; $k = -1,55$;
 $s = 0,235$.
- Grup total, de totes les dracmes ibèriques; a la gràfica, x_{11} .
 $N = 409$; $\bar{x} = 4,568$; $s = 0,194$; $v = 4,2\%$; $IC = 4,549/4,587$; $k = 1,618$;
 $s = -0,558$.

Construïm la gràfica dels intervals de confiança de la mitjana dels diferents grups establerts. A la llista anterior donem la referència a la X que figura a la gràfica:

L'interval de confiança del conjunt de totes les dracmes ibèriques, entorn a la mitjana de 4,568, es troba situat entre els dos conjunts, el de les mitjanes altes i el de les baixes.

La mitjana de pes dels grups formats difereixen molt poc entre ells. Atesa una mitjana màxima de 4,645, de les emissions del grup 10 amb dofí, n'hi ha una de mínima de 4,537, de les emissions del grup 4 de llegenda pseudoibèrica; la divergència màxima és de 2,4 %.

Podríem pensar que les emissions amb la mitjana de pes més alta corresponen a les que foren emeses primer. Així, les més antigues serien les del grup 10 amb símbol de dofí, del grup 3, que presenta deformacions a la llegenda, i del grup 9, amb el signe ibèric KU .

Però amb tota seguretat el grup més antic és el 2, tipus de Puig Castellar, amb una mitjana de 4,587.

En la gràfica dels intervals de confiança, la mitjana del pes de totes les dracmes es troba en un punt mig. Per sobre tenim les emissions dels grups 2, 3, 9 i 10, que corresponen als grups de Puig Castellar, de deformacions en la llegenda, de signe ibèric KU i símbol de dofí.

Per sota es troben els altres grups d'emissions, essent el més baix el grup 4, amb les llegendes pseudoibèriques, les quals sí que podrien ser les últimes emeses.

Verifiquem el test de la t-Student en tots els grups d'emissions, de dos en dos, per veure si pertanyen a la mateixa població, i obtenim els següents resultats:

- Grup 2 i grup 3: $t = 0,654$, 80 graus de llibertat, probabilitat del 25 %.
- Grup 2 i grup 4: $t = 1,433$, 132 graus de llibertat, probabilitat del 7,7 %.
- Grup 2 i grup 5: $t = 1,045$, 122 graus de llibertat, probabilitat del 14 %.
- Grup 2 i grup 7: $t = 0,946$, 69 graus de llibertat, probabilitat del 17 %.
- Grup 2 i grup 8: $t = 1,171$, 101 graus de llibertat, probabilitat del 12 %.
- Grup 2 i grup 9: $t = 0,250$, 89 graus de llibertat, probabilitat del 40 %.
- Grup 2 i grup 10: $t = 1,880$, 91 graus de llibertat, probabilitat del 3 %.
- Grup 2 i grup 11: $t = 1,327$, 116 graus de llibertat, probabilitat del 9 %.
- Grup 2 i lleg. no visib.: $t = 1,074$, 73 graus de llibertat, probabilitat del 14 %.
- Grup 2 i de totes les dracmes: $t = 0,736$, 468 graus de llibertat, probabilitat del 23%.
- Grup 3 i grup 4: $t = 1,333$, 92 graus de llibertat, probabilitat del 9 %.
- Grup 3 i grup 5: $t = 1,263$, 82 graus de llibertat, probabilitat del 10 %.
- Grup 3 i grup 7: $t = 1,243$, 29 graus de llibertat, probabilitat del 11 %.
- Grup 3 i grup 8: $t = 1,358$, 61 graus de llibertat, probabilitat del 9 %.
- Grup 3 i grup 9: $t = 0,369$, 49 graus de llibertat, probabilitat del 35 %.
- Grup 3 i grup 10: $t = 0,900$, 51 graus de llibertat, probabilitat del 18 %.
- Grup 3 i grup 11: $t = 1,339$, 76 graus de llibertat, probabilitat del 9 %.
- Grup 3 i lleg. no visib.: $t = 1,162$, 33 graus de llibertat, probabilitat del 12%.
- Grup 3 i de totes les dracmes: $t = 0,980$, 11 graus de llibertat, probabilitat del 16 %.
- Grup 4 i grup 5: $t = 0,547$, 134 graus de llibertat, probabilitat del 29 %.
- Grup 4 i grup 7: $t = 0,038$, 81 graus de llibertat, probabilitat del 48 %.
- Grup 4 i grup 8: $t = 0,305$, 113 graus de llibertat, probabilitat del 38 %.
- Grup 4 i grup 9: $t = 1,228$, 101 graus de llibertat, probabilitat del 11 %.
- Grup 4 i grup 10: $t = 2,367$, 103 graus de llibertat, probabilitat del 11 %.
- Grup 4 i grup 11: $t = 0,148$, 128 graus de llibertat, probabilitat del 44 %.
- Grup 4 i lleg. no visib.: $t = 0,042$, 85 graus de llibertat, probabilitat del 48 %.
- Grup 4 i de totes les dracmes: $t = 1,210$, 480 graus de llibertat, probabilitat del 11 %.
- Grup 5 i grup 7: $t = 0,284$, 71 graus de llibertat, probabilitat del 39 %.
- Grup 5 i grup 8: $t = 0,198$, 103 graus de llibertat, probabilitat del 42 %.
- Grup 5 i grup 9: $t = 1,020$, 91 graus de llibertat, probabilitat del 15 %.
- Grup 5 i grup 10: $t = 2,450$, 93 graus de llibertat, probabilitat del 11 %.
- Grup 5 i grup 11: $t = 0,393$, 118 graus de llibertat, probabilitat del 34 %.
- Grup 5 i lleg. no visib.: $t = 0,406$, 75 graus de llibertat, probabilitat del 34 %.
- Grup 5 i de totes les dracmes: $t = 0,424$, 470 graus de llibertat, probabilitat del 33 %.
- Grup 7 i grup 8: $t = 0,160$, 50 graus de llibertat, probabilitat del 43 %.
- Grup 7 i grup 9: $t = 0,972$, 38 graus de llibertat, probabilitat del 17 %.
- Grup 7 i grup 10: $t = 1,938$, 40 graus de llibertat, probabilitat del 3 %.
- Grup 7 i grup 11: $t = 0,042$, 65 graus de llibertat, probabilitat del 48 %.
- Grup 7 i lleg. no visib.: $t = 0,065$, 22 graus de llibertat, probabilitat del 47 %.
- Grup 7 i de totes les dracmes: $t = 0,452$, 417 graus de llibertat, probabilitat del 32 %.
- Grup 8 i grup 9: $t = 1,126$, 70 graus de llibertat, probabilitat del 13 %.
- Grup 8 i grup 10: $t = 2,467$, 72 graus de llibertat, probabilitat del 11 %.
- Grup 8 i grup 11: $t = 0,172$, 97 graus de llibertat, probabilitat del 43 %.
- Grup 8 i lleg. no visib.: $t = 0,260$, 54 graus de llibertat, probabilitat del 40%.
- Grup 8 i de totes les dracmes: $t = 0,577$, 449 graus de llibertat, 28 %.
- Grup 9 i grup 10: $t = 1,353$, 60 graus de llibertat, probabilitat del 9 %.
- Grup 9 i grup 11: $t = 1,187$, 85 graus de llibertat, probabilitat del 12 %.
- Grup 9 i lleg. no visib.: $t = 1,005$, 42 graus de llibertat, probabilitat del 16 %.
- Grup 9 i de totes les dracmes: $t = 0,746$, 437 graus de llibertat, probabilitat del 23 %.
- Grup 10 i grup 11: $t = 2,412$, 87 graus de llibertat, probabilitat del 11 %.
- Grup 10 i lleg. no visib.: $t = 1,903$, 44 graus de llibertat, probabilitat del 3%

Grup 10 i de totes les dracmes, $t = 2,199$, 439 graus de llibertat, probabilitat de l'1 %.

Grup 11 i lleg. no visib.: $t = 0,136$, 69 graus de llibertat, probabilitat del 44 %.

Grup 11 i de totes les dracmes: $t = 0,900$, 464 graus de llibertat, probabilitat del 18 %.

Grup lleg. no visib. i de totes les dracmes: $t = 0,638$, 421 graus llibertat, probabilitat del 26 %.

Qualificarem de mostres significatives les que tinguin un percentatge d'acceptació per sota del 5 %.

Els casos significatius, pels quals sembla que les dues mostres pertanyen a diferents poblacions i han estat batudes amb diferent patró, són: el grup 10 en relació amb quasi tots els altres grups, puix solament està en bona relació amb els grups 3 i 9.

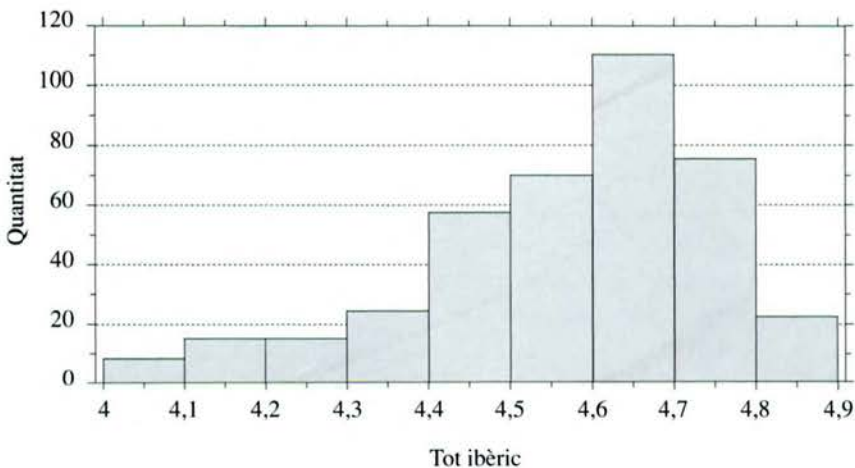
Hem verificat l'anàlisi de variacions dels onze grups establerts i hem afegit els grups 1 i 6, amb una sola dracma cadascun d'ells, de manera que resulten tretze grups. El total de dracmes és de 409.

El valor resultant és de $F = 1,113$, amb 12 i 396 graus de llibertat, acceptable al 34 %.

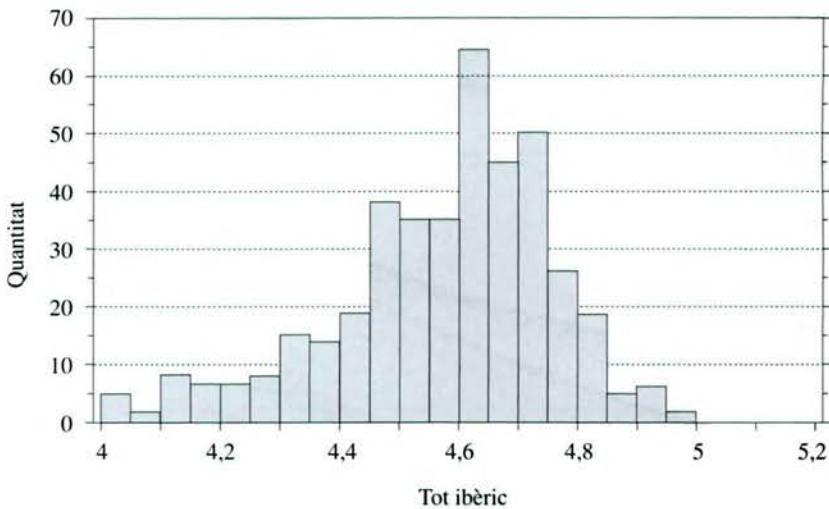
Els casos que hem detectat amb la t de Student significatius, en ser inclosos en un conjunt gran, resulten ben acceptables per a l'anàlisi de variacions.

Amb el conjunt de dracmes hem construït un histograma de 9 intervals de 0,1 g, que resulta ben normal, amb una cua de valors baixos que ja havíem detectat amb els valors de la *skweness* sempre negativa.

La moda està entre els 4,60 i els 4,70 g.

Com que la mostra que tenim és prou nombrosa, hem volgut provar un altre histograma traçat amb 20 intervals de 0,05 g.

Resulta ben semblant a l'altre, amb la mateixa cua de valors baixos.

METROLOGIA DELS DIVISORS IBÈRICS

Donarem els paràmetres estadístics dels divisors ibèrics, seguint l'ordenació del catàleg.

Grup 1. Tipus particulars; a la gràfica, x_1

$N = 6$; $\bar{x} = 0,497$; $s = 0,051$, $v = 10\%$; $IC = 0,444/0,551$; $k = -1,518$;
 $s = -0,215$.

Grup 2-1. Imitacions massaliotes d'Iltirta; a la gràfica, x_2

$N = 20$; $\bar{x} = 0,557$; $s = 0,059$; $v = 10\%$; $IC = 0,529/0,584$; $k = -0,578$;
 $s = 0,338$.

Grup 2-2. Imitacions massaliotes amb quatre quadrants; a la gràfica, x_3

$N = 45$; $\bar{x} = 0,506$; $s = 0,076$; $v = 15\%$; $IC = 0,483/0,528$; $k = -1,125$;
 $s = 0,510$.

Grup2-3. Imitacions massaliotes amb dos quadrants i semicircle; a la gràfica, x_4

$N = 15$; $\bar{x} = 0,547$; $s = 0,041$; $v = 7\%$; $IC = 0,525/0,570$; $k = 0,355$;
 $s = -0,479$.

Grup 3-1. Imitacions emporitanes, sense símbol; a la gràfica, x_5

$N = 52$; $\bar{x} = 0,355$; $s = 0,099$; $v = 27\%$; $IC = 0,328/0,383$; $k = 0$;
 $s = -0,395$.

Grup3-2. Imitacions emporitanes amb símbol; a la gràfica, x_6

$N = 20$; $\bar{x} = 0,308$; $s = 0,116$; $v = 37\%$; $IC = 0,253/0,362$; $k = 0,132$;
 $s = 0,732$.

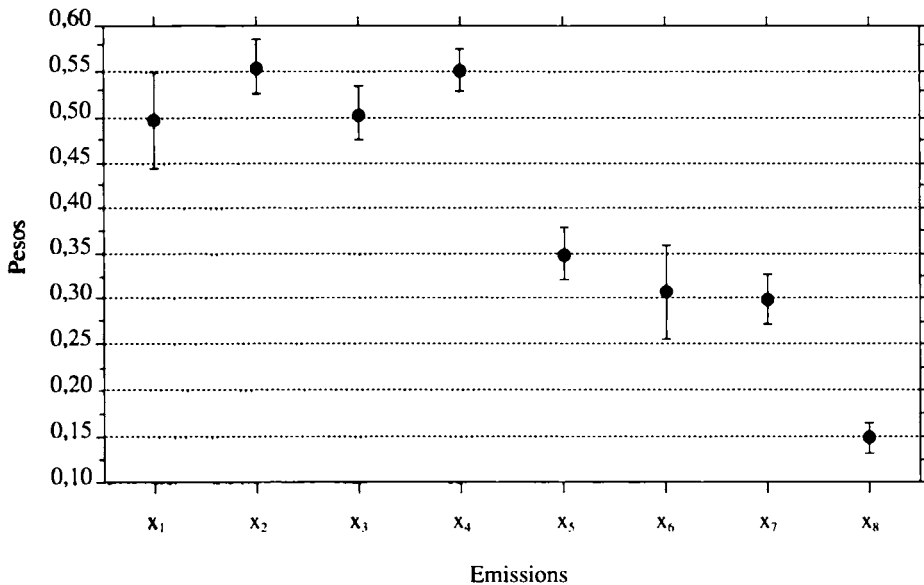
Grup 3-3-1 i 3-3-2. Imitacions emporitanes amb dofí a l'anvers i dos cercles al revers; a la gràfica, x_7

$N = 18$; $\bar{x} = 0,304$; $s = 0,064$; $v = 21\%$; $IC = 0,273/0,336$; $k = -0,828$;
 $s = -0,673$.

Grup 3-3-3. Imitacions emporitanes amb dos cercles sota del pegàs. Nominal meitat; a la gràfica, x_8

$N = 55$; $\bar{x} = 0,146$; $s = 0,03$; $v = 20\%$; $IC = 0,138/0,154$; $k = 2,499$;
 $s = 1,374$.

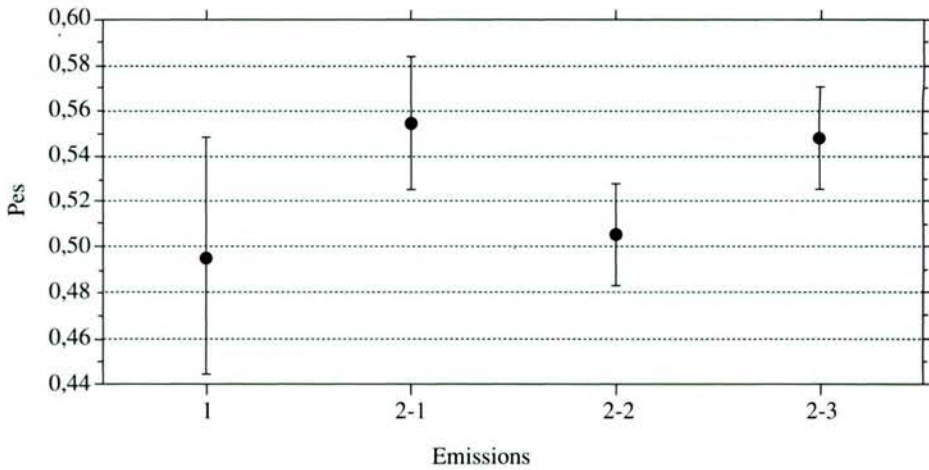
Construïm la gràfica dels intervals de confiança de la mitjana dels grups establerts. A la llista donem la referència que figura a la gràfica.

Veiem clarament que es formen dos grups, el de la x_1 a x_4 , de valors més alts, i un altre de la x_5 a x_7 , de més baixos. A més, hi ha x_8 que és el nominal meitat dels grups x_5 i x_7 .

Això ens permetrà dirigir la nostra recerca en dos camps diferents. Un de format per les imitacions massaliotes i l'altre per les imitacions emporitanes.

Per al grup de les imitacions massaliotes, el gràfic de l'interval de confiança de la mitjana és el següent:

Com hem comentat, la mitjana de pes és una mica baix en el grup 1, perquè presenten llurs monedes la falta d'un fragment.

Farem la recerca dividint el conjunt en dos grups.

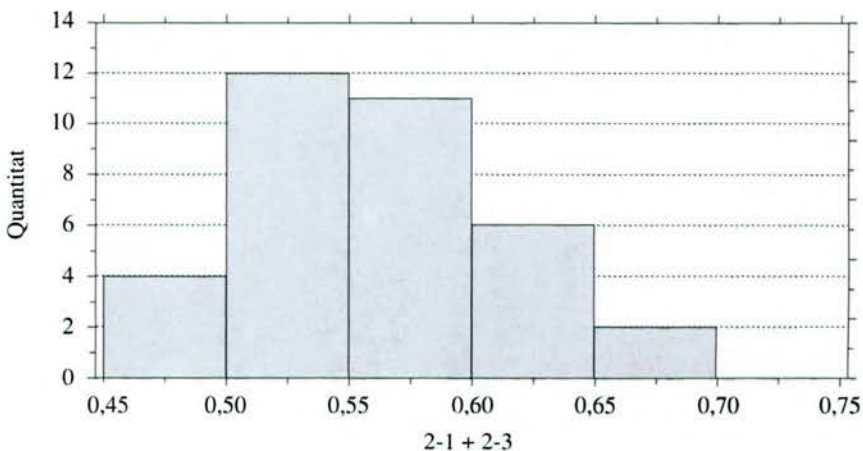
El primer conjunt el de pes més alt, proper al teòric, són les emissions d'Iltirta, D. 2-1, i les de semicercle, D. 2-3.

El segon conjunt, de pes més baix format per D. 2-2, a l'entorn del 0,50.

Els paràmetres estadístics del conjunt de pes alt és format per D. 2-1 i D. 2-3, són: $N = 35$; $\bar{x} = 0,553$; $s = 0,052$; $v = 9\%$; $IC = 0,535/0,570$; $k = -0,270$; $s = 0,274$.

Fent l'anàlisi de variacions entre 2-1 i 2-3, obtenim una $F = 0,264$, amb 1 i 33 graus de llibertat, acceptable al 61 %.

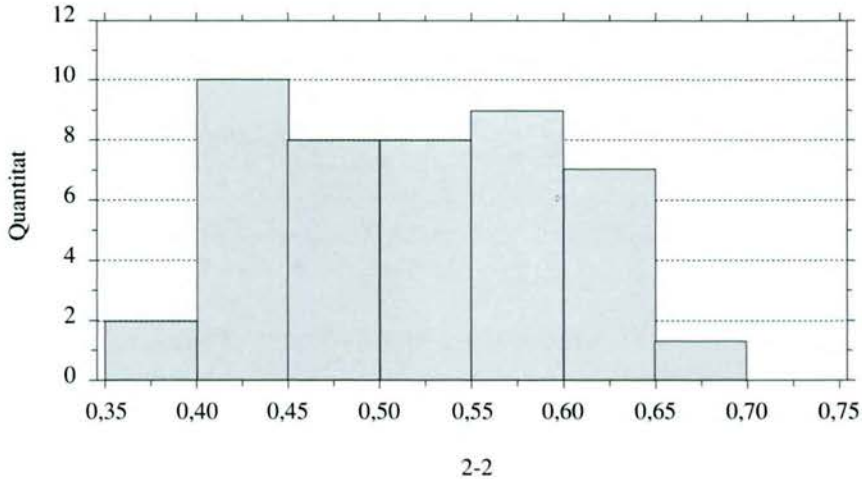
Tracem l'histograma de 5 intervals de 0,05 a partir de 0,45.

La mostra d'aquest conjunt és ben homogènia: les seves monedes procedeixen de la mateixa població i han estat batudes amb el mateix patró.

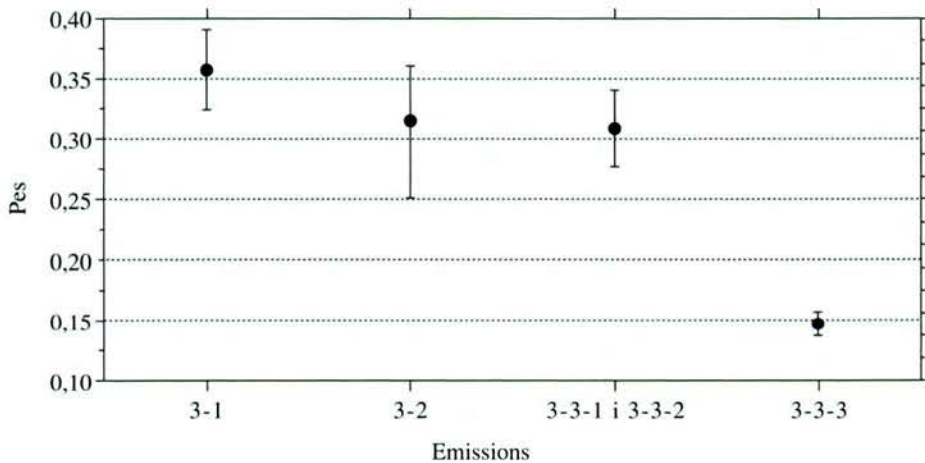
Pel que fa a les monedes del grup 2-2, presenten una mitjana de pes lleugerament més baixa que la de les altres del grup 2, la qual cosa creiem que és deguda al fet que són còpies posteriors en les quals el pes va degenerant.

Tracem l'histograma amb 7 intervals de 0,05 a partir de 0,35.

El conjunt presenta un histograma aplanat.

Pel que fa a l'altre conjunt de divisors, els d'imitació emporitana, tenim la següent gràfica dels intervals de confiança de les mitjanes:

Aquesta gràfica mostra que l'emissió 3-1 és propera al pes teòric de 0,40, i quelcom per sota les emissions 3-2 i 3-3-1/3-3-2, el mateix que succeeix amb les imitacions massaliotes.

Clarament, es destaquen les emissions de nominal meitat, del grup 3-3-3.

Els paràmetres estadístics d'aquestes emissions, són:

Grup 3-1: $N = 52$; $\bar{x} = 0,355$; $s = 0,099$; $v = 27 \%$; $IC = 0,328/0,4383$ $k = 0$;
 $s = -0,395$.

Grup 3-2: $N = 20$; $\bar{x} = 0,308$; $s = 0,116$; $v = 37\%$; $IC = 0,253/0,3622$; $k = 0,1322$;
 $s = 0,732$.

Grup 3-3-1 i 3-3-2: $N = 18$; $\bar{x} = 0,304$; $s = 0,064$; $v = 21 \%$; $IC = 0,273/0,336$;
 $k = -0,828$; $s = -0,673$.

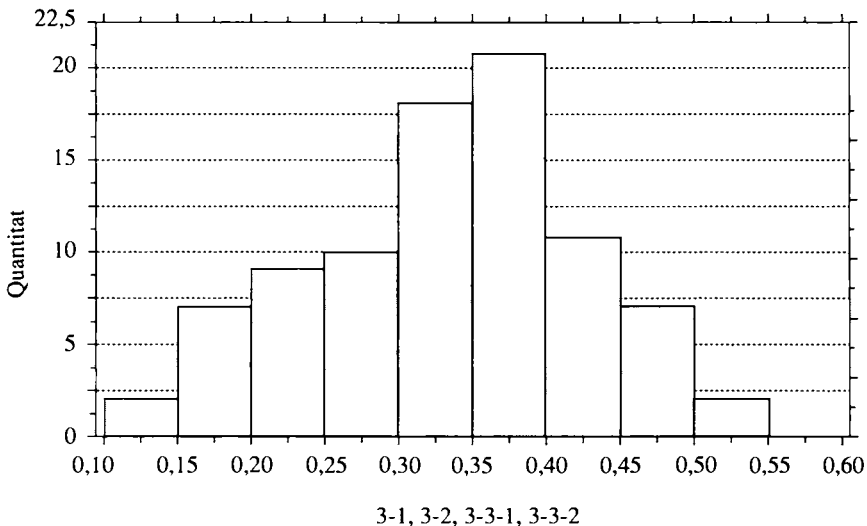
Grup 3-3-3: $N = 55$; $\bar{x} = 0,146$; $s = 0,03$; $v = 20 \%$; $IC = 0,138/0,154$; $k = 2,499$;
 $s = 1,374$.

L'anàlisi de variacions entre els tres primers grups ens dona una $F = 2,837$, amb 2 i 87 graus de llibertat, acceptable per donar un valor del 6,4 %, quasi en el just del 5 %.

Clarament, es veu que hem de formar dos conjunts: un amb el grup alt el D. 3-1, amb un pes de 0,36, i un altre amb el pes baix, el D. 3-2, el D. 3-3-1 i el D. 3-3-2, amb un pes de 0,31.

Els paràmetres estadístics d'aquest darrer conjunt, són: $N = 38$; $\bar{x} = 0,306$;
 $s = 0,094$; $v = 30\%$; $IC = 0,275/0,337$; $k = 0,94$; $s = 0,633$.

Tracem l'histograma de tot el grup 3 amb 9 intervals de 0,05 a partir de 0,10.

Un histograma ben normal, encara que amb més valors en els pesos baixos. Sembla que hi poden haver monedes corresponents a dos nominals diferents, un entorn dels 0,20 g i l'altre el doble, entorn del 0,40, les quals no podem separar per la seva tipologia.

Ens resta parlar del grup 3-3-3, d'un pes molt baix. Els seus paràmetres són: $N = 55$; $\bar{x} = 0,146$; $s = 0,03$; $v = 20\%$; $IC = 0,138/0,154$; $k = 2,499$; $s = 1,374$.

Es veu clarament, i gràficament en el gràfic dels intervals de confiança de la mitjana de pes, que el seu nominal correspon a una meitat dels altres valors del grup.

COEFICIENT DE VARIACIÓ

Observem que el coeficient de variació de les emissions de dracmes ibèriques gira entorn del 4 %. És l'usual en les emissions de monedes de plata de qualsevol lloc, però, en canvi, en els divisors ibèrics el coeficient es dispara.

En els divisors d'imitació massaliota va del 7 al 15 %, que ja és prou alt, explorable pel fet de tractar-se de monedes molt petites, el pes de les quals és difícil de calibrar.

Però, en els divisors d'imitació emporitana, com ja hem comentat, va del 20 al 37 % en un cas, i se situa la majoria en més del 20 %, fet particular, que indica una dispersió dels pesos extraordinària, solament explicable per fet de tractar-se d'un taller amb poca tècnica per treballar amb monedes tant petites. Aquest valor alt del coeficient de variació ja el trobarem en estudiar^{35bis} les monedes fraccionàries emporitanes anteriors a les dracmes, on el coeficient arriba a passar del 70 %, cosa ben andò mala com ja assenyalem.

Ara el coeficient de variació no arriba a aquells valors, però el fet és similar, són monedes petites difícils de batre a la talla i encara que la tècnica hagi millorat respecte de les monedes dels segles v-iv aC, no arriba a gaires perfeccions.

I ara, ens preguntem: és que els divisors d'imitació emporitana foren encunyats en tallers diferents d'on ho foren les dracmes ibèriques?

Ens inclinem a creure-ho, i més si pensem que els divisors no queden lligats amb les dracmes, ni per tipologia, ni per l'ús de símbols.

Són monedes d'imitació i no de creació, encara que ens meravellin les obres d'alguns d'aquells artistes.

CONCLUSIONS

Pel que fa a les dracmes ibèriques, hem vist que formen un grup prou homogeni, malgrat l'existència de més pesos alts i unes cues de pesos baixos. Això vol dir que, en general el pes de les dracmes ibèriques és el correcte, similar a les emporitanes oficials copiades.

35bis. Villaronga, 1997, p. 46.

Si d'una visió de conjunt passem a valorar les emissions particularment, veurem que les que tenen el pes més alt corresponen a les primeres emeses, les de la llegenda d'imitació i les de llegenda defectuosa, i a les que porten el símbol del dofí i el signe ibèric KU.

Pel que fa a les que porten el símbol del dofí, deuen ser també de les primeres emeses, puix copien directament les emporitanes oficials que també presenten aquest símbol.

Quant a les que presenten el signe ibèric KU, podem deduir que també foren de les primeres batudes.

Podem fer les següents comparances:

- Dracmes emporitanes de pegàs normal, amb 78 exemplars, mitjana de 4,678 g.
- Dracmes emporitanes de pegàs amb el cap modificat, amb 430 exemplars, mitjana de 4,622 g.
- Dracmes ibèriques, amb 409 exemplars, mitjana de 4,568 g.

Les dracmes emporitanes de pegàs amb el cap modificat pesen un 3,7 % menys del pes teòric de 4,80.

Les dracmes ibèriques pesen el 4,9 % menys. Diferència molt petita i explicable per les dracmes d'evident tosquedat, fetes amb escassos mitjans tècnics.

Remarquem que la mitjana de pes de les dracmes ibèriques sobrepassa en tan sols l'1 % el pes teòric del denari romà i quasi coincideix amb la mitjana del pes dels 46 denaris romans procedents d'una troballa, que és de 4,505 g.

Això fa pensar que podria haver-se introduït el denari romà a la península Ibèrica i alhora es continuaven encunyant dracmes ibèriques, atès que ambdues tenien un pes pràctic similar.

Quant als divisors, es formen dos conjunts: el de les imitacions massaliotes i el de les emporitanes.

El primer té un pes inferior però proper al teòric de 0,60 g. Són tritetartemories de la dracma emporitana i de la ibèrica.

El segon, el de les imitacions emporitanes, té un grup de pes de 0,37, molt proper al teòric de 0,40. Són hemidòbols.

I els altres grups que es troben per sota del pes anterior, de 0,303, foren batuts possiblement per tallers diferents dels que bateren les dracmes.

A més, hi ha un grup de nominal meitat dels anteriors, que serà un tartemorion de pes teòric de 0,20 i pes pràctic de 0,15 g.

Sembla, doncs, que es pot establir un ordre cronològic, essent anteriors les imitacions massaliotes a les emporitanes, a causa de tenir un pes major igual al dels divisors oficials emporitans i trobar-se més abundantment en els tresors propers a Emporion que en els allunyats.

III. Inscripcions

Molt complex és l'estudi de les llegendes de les dracmes ibèriques i llur epigrafia.

Al costat de llegendes perfectament llegibles per mitjà de l'alfabet ibèric, n'hi ha d'altres que, malgrat estar ben traçades, no sabem interpretar-les.

Aquests signes no identificables per l'alfabet ibèric han estat atribuïts per Guadán³⁶ al resultat d'influències tartèsies, púniques i etrusques, essent els signes usats a les inscripcions una barreja dels signes d'aquestes escriptures juntament amb d'altres de grecs i d'ibèrics.

No compartim aquestes idees, molt rebuscades i sense un suport efectiu, i creiem que el que succeix és molt més simple: es tracta de deformacions successives de la llegenda grega EMPORITON que presenten les dracmes emporitanes a les quals imiten. Deformacions que arriben a formar unes llegendes ben traçades, que a primera vista podrien semblar ibèriques però que no ho són.

Un primer pas en aquesta recerca, el férem en establir el grup de dracmes ibèriques que anomenem del tipus de Puig Castellar,³⁷ pel fet de que quasi totes procedeixen de la dita troballa.

Arribarem a la conclusió que la deformació de la llegenda grega EMPORITON, alterant-se alguns signes, suprimint-se d'altres, arriba a semblar una llegenda ibèrica, com ho fou considerada per Guadán,³⁸ qui llegí PORITO.

En el nostre catàleg, grup 2, es pot veure la seqüència dels encunys de les dracmes del tipus de Puig Castellar, que pel revers són quinze. Van incloses les 63 dracmes amb el número que les assignàrem en el dit treball, a les quals n'afegirem quatre de conegudes posteriorment.

36. Guadán, p. 327.

37. Puig Castellar, 21-42.

38. Guadán, II, 291-295.

Les llegendes del 15 encunys de revers –del primer no és visible la llegenda– són els següents:

- R. 2 C M Γ · Π T I
 R. 3 C M Γ M
 R. 4 C M Π T I
 R. 5 C M · I M I
 R. 6 C M Π I P · A Γ
 R. 7 C M Π I I M N T P
 R. 8 T M X M
 R. 9 C M Π I I I T Ω Π M
 R. 10 C M Π I I T P I I P
 R. 11^a C M Π · I I T · I
 R. 11 C M Π · I T H
 R. 12 C P · Π · I I T M
 R. 13 --- Π I P N T M
 R. 14 Π Ω I I P H
 R. 15 Π M I P H

Es veu clarament que en quasi totes les 13 primeres inscripcions, el primer signe està convertit en una C, es manté el segon, la M, i el tercer, la pi grega.

Pel que fa als altres signes, uns són suprimits, altres abreujats en forma de pals, la O reduïda a un punt, els darrers es conserven en forma de TI o TN, i la darrera N pren la forma de H.

En conclusió, els 13 primers encunys de revers són corrupcions de la llegenda EMPORITON i solament el 14 i el 15 sembla que prenguin la representació d'una llegenda concreta. Però els enllaços d'encunys ens demostren que totes les llegendes que resulten dels 15 encunys han estat utilitzades simultàniament a la seca, i que per tant no corresponen a cap topònim.

La llegenda dels reversos 14 i 15 queda formada per una pi grega, que és el tercer signe d'Emporiton. El primer signe ha estat suprimit i passat el segon a ocupar un lloc darrera la pi. Els darrers signes són el resultat de la transformació de la T i la N, tal com trobem en les llegendes d'altres encunys, com ara l'11, el 12 i el 13.

Creiem inútil buscar una interpretació per a la lectura d'aquests signes, atès que són el resultat de successives imitacions i transformacions.

En les llegendes de les dracmes incloses en el grup 3, que anomenem «Deformacions de la llegenda grega», de les quals han resultat 27 inscripcions, amb 31 monedes, les transformacions més usuals són: la E es converteix quasi sempre en C; la M algun cop és substituïda per la pi grega; la ro, la trobem moltes vegades in-

vertida i arrodonida; l'omega, en forma de lambda; la T es transforma en Y; i a més, resulten alguns signes suprimits i altres canvien de lloc.

Donem el recull d'algunes d'aquestes llegendes, les més llegibles:

- Catàleg 3-1** Núm. 1. Catàleg, 69; Orpesa, 57
 Núm. 2. Catàleg, 70; Orpesa, 58
 Núm. 3. Catàleg, 71; Orpesa, 59
 Núm. 4. Catàleg, 72; Orpesa, 60
 Núm. 5. Catàleg, 73; Orpesa, 61
 Núm. 7. Catàleg, 75; Orpesa, 63
 Núm. 13. Catàleg, 81-82; Arxiu i Orpesa, 66
 Núm. 14. Catàleg, 83; Vico

ΕΠΠΡΙΤΩΝ
 Π°ΟΥΤΩ(
 ΕΠ°ΟΥΤΩΝ
 ΠΙΤΛΗ
 ΜΠΙΥΤΙ
 ΓΝΠΙΙ
 ΕΜΠ°ΟΡΙΤΩΝΨ
)Π°ΟΡΙΤΩ(

- Catàleg 3-2** Núm. 1. Catàleg, 84-85; Orpesa, 67-68
 Núm. 2. Catàleg, 86; Orpesa, 69
 Núm. 3. Catàleg, 87; IVDJ
 Núm. 4. Catàleg, 88-89; Orpesa, 70, 71
 Núm. 5. Catàleg, 90-91; Orpesa, 72-73
 Núm. 6-7. Catàleg, 92-93, Orpesa, 74-75
 Núm. 11. Catàleg, 97; Alfarràs
 Núm. 12. Catàleg, 98; GNC

ΕΜΠ°ΟΡΙΤΛΓ
 ΕΜΠ°ΟΥΤΓ
 ΕΜΠ°ΟΥΤ
 ΕΜΠ°ΟΥΤΜ
 ΕΠΠ°ΟΡΙΤΩΝ
 ΕΜΠ°ΟΡΙΤΩΝ
 ΕΠΡΤΩ°Ι
 Υ°ΟΥΤΩΝ

Passem a continuació a les llegendes que podem qualificar de pseudoibèriques, núm. 4 del catàleg on figuren, atès que es tracta de llegendes ben traçades, però que no són llegibles, puix que presenten signes que no pertanyen a l'alfabet ibèric.

Alguns d'aquests signes són el resultat d'algunes transformacions. Això ho posarem de manifest en tractar de les dracmes amb l'arrel BELSE,³⁹ on trobem que el signe omega de la llegenda EMPORITON té afegit un pal en el seu interior. D'aquest fet deduirem que la seva lectura continuava essent la de O, però Untermann⁴⁰ dona a aquest signe el valor fonètic de BE. Però, a més, aquest signe el trobem en altres inscripcions de dracmes.

A continuació donem la transició de la inscripció correcta EMPORITON a la que usa el nou signe, que és emprat en una tercera inscripció, la del catàleg 8-11:

– Llegenda correcta: **ΕΜΠ°ΟΡΙΤΩΝ**

39. Villaronga, 1992-1, p. 17-25.

40. Untermann, 1, p. 246, taula 2.

– Número 90 del catàleg: **ЄΠΠ°ΡΙΤΑϚ**

– Grup 8-11: **ЄΠϑΩ°Η**

En aquesta darrera llegenda, la de grup 8-11, presenta el tercer signe amb la RO invertida i arrodonida, prou usual en llegendes pseudoibèriques.

També coneixem una altra evolució de l'omega que ve a convertir-se en una lambda (número 84 del catàleg, grup 3):

ЄΜΠ°ΡΙΤΛΙ

En algun cas, a la llegenda grega s'afegeix la desinència ibèrica TI (catàleg, grup 3-1-14, número 82):

ЄΜΠ°ΡΙΤΩΝϕ

Algunes de les llegendes pseudoibèriques han estat llegides caprixosament per alguns autors. Així, Gómez Moreno⁴¹ ens dóna algunes lectures que han servit per entendre'ns, i potser encara és pràctic usar-les, com per exemple:

ЄΜΤϑΓΩЄ, llegeix CESTERLACE, catàleg grup 4-1.

ЄΠϑΩ°Η, llegeix CESABERO, catàleg grup 8-11.

Aquesta darrera, pot ser que resulti més pràctic anomenar-la CPR, que són els tres signes inicials.

Les llegendes ibèriques llegibles i il·legibles figuren en el catàleg, aquelles amb la seva transcripció, algunes poques corresponen a topònims coneguts per les fonts antigues.

En algunes ocasions trobem dracmes anepigràfiques d'estil tosc, i tot fa creure que el fet de no posar la inscripció es deu a la poca habilitat de l'obridor de l'encuny.

Són anepigràfiques les emissions 5-2, 5-17, 7-3, 7-6, 8-3, número 332, 11-18 i la 12.

COMENTARIS CRÍTICS DEL PROFESSOR JAVIER DE HOZ

Com a comentaris crítics a les llegendes ibèriques publicades en el nostre *Corpus*, transcrivim el treball del professor de Hoz,⁴² que és sens dubte el millor treball crític sobre aquestes llegendes.

41. Gómez Moreno, làmina 45.

42. Agraïm al professor Dr. Javier de Hoz l'autorització per reproduir el seu treball. Hoz, pàg. 318-323.

Les referències a Untermann⁴³ amb MLH, van sota els sigles A.6.01 – A.6.16 i al nostre Corpus⁴⁴ amb CNH.

En la nota 10 del treball de Hoz, dóna les equivalències entre CNH i MLH, les quals són: 4.32-5 = A.6.01-4; 4.36 = A.6.01-3; 4.39 = A.6.01-2; 4.40-1 = A.6.10; 4.43A, 46 i 47 = A.6.01 (cf. 4.50A i B); 4.56 = A.6.15; 4.75 = A.6.14; 4.83 = A.6.09; 4.95 = A.6.11; 4.101 = A.6.06; 4.104 = A.6.02; 4.110 = A.6.03. I les de MLH A.6.00 = CNH són: 1 = 4.32-6, 39, 43A, 46?, 47 (50A, 50B ??); 2 = 4.104; 3 = 4.110; 4 = 4.111; 5 = 4.78; 6 = 4.101; 7 = 4.102; 8 = 4.54; 9 = 4.83; 9/1 = 4.108; 10 = 4.40-1; 11 = 4.95; 12 i 12/1 = 4.96-100; 13 = 4.73; 14 = 4.75; 15 = 4.56; 16 = –.

Escriu el professor de Hoz:

En cuanto al desarrollo histórico de la moneda hispánica, dado lo inabarcable en este contexto de lo que los nuevos estudios han aportado al tema me limitaré, de acuerdo con lo ya anunciado, al pequeño capítulo de las dracmas de imitación. El desarrollo de la epigrafía monetar debe ser considerado de inducción, directa o indirecta, casi puramente romana y aunque los estímulos iniciales son anteriores a la segunda guerra púnica no es dudoso que en estas fechas, aunque había aparecido ya alguna ceca que emitía con leyenda indígena, se trataba de casos excepcionales. La segunda guerra púnica representa en todo caso una auténtica revolución en lo que al uso de la moneda en el área ibérica se refiere; no sólo acuñan ya algunas cecas correspondientes a ciudades importantes como Sagunto, Saiti y Cástulo, sino que es entonces cuando se desarrolla el curioso fenómeno de las dracmas de imitación. Las leyendas con texto ilegible, no mera caricatura iletrada de la leyenda ampuritana, fueron recogidas por Untermann en 1975 bajo las siglas A.6.01 – A.6.16; a ellas hay que añadir ahora CNH 4.1 6A, 7A, 21, 26, 31, 31A, 37-8, 37A, 41A, 50, 52, 54, 56, 57, 61, 62, 65, 65A, 66-9, 73, 76-78, 80-1, 84, 85, 87, 89, 95A, 96-100, 102, 103, 105-9, 111-2, 114, 114A, 119, 127, 130, 146A i 147, en la mayor parte de los casos leyendas nuevas, aunque algunas muy inseguras, en otros confirmación de leyendas dudosas, excluidas por Untermann porque en su momento carecían de testimonios adecuados, o corrección de lecturas de MLH sobre la base de mejor documentación, como es el caso de A.6.08 que según veremos en su momento debe ser corregida por CNH 4.54. También permiten correcciones A.6.07 (CNH 4.102), A.6.09 (CNH 4.108), A.6.12 (CNH 96-100), y en menor grado A.6.04 (CNH 4.111), A.6.05 (CNH 4.78), y A.6.13 (CNH 4.73). De las leyendas aceptadas en MLH con la advertencia que en aquel momento no existían testimonios comprobables, se confirma A.6.15 (CNH 4.56) pero no A.6.16 (boraion), mientras que la lista de leyendas aducidas por diversos autores pero de las que no existían testimonio suficiente (MLH I, p.184) se comprueba el nº 14 (CNH 4.108) i resulta posible el 9, ambos correspondientes a lecturas alternativas de A.6.09/1, parece confirmarse que 7, 8 y 12, como A.6.12/1, son meras variantes de A.6.12 es decir CNH 4.96-100 cuya lectura correcta fue rechazada en MLH como nº 3, y el nº 17 recibe una lectura relativamente clara como CNH.4.61, ya que no interpretación.

Las lecturas más dudosas de CNH son 4.6A, 21, 69, 77, 95A, y 103, sobre las que volveré, y 4.85, 89, 114A, 119, 127, y 130, probablemente leyendas sin sentido pero sobre las que no me atrevo a pronunciarme con total seguridad a falta de autopsia; en todo caso prescindiré de su estudio.

A continuación doy el listado de las nuevas leyendas, distribuidas en grupos y precedidas de su número en CNH. Las indicaciones de inseguridad en la lectura se refieren no solo

43. Untermann.

44. Corpus.

al estado real del documento sino a lo que me ha sido visible en las fotografías publicadas. Un signo de interrogación tras una lectura significa que de un modo general dependo de lecturas ajenas porque no cuento con fotografías en que la leyenda sea visible, tres signos de interrogación indican dudas de si se trata de una leyenda auténtica o de una imitación sin sentido:

GRUPO A

<u>Catàleg</u> ⁴⁵	<u>Corpus</u>	
1	4.1	iltirkešalir
11-27	4.31]kafki
4-40	4.31A	šikaf+
5-7	4.37 (38?)	iltirtašalir uštin
5-12	4.41A	belsekuai
6	4.54 (.65?)	belsešalir
11-12	4.105	belse
7-1	4.56	tafakošalir
8-7	4.67	bakartaki
11-1	4.95A	++fYo ???
11-9	4.103	kese ???
11-19	4.112	basti

GRUPO B

11-15	4.108	ološ, ++f;betasešalir (A.6.09/1) ološtekef?
-------	-------	--

GRUPO C

8-9	4.69	ufbato+f ufbatekef ? / ???
10-3	4.87	..]aitibaš
11-13	4.106	niosisker (lectura CNH: liosisker)
11-20	4.114	alobatin

GRUPO D

1, 5-7	4.1, 37,	
6, 7-1	54, 56	
11-15	108	(šalir, uštin)
8-2	4.62	šalirban
9-6	4.77	ku / lefušalir ???

GRUPO E

5-12, 8-2	4.41, A.62	
D, 1-1-1		
D, 1-3-1	4.2-3B	ban
3-1	4.6A	ΕΜΠΟΡΙΩΝti ???

45. Per la nostra part afegim les referències al nostre catàleg.

4-2	4.7	ur
D. 2-1-2-1-3	4.52	ul (cf. A.6.17)
9-5	4.76	Y ku
9-7	4.78	ku/ineba
9-8	4.80	ku
8-10	4.81	banoban
D. 2-2-1-7	4.146A	M/A/be
D. 2-2-4-5	4.147	r/M/ti

GRUPO F

11-25	4.21	takio ???
11-26	4.26	efur
5-8	4.37A	alo [ilegible]
D. 2-1-2-1-3	4.50	irtj
7-2	4.57	+++s
8-1	4.61	sotiaoi
8-5	4.65A	taon
8-6	4.66	oku
8-8	4.68	sikio
10-2	4.84	eanlaba
10-4	4.89	+las+a
11-8	4.102	+kose (A.6.07 ?)
11-14	4.107	ibakonti ?
11-16	4.109	kuaion
11-18	4.111	guf (A.6.04 ?)

Sobre el material disponible en MLH se podía comprobar que las dracmas de imitación contienen algunos NNL (nombres de lugar) claros, como *illifa* (A.6.01 = A.18; NNL también en A.6.11 y 6.15), elementos léxicos como *salir* (A.18.3, -4, A.6.08, 6.15), posiblemente NNP (nombres de persona) como *olosoftin* (A.6.09), y elementos breves de función dudosa, aunque Untermann no planteaba directamente esta interpretación sino solo de forma indirecta a través de los paralelos que citaba para *ineban* (A.6.05). Las nuevas leyendas confirman o corrigen algunas lecturas antiguas difíciles y añaden ejemplos de todos los tipos epigráficos mencionados.

Grupo A. A los topónimos se puede añadir ahora *belse* (CNH 4.105), atestiguado también como *belsekuai* (CNH 4.41A) y *belsešalir* (CNH 4.54 = MLH A.6.08 cuya lectura debe ser corregida ahora a la vista de los nuevos ejemplares, algunos muy claros; 4.65 tiene probablemente la misma leyenda), y algunos topónimos aún no precisables por completo, visibles uno en la leyenda descubierta y valorada por Collantes que Villaronga interpreta como *bakartaki* (CNH 4.67), y otros que pueden ser lo mismo, parcialmente una dracma partida de lectura *ikaiki* (CNH 4.31) y en *sika +* (CNH 4.31A). De estos casos el que casi no ofrece dudas como NL es *belse*, a causa de *belsešalir*. Las fuentes antiguas no nos proporcionan ningún testimonio de un topónimo igual o suficiente semejante —en latín esperaríamos *Belsa—, aunque llama la atención el aire familiar con *Celsa*. En todo caso no hay por qué extrañarse de que una pequeña comunidad haya acuñado un par de breves series monetales en fecha temprana y luego no haya tenido ocasión de figurar en las fuentes por su escasa importancia ni encontrado un lugar en ellas por puro azar.

En el caso de CNH 4.112, *bašti*, dracmas raras e inéditas hasta la fecha, no tenemos en realidad un nuevo topónimo puesto que ya estaba atestiguado por semises no muy numero-

sos de buen arte (A.29), pero la existencia de dracmas de imitación permite replantear el problema de la localización de la ceca, si admitimos que en ambos casos la leyenda tiene el mismo referente, lo que en principio debemos hacer por obvia economía ya que no existe el menor indicio en contra. Villaronga supone como lugar de acuñación de los semises, de cuya relación con las dracmas no dice nada, la Edetania basándose en «su estilo y la procedencia de sus monedas». Untermann podía referirse a la procedencia de un solo ejemplar, que efectivamente había llegado a Madrid desde Valencia.

Otro topónimo previamente atestiguado pero en emisiones denariales es el de CNH 4.103 *kese*, que resulta todavía dudoso, y que tendría una enorme importancia al demostrar que *Kese* (A.12) había acuñado ya dracmas.

En el caso de que CNH 4.95A sea una leyenda real, se trataría de un error por *haikeno* (A.6.11 y CNH 4.95), pero las posibilidades de que carezca de sentido son altas. En ésta y en otras leyendas podríamos estar ante ejemplos de imitaciones sin sentido no ya del letrado ampuritano sino de auténticas leyendas ibéricas, lo que implicaría un momento en que ciertas dracmas de imitación se habían consolidado hasta el punto de poder ser a su vez objeto de copia.

Otros NNL ya conocidos en las dracmas de imitación son los de *iltiřtařaliruřtin* (CNH 4.37, 38?), *tařakonřalir* (CNH 4.56), leyenda A.6.15 que ahora se puede considerar comprobada, y ΕΜΠΟΡΙΩΝĭ (CNH 4.6A), pero el interés de estas leyendas está sobre todo en otros aspectos como veremos.

Un caso especial es el que plantea la leyenda CNH 4.1. *iltiřkeřalir*, conocida ya desde hace años, pero solo recientemente revalorizada. La comparación con *iltiřtařalir* deja claro que *iltiřke* es un NL, y que su relación con *iltiřkesken* (A.19) es la misma que existe entre *Ausa* y *Auřesken* (A.7), es decir que en el supuesto de que *iltiřkesken* representase un étnico, se trataría de una formación secundaria a partir de un topónimo, un topónimo que en latín adoptaría la forma *Ilerca* o *Ilerga*, y que en griego terminaría en -ĭ como 'Ινδικη. De hecho habitualmente se entiende *iltiřkesken* como el equivalente ibérico de *Ilergetes*, de la misma forma que se entiende *untikesken* como equivalente de *Indigetes*, pero así como en el segundo caso se piensa ante todo en los habitantes de una ciudad, en el primero se supone un conglomerado tribal al que pertenecerían diversas ciudades, la más importante de las cuales sería *Ilerda*, y que junto a las acuñaciones ciudadanas de ésta habría tenido también una moneda tribal a la que correspondería la leyenda *iltiřkesken*, aunque no faltan quienes desvinculan netamente estas acuñaciones de los *ilergetes*. La existencia de *iltiřke* supone un problema ya que parece implicar que efectivamente el étnico *Ilergetes* ha nacido como derivación del NL, lo que a su vez implica una situación predominante de la ciudad en cuestión dentro del pueblo que vino a ser llamado así, cuando lo cierto es que la posición de *Ilerda* como cabeza territorial de los *Ilergetes* no parece dudosa ya en el momento de los primeros testimonios historiográficos. Alternativamente podríamos suponer una derivación retrógrada del étnico al NL, pero en cualquier caso se establecería una relación que parece difícilmente aceptable si el NL no correspondía al hábitat preponderante entre los *Ilergetes*. Hay aquí un problema que con los datos de que disponemos en la actualidad no es posible resolver. Como mera hipótesis de trabajo podría plantearse la posibilidad de que antes de la segunda mitad del siglo III, cuando los griegos conocieron el nombre de los *Ilergetes*, estos ocupasen una zona más reducida, en lo que luego sería la parte oriental de su territorio, donde estaría enclavada *Ilerga*; posteriormente se asimilarían los territorios más occidentales, y el viejo hábitat de la Seu Vella de Lérida acabaría convirtiéndose en su capital mientras la antigua *Ilerga*, todavía significativa, emitiría monedas primero de imitación ampuritana, luego dracmas con tipología del denario, y finalmente bronce de la órbita de *Kese*, estos últimos con leyenda *iltiřkesken* que no haría referencia al pueblo sino a la ciudad. En este sentido parece apuntar la leyenda CNH Iltirkesken 14 (no recogida en el MLH), *iltiřke*, que puede ser no una abreviatura del letrado habitual sino una fórmula alternativa identificable con el simple NL.

Grupo B. Aunque raro existía algún caso de leyenda formada por NP (probablemente A.6.02, 6.03, 6.09 y 6.13), ahora contamos con algunos probables ejemplos nuevos, el primero de los cuales puede pertenecer en realidad a la vez a este tipo y al previamente estudiado. Se trata de la leyenda *olos ++f:betasešalir* (CNH 4.108, al parecer idéntica a A.6.09/1 que debe ser corregida). En su día Untermann expresó la duda de que se tratase de una imitación sin sentido, pero a pesar de las dificultades de lectura se observa una secuencia demasiado larga de signos correctos como para que esa posibilidad tenga mucho peso. La tentación inicial sería identificar en la primera parte de la leyenda el probable NP *ološortin* (A.6.09), pero parece claro que ni el espacio ni el último signo permiten esa hipótesis; una alternativa posible pero no demostrable sería **ološtekef*, con el mismo primer elemento dentro de la típica estructura bimembre de los NNP ibéricos y un segundo elemento muy bien atestiguado (MLH III 1 § 7.123). En este supuesto tendríamos una leyenda doble, con una indicación de responsabilidad personal, trátase de magistrado o reyezuelo, y otra de lugar de emisión, ya que *betase*, tanto por su estructura ajena a lo que conocemos en onomástica de la zona como por ir seguida de *šalir* de acuerdo con el tipo *iltiřtašalir* ya comentado, parece un NL, una hipotética **Betasa*. La distinta entidad de ambos nombres explica la interrupción tan rara en las leyendas monetales.

Grupo C. Otros posibles NNP son *uřbate +ř (uřbatekef ?*, CNH 4.69),...*šaitibaš* (CNH 4.87), *niosisker* (CNH 4.106), y *alobatin* (CNH 4.114). En esas formas encontramos algunos elementos bien conocidos de la onomástica ibérica, de los que doy el número en el inventario de Untermann: *tekef* n° 123, *tibaš* n° 124, *nios* n° 94, *isker* n° 64, *alo(s)* n° 9. En otros casos no existen paralelos adecuados pero encontramos en la onomástica formas semejantes, como *uřke* n° 140, y *bas* n° 27 o *atin* n° 19, AVSTIN– n° 22, *betin* n° 37, *neitin* n° 89, *oftin* n° 95, *taftin* n° 117, *tautin* n° 120, *unin* n° 139. La seguridad con que podemos considerar NNP a estas formas varía por lo tanto mucho; es prácticamente total en i...*šaitibaš* y *niosisker*, pero menor en los restantes casos. Podemos decir sin embargo que las nuevas leyendas confirman la existencia de dracmas de imitación con leyenda personal.

Grupo D. A la lista de posibles formas con valor léxico que aparecen en las monedas tal vez podría añadirse *uřtin* de *iltiřtašaliruřtin* (CNH 4.37-8) a la vez que se reitera *šalir* en esa misma leyenda y *ešalirban* (CNH 4.62) y *řeřušalir* (??? CNH 4.77). *uřtin* es forma no atestiguada hasta la fecha, aunque recuerda mucho el elemento onomástico *ustain* de *ustain-abař-ar-ban* (C.8.2); su posición tras *šalir* resulta difícil de justificar en el caso de un apelativo, ya que tendríamos algo así como *uřtin* de *šalir* de *iltiřta*, lo que sin ser imposible no resulta probable. Alternativamente, y dada la evidente facilidad del ibérico para la composición, podríamos pensar que *šaliruřtin* es un apelativo compuesto en que se indica una precisión específica de *šalir*, o que *uřtin* en realidad es una combinación de sufijos, aunque como tal sólo está atestiguado *-tin*.

Grupo E. Ya me referí antes a la leyenda *belsekuai* (CNH 4.41A), que con *belsešalir* (CNH 4.54 = A.6.08) atestigua el NL *belse*, y nos deja por lo tanto *kuai* como uno de esos dudosos elementos breves que aparecen en las leyendas monetales y cuya interpretación plantea problemas. Aquí podemos distinguir secuencias que se comportan como sufijos, caso de *kuai* o de *ban* en *šalirban* (CNH 4.62), y elementos breves aislados que pueden ser marcas de valor o abreviaturas diversas. Claro está que la distinción puede resultar engañosa, como demuestra el caso de *ban* que además de en la combinación citada aparece aislado en el anverso (CNH 4.1) o reverso (CNH 4.3A, 3B) o ambos (CNH 4.2, 3) de varias monedas.

Aunque *kuai* carece de paralelos exactos admite sin embargo una plausible interpretación morfológica como combinación de los sufijos, bien conocidos, *ku* y *ai*. De hecho no es raro que *ai* se una a otro sufijo. El que un NL aparezca en leyendas monetales ibéricas seguido de sufijos tampoco carece de paralelos, en primer lugar el frecuente *-esken*, y además *ate* en *unambaate* (A.46), *ite* en *iltukoite* (A.20), *etar* en *arseetar* (A.33) y *šaitabietar*

(A.35), y *ř* en *iltiřtar* (A.18). Por supuesto no estamos en condiciones de precisar el valor gramatical de estos diversos sufijos ya que los paralelos de las leyendas monetales en lenguas comprensibles ofrecen demasiadas alternativas. Es probable la influencia de la moneda ampuritana, puesto que esa influencia explica los restantes aspectos de las dracmas e indirectamente es también determinante para el denario y el bronce posteriores, y es de suponer que el tipo sufijal más frecuente, es decir *-skēn*, responda desde los recursos ibéricos, que parecen ser muy distintos a los del griego, a las nociones semánticas presentes en la leyenda ampuritana, es decir la de pertenencia expresada por el genitivo, y de ciudadanos de una comunidad política, pero no hay que olvidar que el tipo *-skēn* no está atestiguado en una sola dracma de imitación.

En cuanto a las leyendas muy breves que aparecen aisladas, nos sentiríamos tentados de considerarlas marcas de valor o de emisión, pero el caso de *ban* ya citado obliga a ser prudente, y además hay que contar con posibles abreviaturas, incluso de topónimos. Precisamente en una de las leyendas aquí citadas (4.146A y 4.147) encontramos una **M** que no es sino residuo de la imitación de la abreviatura de la leyenda masaliota. Merece la pena señalar la leyenda ΕΜΠΟΠΙΩΝτι (publicada por primera vez en CNH 4.6A), en la que el gentilicio griego está grabado correctamente pero Villaronga considera que la moneda es de imitación, no sé si sólo por el signo ibérico o también por los rasgos toscos de los tipos. CNH 4.15 debe ser una imitación de 4.6A porque, aunque en ella el signo ibérico final está correctamente trazado, la leyenda griega al parecer se ha transformado en ilegible. Con estos datos creo poco probable que la leyenda 4.6A carezca de sentido; más bien debemos partir del supuesto de que en una imitación ibérica se copió primero correctamente la leyenda ampuritana pero se añadió con una función definida un signo ibérico. Cuál sea su función es de momento imprecisable; *ti* aparece en CNH 4.147, *r/M/iti*, un divisor de imitación masaliota, lo que ya excluye que el signo pueda tener valor metrológico en ambos casos. Por otro lado, puesto que existen divisores de ese tipo con la leyenda *iltiřta* en uno de los cuadrantes, en forma paralela a *ti* en 4.147, podría pensarse en la abreviatura de un topónimo. El único paralelo seguro sin embargo pertenece al área celtibérica (*ti* de *titiakoř* en A.58), mientras que en el N.E. los restantes ejemplos de *ti* atestiguados se dejan explicar mejor como abreviaturas de NNP: A.10-2 (*ieřo*), A.12-3 (*kese*) y A.19-4 (*iltiřkesken*). Un NP iniciado por *ti* lo tenemos en las propias dracmas en el *tikirsine* de A.6.13. Por otro lado no se debe olvidar que en otras monedas encontramos símbolos diversos en un lugar semejante al ocupado por *ti* en CNH 4.147, o inmediatamente encima de la leyenda, lo que no dista mucho de su posición en CNH 4.6A, por lo que no se puede excluir que el signo funcione con el mismo valor de marca, sea cual sea éste.

El caso de *ban* es aún más problemático. Como ya he dicho aparece en *řalirban* (CNH 4.62, dracma), i aislado en el anverso (CNH 4.1, dracma) o reverso (CNH 4.3A, 3B, tritartemoria) o ambos (CNH 4.2, 3, tritartemoria) de varias monedas. Además hay que añadir CNH 4.81, *banoban* (dracma), y CNH 4.78 *kulineban* (dracma), que corresponde a A.6.05 donde sin embargo no se tomaba en consideración el signo *ku*, aunque se reenviaba a otras emisiones en que sí se aceptaba su valor grafemático, como A.6.13 y A.6.14. En MLH se afirmaba la existencia de un tipo A.6.01-5, es decir dracmas de imitación, con leyenda *iltiřtařalirban* que sin embargo no se ejemplificaba, mientras que sí se mostraban denarios de *Herda* con esa leyenda, es decir A.18-5. Efectivamente *ban* no sólo aparece en dracmas de imitación y sus divisores sino en denarios, semises y cuadrantes (A.7-1 *auřesken*, A.8-2 *bařtolo*, A.18-5 ya citado, A.22-2 *lakine*, A.27-1 a 4 *abafiltur*), lo que como señaló Untermann excluye que se trate de marca de valor. Por otro lado se trata de un elemento frecuente en otros textos epigráficos, a menudo con comportamiento evidente de sufijo, incluso a veces con valor claro de pertenencia (C.4.2, F.14.1), otras veces como prefijo, y en ocasiones como palabra aislada en cerámica (B.4.6, C.11.6?, D.9.1, E.1.68-72), donde podría tratarse de abreviatura de un NP, o en pequeños plomos de texto mínimo (F.9.4B, 2; F.17.4B)

en los que podría tener la misma función o indicar la referencia del plomo o hipotéticamente una cantidad en el recogida. En un caso en un recipiente de plata de Tivisa (C.21.4), aparece reduplicado, como contraseña o indicación metrológica, pero sin paralelos. En estas condiciones especular sobre su función en las monedas es ocioso.

La posición de *ku* sobre la leyenda y bajo el pegaso, en el mismo lugar que frecuentemente aparecen marcas simbólicas, aconseja preferir para él esta interpretación que ya vimos era posible, aunque no lo más probable, en el caso de *ti*. A las leyendas nuevas CNH 4.80, *ku*, y CNH 4.76, *Y ku*, ésta simple inversión de los signos con respecto a la ya conocida A.6.14, se deben añadir la ya mencionada A.6.05 = CNH 4.78, y A.6.13 = 4.73, que con la información actual parece claramente $\Phi\Psi$ y no ΦY , es decir *kuti* si aceptamos que se trata de marcas ibéricas y no griegas, lo que en principio me parece la hipótesis más económica.

En cuanto a CNH 4.7A, *ur* y CNH 4.52, *ul*, debe tratarse de abreviaturas toponímicas o personales, tal como sospechamos para *ti*.

Grupo F. El último grupo de leyendas nuevas que he aislado se caracteriza por la falta de rasgos definitorios claros; se trata de leyendas breves pero que podrían corresponder a nombres propios o apelativos, con dificultades de lectura en muchos casos, y tan problemáticos en general que parece más prudente limitarse a recogerlas sin pretender por el momento sacar de ellas ninguna conclusión. No quiero sin embargo dejar de mencionar una posibilidad que me parece muy probable, al menos si la idea que me hago de la lengua ibérica en el ámbito de la cultura del mismo nombre no es completamente falsa.

Si como creo la lengua ibérica no era la habitualmente hablada en todo el territorio en que aparecen inscripciones ibéricas, sino una lengua vehicular utilizada por gentes de lenguas diversas y por auténticos ibero-hablantes ampliamente presentes por razones sobre todo comerciales fuera de sus estrictas fronteras, y si muchos de los NNP ibéricos atestiguados correspondían a gentes de otra lengua, que los habían adoptado por razones de moda y prestigio, no sería de extrañar que algunos de los reyezuelos o magistrados responsables de acuñaciones de dracmas de imitación se hubiesen mantenido fieles a su propia onomástica, y sus monedas llevasen por lo tanto NNP no reconocibles, ya que carecerían de las características que permiten identificar a los ibéricos. Las leyendas del grupo F pueden reflejar, al menos en parte, esta situación.

IV. Tipologia

Donarem unes breus referències a la tipologia emprada en les monedes estudiades.

Aretusa-Persèfone. L'efígie femenina de les dracmes ibèriques és copiada de la de les dracmes emporitanes.⁴⁶

En les primeres emissions de les dracmes emporitanes trobem l'efígie de Persèfone, determinada per les espigues que acompanyen el pentinat. Després, l'efígie femenina correspon a l'Aretusa siciliana, sense espigues i amb tres dofins al seu voltant.

Després segueixen tipus mixtes, alguns amb espigues i dofins dels quals diu Guadán: «Cristalització del tipus emporità clàssic amb l'anvers de Persèfone amb dofins i revers de pegàs amb el cap modificat. Del mateix es deriven totes les amonedacions ibero-helenes». Aquestes són la gran massa de dracmes emporitanes batuses pels romans.

En realitat no veiem les espigues en el pentinat de l'efígie de les dracmes ibèriques. En el seu lloc hi ha una diadema perlejada que acaba en punta, però mai una espiga.

Tot el simbolisme de què ens parla Guadán, pensem que queda fora de lloc amb referència a les dracmes ibèriques que copien els tipus emporitans, en els quals pot haver-hi un simbolisme, però mai en les còpies.

Pel que fa als tres dofins que envolten el cap femení, hem de remarcar que en algun cas falten un o tots. I el que és més singular és la substitució de dos d'ells per una gamba i una tonyina en les emissions del catàleg 9-3, 9-4 i 9-5.

El cap sempre mira a la dreta, excepte en alguns casos en què mira a l'esquerra, com ara els 5-17 i 8-6.

Més indeterminat queda en els divisors ibèrics, en els quals resulta difícil diferenciar el cap femení del baronívol.

46. Guadán, I, p. 257 i s.

Si porta arracada serà femení, i si la cabellera cau per sobre l'orella pensem que també és femení.

Cap baronívol. De les dracmes, fins fa poc no en coneixíem cap amb el cap baronívol, exceptuada la de la inscripció ILTIRKESALIR. Darrerament n'han aparegut diverses de la seca d'Iltirta: les 5-1, 5-2 i 5-3.

Presenten un estil hel·lenístic, amb el pentinat distribuït en rínxols de ganxo, a com el que després trobarem en els denaris ibèrics de KESE, AUSESKEN i ILTIRTASALIRBAN.

Determinar l'efígie dels divisors és difícil, com ja hem comentat en parlar de les femenines. Suposem que és baronívola quan no porta arracades i l'orella és ben visible.

De totes maneres, en aquestes monedes d'imitació, no creiem que tingui gaire importància que el cap sigui femení o baronívol, malgrat que acostuma a haver-hi una regularitat en els tipus emprats per cadascuna de les emissions.

Pegàs. El pegàs és el cavall amb ales, es deriva del *potros* corinti, molt usat a Sicília.

En les primeres dracmes emporitanes la configuració del pegàs és correcta, però ben aviat el cap del pegàs es transforma en un homenet que s'agafa el peu amb la mà i va cobert amb un *pètasus*.

Guadán⁴⁷ desenvolupà tota una sèrie de teories sobre si es tractava d'un Chrysaor o Cabir, sobre el seu origen i la seva evolució. Nosaltres hem presentat la hipòtesi que, en servir-se els romans de la seca emporitana per batre dracmes per finançar les operacions militars, per diferenciar-les de les anteriors modificaren el cap del pegàs.

El pegàs que trobem a les dracmes ibèriques és quasi sempre el del cap modificat; solament darrerament han aparegut algunes dracmes amb el cap del pegàs normal. Són 4-47, 5-1, 5-2, 5-12, 5-16, 8-17, un encuny d'11-1, i 11-12.

Contràriament, en els divisors quasi sempre el pegàs té el cap normal. Darrerament han aparegut alguns divisors amb el cap modificat, els del catàleg D. 6-6-2.

El pegàs sempre va a la dreta, excepte en 4-12, 4-40, 5-7-1, 5-16, 8-6 i l'encuny 2 de 11-1, en els quals va a l'esquerra.

Dofí. A més dels tres dofins de l'anvers, el dofí es presenta com a tipus de revers i com a símbol sota el pegàs.

Són molt nombroses les seques gregues que usen el dofí, la seva simbologia va unida a la d'Apol·lo Delfini, protector de la navegació i del comerç en quasi totes les ciutats, especialment a les colònies de Fòcida i fou molt usat en les emissions oficials emporitanes.

Símbols sota el pegàs. No estem d'acord amb l'opinió de Guadán⁴⁸ que els sím-

47. Guadán, I, p. 277.

48. Guadán, I, p. 348 i s.

bols de les dracmes no tinguin cap relació amb les inscripcions. Ni que serveixen per diferenciar emissions, ni com a marca de magistrat.

Només cal veure les dracmes amb el símbol de llop per trobar-hi alguna relació que les uneix. Quasi totes tenen la inscripció ibèrica *ILTIRTA*, creiem que en aquest cas el llop marca una àrea, que inclou *ILTIRTA* i altres llocs pròxims, i a més hi ha les imitacions d'elles, algunes de les quals són anepigràfiques.

Llop. Aquest és el símbol més habitual a les dracmes. Deu ser un símbol totèmic, de caràcter religiós.

Guadán el qualificà erròniament de «cerdo o jabalí», puix per ser un porc o senglar hauria de tenir l'ullal sortit, la cua cap a dalt i, en el cas del senglar, hauria de portar crinera.

Només a la dracma amb la inscripció *BESESALIR* (catàleg, grup 6), tenim amb tota seguretat un porc senglar, que Guadán qualificà de llop.⁴⁹ En totes les altres el llop és evident, sense l'ullal i amb la cua cap avall.

Senglar. Trobem el senglar en una dracma i en un divisor; catàleg, 6 i D. 1-4. És ben evident amb l'ullal i la crinera.

Signe ibèric KU. Aquest símbol fou interpretat per Guadán⁵⁰ com a pàtera o «phiale», donant a la seva presència un sentit religiós, com a vas que és emprat en cerimònies religioses. Nosaltres creiem que és el signe de l'escriptura ibèrica *KU*.

La nostra interpretació és evident quan va junt amb el signe ibèric *M*, de manera que en resulta una inscripció abreujada formada per dos signes.

Quant trobem el signe *KU* junt amb una inscripció ibèrica, deu correspondre a un signe emprat com a símbol.

Creixent. El símbol que nosaltres interpretem com a creixent fou considerat per Guadán⁵¹ com a «torques, lúnula o phalera».

Del *torques*, diu Guadán que no va ser usat com a símbol ni pels grecs, ni pels romans, afegint que l'angle d'obertura del símbol és excessiu per ser un *torques*.

Nosaltres creiem que es tracta d'un creixent o *lúnula*, el qual porta algunes vegades un punt o glòbul central.

Aquest símbol a les dracmes es presenta sempre ben obert i amb les puntes cap a baix. Alguns cops amb els extrems globulars. Generalment el creixent està situat sota el pegàs, però algunes vegades el trobem per davant del pegàs sota el cap.

En els divisors el trobem amb les puntes cap endins i cap enfora.

El simbolisme del creixent és evident en tot el món antic i fou usat en nombroses emissions monetàries.

Estrella. L'estrella té un simbolisme astral i fou usada en diverses emissions antigues de la península Ibèrica, essent remarcable la que presenta la inscripció *TA-*

49. *Cuad. Num.*, moneda núm. 9.

50. Guadán, I, p. 355 i s.

51. Guadán, I, p. 350 i s.

RAKONSALIR, amb l'estrella de vuit puntes. Dues altres emissions porten aquest símbol, a més d'una altra de tosca i anepigràfica.

Altres símbols. Són usats esporàdicament, sense arribar a establir cap grup complet els símbols de cap de cavall, escorpí, medusa, calavera i proa.

Cap de cavall. Sota la dracma ibèrica del catàleg, 4-29, trobem un cap de pegàs modificat, un xic esquemàtic. És un símbol ben original, però encara és més extraordinari que el trobem exactament també en els divisors d'imitació massaliota; catàleg, D. 2-1-1-2, D. 2-2-1-6, D. 2-2-4-10 i D. 2-3-1-4.

Escorpí. Classifiquem com a escorpí, en no trobar altra denominació més precisa, el símbol de la dracma del catàleg 11-18. Aquest símbol no figura en els denaris romans antics, circumstància que ens fa dubtar de la dita qualificació.

Medusa. Com a tal anomenem el símbol de la dracma del catàleg 10-9, que és ben original.

Cap amb casc – calavera – proa. Les emissions d'ETOKISA (catàleg, 11-2 a 11-6) presenten la particularitat que un símbol diferencia les seves emissions.

Un cap amb casc primer (c. 11-3), un cap o calavera després (c. 11-5), la qual fou interpretada per Guadán⁵² com el cap de l'enemic vençut portat com a trofeu de la victòria. La darrera emissió amb una proa de nau (c. 11-6), que fou qualificada per Guadán⁵³ com a *falcata*.

Destral. En el quadrant de la roda d'algunes de les imitacions massaliotes trobem una destral (catàleg, D. 2-2-1-4 i D. 2-2-1-5). En altres (catàleg, D. 1-2-4-2), la destral és a l'anvers, darrere del cap. El model evident fou la moneda gal·la que anomenem à la *croix*⁵⁴, on en algunes emissions trobem una destral. D'aquestes monedes, se n'han trobat a la península Ibèrica, es a dir que la moneda podia estar a la vista per ésser copiada.

Cercle. En alguns divisors, sota el pegàs trobem un o dos cercles. En un origen podrien ser marques de valor, però en el nostre cas poden ésser una còpia sense significació.

52. Guadán, I, p. 352.

53. Guadán, p. I, 353.

54. Savès.

V. Estil

L'estil de les dracmes ibèriques és conseqüència del model que imiten, les dracmes emporitanes, i de l'habilitat de l'obridor dels encunys.

És en la distribució del pentinat, format per rínxols de ganxo on podrem estudiar millor l'estil, que en realitat serà la distribució del pentinat.

Les dracmes emporitanes presenten un pentinat distribuït en una banda de rínxols de ganxo petits per sobre del front, que acaba per darrere de l'orella amb dos, tres o quatre rínxols de ganxo més llargs.

Per sobre de la banda de rínxols del front, el pentinat és interromput per una línia de punts, que ve a ser una diadema, que substitueix l'espiga característica de la Persèfone.

Un parell més de línies, una de paral·lela a la diadema i una altra de vertical, divideixen les línies que formen el pentinat superior a la banda esmentada.

Un gran nombre de dracmes segueixen aquesta distribució, variant la qualitat de l'estil, que va d'un de molt proper al model a un altre d'una tosquetat progressiva.

Malgrat aquesta certa uniformitat, n'hi ha que s'aparten del model i formen pentinats singulars.

A l'hora d'estudiar l'estil de les dracmes ibèriques, per formar-ne grups i veure quines conseqüències se'n podien treure, cal abans fer algunes observacions.

Les conseqüències a què es poden arribar en agrupar les monedes del mateix estil poden no ser ben exactes.

Podem suposar que les monedes del mateix estil pertanyen a una seca, però la seca podia ésser mòbil, i podia batre moneda amb diferents inscripcions o per a diferents *oppida*.

Si tenim present que una seca pot batre moneda en diferents moments i en cada un d'ells els obridors dels encunys són diferents, el resultat estilístic serà diferent i pot semblar que la seca sigui diferent.

Creiem que potser el més encertat és suposar que les monedes del mateix estil són contemporànies.

Estudiant els punts bàsics de la formació del pentinat podem formar els següents grups, que no porten gran precisió:

- A) Dracmes amb el pentinat molt proper als models emporitans, amb la banda acabada en tres rínxols de ganxo.
- B) Dracmes amb el pentinat acabat en dos rínxols de ganxo, d'estil quelcom allunyat del model emporità.
- C) Dracmes en les quals el pentinat acaba en tres o quatre rínxols de ganxo, essent lineals els altres.
- D) Dracmes amb el pentinat acabat en tres grans rínxols de ganxo. Els de sobre el front són ganxos petits o línies.
- Dt) La distribució del grup D, però amb tosquedat.
- E) Estil semblant al del grup D, però essent el cap més petit i d'estil menys hel·lenístic. Dels tres rínxols de ganxo en què acaba el pentinat, el tercer és més llarg.
- F) Dracmes amb el pentinat en banda, molt estreta per sobre del front i de ganxo els tres darrers rínxols, que són de grandària mitjana.
- Ft) Com el grup anterior F, però amb tosquedat progressiva.
- G) Dracmes amb el pentinat d'una banda de rínxols de ganxo per sobre d'altres de petits amb una certa indeterminació.
- H) Dracmes amb el pentinat de quatre rínxols de ganxo llargs: per damunt del front, línies paral·leles horitzontals.
- I) Dracmes amb el pentinat de banda de línies paral·leles.
- J) Dracmes amb el pentinat de banda molt pronunciada, no veient-se els rínxols de ganxo.
- K) Dracmes amb pentinats singulars.

Establím una taula amb les dracmes classificades pels estils abans descrits. Donem els grups que hem establert a priori, amb els números corresponents al catàleg.

GRUPS

A	2	4-1, 4-2, 4-4	5-14	11-23
	3	4-3, 4-5		11-25
		4-15, 4-38		
		4-28		

B		4-8, 4-9		10-6
		4-10, 4-21		
		4-22, 4-25		
		4-26, 4-35		

C		4-5, 4-6		11-24
		4-10, 4-31		

4-36, 4-37,
4-41, 4-43
4-44, 4-48

D	4-7, 4-13 4-16, 4-17 4-24, 4-29 4-33, 4-42 4-45, 4-47	5-4 5-5 5-7 5-11 5-12	6 7-1 7-2 7-3	8-1-8-2 8-4, 8-8 8-11, 8-13 8-16, 8-18	9-2 9-7 10-7 10-9 10-3	10-1 10-4 10-7 10-9 10-3	11-3, 11-9 11-10, 11-12 11-15, 11-17 11-18, 11-27
Dt	4-14 4-18 4-39	5-6 5-8 5-13		8-5 8-12 8-13	9-1 9-2 9-6	10-2 10-11	11-3, 11-4 11-13, 11-16 11-26
E		5-4, 5-6 5-10		8-14	9-1 9-2		11-4, 11-5 11-6
F	4-11, 4-12 4-19, 4-30 4-34, 4-40	5-6 5-13	7-6	8-3 8-9	9-8	10-1 10-7 10-8	11-3, 11-16 11-18, 11-20 11-21, 11-22
Ft				8-10, 8-17			
G		5-6 5-9	7-3				11-1, 11-2 11-7, 11-8 11-11
H		5-15			9-3, 9-4 9-5		11-2
I							11-3
J	4-7, 4-23 4-37, 4-49						
K	4-12, 4-27			8-6		10-10, 10-13	

No són gaire determinants les conseqüències que es poden treure de la taula anterior. Són el resultat d'interpretacions molt subjectives.

Fem els següents comentaris.

1. Les dracmes ibèriques amb llegendes d'imitació i les pseudoibèriques presenten l'estil més pròxim als models emporitans. Són, per tant, les primeres emissions de les dracmes ibèriques.

2. El grup més nombrós és el D, caracteritzat pels tres grans rínxols de ganxo, que copia els tres rínxols de ganxo de les dracmes emporitanes exagerant-ne la importància.

3. En intentar trobar una seqüència de les dracmes ibèriques, ens fixem en les d'Iltirta, per a les quals hem presentat una hipòtesi d'ordenació. Primer s'emeten

les dracmes del catàleg 5-3 a 5-5, i després les 5-6 i 5-7. Les dracmes, del 5-7 amb la desinència USTIN presenten una evolució més tosca, deuen ser les més modernes.

4. Observant els grups formats per les dracmes amb símbols, veiem que la majoria presenten l'estil del grup D, dels tres grans rínxols de ganxo, i algunes variants d'altres grups.

5. En conseqüència, creiem que l'estil no és determinant per a una ordenació, i solament la igualtat o semblança d'encunys permetrà formar grups de dracmes emeses en el mateix moment.

6. Com uns casos que criden l'atenció, tenim les dracmes 9-1 i 9-1A, que tenen el mateix encuny d'anvers, i en canvi la llegenda i el símbol són diferents. També tenen el mateix encuny d'anvers les dracmes de TIKIRSKINE, 9-1 l'A.3 i la d'ETOKISSA, 11-2 l'A.3, amb reversos ben diferents. En el capítol següent donem compte d'altres coincidències.

ALTRES DETALLS TIPOLÒGICS

Si volguéssim agrupar les dracmes per altres detalls de configuració, ens trobaríem amb diferències notables dintre d'una emissió que no permetrien seguir aquest camí. Per exemple, les arracades. Podem examinar les dracmes amb la inscripció KERTEKUNTE, grup 11-7, números 448 a 455:

- En el 448, de l'orella penja un ganxo.
- En les 449-452 i 454, el penjoll es bifurca en dos sortints.
- La 453 té l'arracada triangular.

Són tres detalls ben diferents per a una sola emissió.

Un altre exemple: una arracada ben singular, la del grup 8-1, números 291 a 293, amb quatre penjolls corbats, cap enfora els dels extrems i rectes acabats en bola els centrals, tipus que no trobem enlloc més.

VI. Tallers

Resulta difícil diferenciar entre els tallers i els artistes que obren els encunyats.

En un taller hi poden treballar diversos artistes amb diferent habilitat i estil. Vistes les monedes nosaltres només podem distingir entre artistes, puix els tallers vindran determinats per les inscripcions.

Hem intentat agrupar les monedes amb el mateix estil o per tècniques similars en traçar el pentinat. El grup més nombrós és el que presenta tres grans rínxols per darrere de l'orella.

Hem trobat alguns enllaços d'encunyats ben singulars entre monedes d'inscripció diferent.

El més rellevant és l'anvers de la moneda d'ETOKISA (grup 11-2, encuny A3), que és igual a la de TIKIRSKINE (grup 9-1, encuny A3). Són dues emissions ben diferents, principalment per la inscripció, una sense símbol i l'altra amb dofí, porten topònims diferents, però han estat encunyades simultàniament en el mateix taller.

Un altre cas particular es dona en les nombroses monedes de l'emissió 8-11, amb el símbol de creixent i la llegenda ben traçada però il·legible. Doncs bé, amb una llegenda propera a aquesta, tenim una dracma amb el símbol de llop, del catàleg 5-13A, que a més presenta el mateix encuny d'anvers de l'emissió 5-13, de llegenda diferent però amb el símbol del llop.

Altres casos:

- Anvers del grup 4-1 igual que l'anvers del grup 4-2, essent la llegenda diferent.
- Anvers del grup 6 igual que l'anvers del grup 8-10A, amb la llegenda diferent.
- Anvers 1 de TIKIRSKINE, grup 9-1, que té el mateix encuny d'anvers que KOIA, grup 9-1A.
- Anvers INEBAN, grup 9-7, amb el mateix encuny d'anvers que NEBAN, grup 9-7A.

- Moneda d'encuny l-1, del grup 8-17, amb el mateix anvers que monedes del grup 9-8, ambdues amb dofí però, a més, davant del pegàs, en la primera hi ha un creixent i en la segona, el signe ibèric KU.
- L'anvers del número 381 del grup 9-8, amb dofí i signe ibèric KU, és igual que el número 343 del grup 8-17, amb dofí i creixent.

Aquests fets plantegen la qüestió de com foren encunyades les dracmes. No sabem respondre per ara, però hem plantejat una problemàtica per futurs estudis.

VII. Classificació i ordenació

Per a la classificació i ordenació de les dracmes ibèriques devem seguir un mètode que pot obeir a diversos aspectes numismàtics: l'epigrafia, la tipologia, la metrologia, les troballes i l'estil. Usarem els mètodes clàssics i altres de nous.

EPIGRAFIA

Una primera classificació, la podem fer seguint el caràcter de la inscripció, que es presenta de les següents formes:

1. Llegenda grega correcta EMPORITON, correspon a les dracmes que serveixen de model a les dracmes ibèriques.
2. Corrupció i deformacions en la llegenda grega EMPORITON, que imiten.
3. Llegendes ben traçades, ben definides, però que resulten il·legibles: les anomenem pseudoibèriques.
4. Llegendes en escriptura ibèrica perfectament l·legibles.

TIPOLOGIA

Les dracmes presenten quasi exclusivament a l'anvers l'efígie de l'Aretusa voltada per tres dofins i al revers el pegàs amb el cap modificat. Però, les diferències són produïdes principalment per la presència de símbols, aquestes són:

1. Sense símbol o símbol no determinant.
2. Símbol de dofí, amb llegendes l·legibles i il·legibles.
3. Símbol de llop.
4. Símbol de senglar.

5. Símbol d'estrella, amb llegendes llegibles i il·legibles.
6. Símbol creixent, amb llegendes llegibles i il·legibles.
7. Símbol de signe ibèric KU.

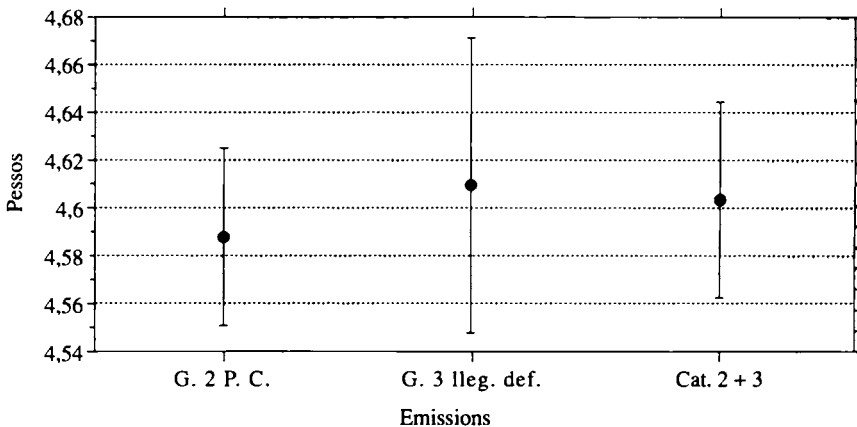
METROLOGIA

Una primera comprovació de l'homogeneïtat dels grups resultants per l'aplicació del dos criteris anteriors, l'epigràfic i el tipològic, la farem analitzant els grups per la seva metrologia. Amb aquests criteris podem formar els grups següents:

- E. 2. Dracmes que presenten corrupció i deformacions en la llegenda. Són les del tipus de Puig Castellar (catàleg, 2), les que presenten deformacions diverses a la llegenda (catàleg, 3).
- E. 3. Dracmes pseudoibèriques que presenten llegendes ben traçades però que resulten il·legibles. Són les del catàleg 4. A més, hi ha les que presenten símbols, i són: amb estrella (catàleg, 7-2 a 7-6), amb creixent (catàleg, 8-11 a 8-19), amb dofí, (catàleg, 10-12 a 10-19).
- E. 4. Dracmes de llegenda perfectament llegible. Unes sense símbols (catàleg, 11-1 a 11-27), amb símbol de llop (catàleg, 5), amb senglar (catàleg, 6), amb el signe ibèric KU (catàleg, 9), amb estrella (catàleg, 7-1), amb creixent (catàleg, 8-1 a 8-10), amb dofí (catàleg, 10-1 a 10-11).

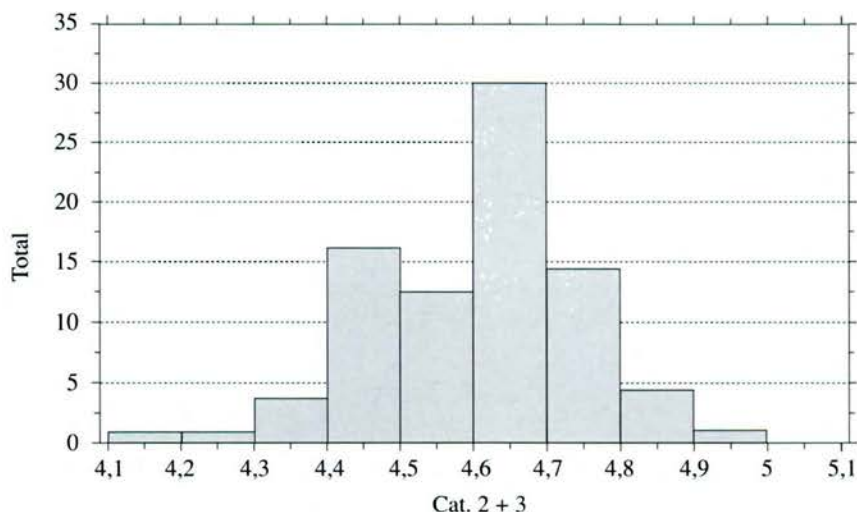
El grup E. 2, format per les dracmes del tipus de Puig Castellar (catàleg, 2) i per d'altres amb deformacions de la llegenda grega EMPORITON (catàleg, 3), veiem que és homogeni en les dues parts que el componen.

La gràfica de l'interval de confiança de la mitjana d'aquestes emissions ens fa veure la seva homogeneïtat.

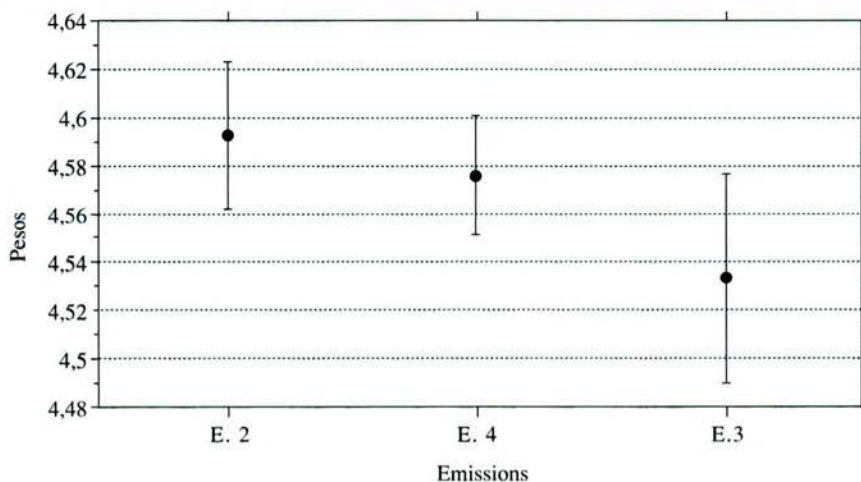
Els paràmetres estadístics del grup *E. 2*, format per les dracmes amb deformacions a les llegendes, del catàleg 2 i 3, són: $N = 83$; $\bar{x} = 4,593$; $s = 0,139$; $v = 3 \%$; $IC = 4,563/4,624$; $k = 1,083$; $s = -0,583$.

El seu histograma, traçat amb 10 intervals de 0,1, és:

Veiem que predominen les monedes amb pesos compresos dintre de l'interval de 4,6/4,7, ben proper al de les dracmes emporitanes, per sobre de la mitjana.

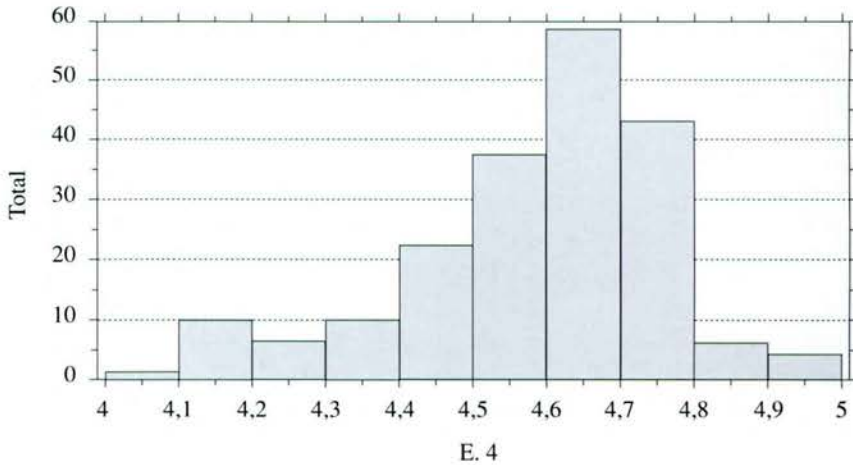
A continuació fem la comparança metro Lògica entre el grup *E. 2* (catàleg, 2 i 3) de les llegendes deformades, l'*E. 4*, format per les dracmes amb les llegendes llegibles, i l'*E. 3*, el de les llegendes il·legibles, construint la gràfica dels intervals de confiança de la mitjana.

Els paràmetres del grup *E. 4*, de les llegendes llegibles, són:

$N = 200$; $\bar{x} = 4,575$; $s = 0,177$; $v = 3,8 \%$; $IC = 4,551/4,601$; $k = 0,927$;
 $s = -0,877$.

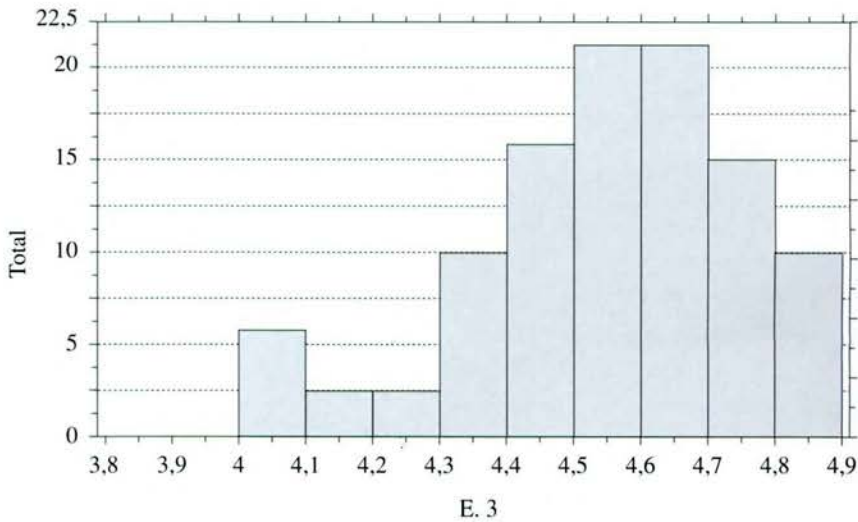
I el seu histograma, traçat amb 10 intervals de 0,1, és:

Els paràmetres del grup *E. 3*, de les dracmes amb la llegenda pseudoibèrica, són:

$N = 109$; $\bar{x} = 4,532$; $s = 0,225$; $v = 5 \%$; $\text{moda} = 4,490$; $IC = 4,461/4,575$;
 $k = 0,435$; $s = -0,693$.

I el seu histograma, traçat amb 10 intervals de 0,1, és:

Hem vist en la gràfica dels intervals de confiança que es forma una ordenació pel pes decreixent: a partir de l'alt d'E. 2, baixa a E. 4, per reduir-se a A. 3.

Aquesta reducció es fa també visible en els histogrames.

Com ja hem dit en l'histograma del grup E. 2 hi ha un percentatge molt elevat, del 37,5 %, de dracmes en l'interval de 4,6/4,7 g. El percentatge s'equilibra en l'histograma del grup E. 4, que presenta una certa normalitat, tot i que l'interval 4,6/4,7 continua essent el més elevat. En l'histograma de l'E. 3, l'interval predominant és el de 4,5/4,6 g.

D'això deduïm una certa ordenació.

Primer. E. 1, dracmes emporitanes.

Segon. E. 2, dracmes amb deformacions a la llegenda grega EMPORITON que copien.

Tercer. E. 4, S'arriba a les dracmes amb llegendes ibèriques llegibles.

Quart. E. 3, dracmes amb les llegendes il·legibles.

Aquest fet de presentar una mitjana de pes més baixa en les emissions amb llegendes il·legibles també el trobem en les emissions amb símbols, entre les quals n'hi ha amb llegenda llegible i il·legible. Aquest és el cas de:

Emissions amb símbol de dofí (catàleg, 10):

- Llegibles; catàleg, 10-1 (OLOSORTIN) a 10-11.

$N = 26$; $\bar{x} = 4,661$; $s = 0,119$; $v = 2,5 \%$; $IC = 4,613/4,709$; $k = 8,487$;
 $s = -2,619$.

- Il·legibles; catàleg, 10-12 a 10-19.

$N = 6$; $\bar{x} = 4,575$; $s = 0,219$; $v = 4,7 \%$; $IC = 4,346/4,844$; $k = -1,472$;
 $s = -0,543$.

Emissions amb símbol d'estrella (catàleg, 7):

- Llegible; catàleg, 7-1, TARAKONSALIR. En aquest cas la diferència és mínima.

$N = 6$; $\bar{x} = 4,593$; $s = 0,114$; $v = 2,5 \%$; $IC = 4,474/4,713$; $k = -0,182$;
 $s = 1,077$.

- Il·legibles; catàleg, 7-2 a 7-6.

$N = 4$; $\bar{x} = 4,458$; $s = 0,213$; $v = 5 \%$; $IC = 4,092/4,823$; $k = -1,026$; $s = -0,457$.

Emissions amb símbol creixent (catàleg, 8):

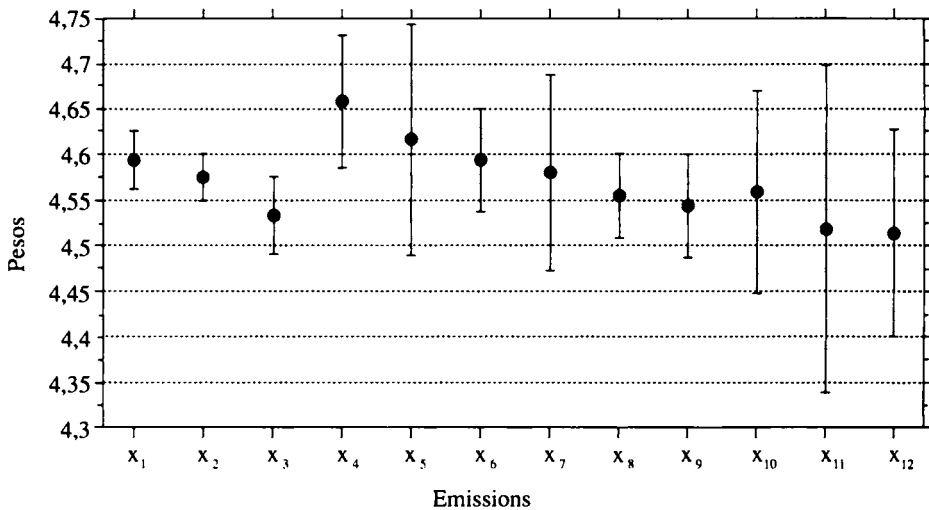
- Llegibles; catàleg, 8-1 a 8-10.

$N = 16$; $\bar{x} = 4,599$; $s = 0,160$; $v = 3,5 \%$; $IC = 4,514/4,6895$; $k = 4,055$;
 $s = -1,925$

- Il·legibles; catàleg, 8-11 a 8-19.

$N = 26$; $\bar{x} = 4,520$; $s = 0,186$; $v = 4 \%$; $IC = 4,445/4,595$; $k = 0,033$; $s = -0,268$.

Finalment, analitzant el tercer grup, l'E. 4 de les dracmes amb llegendes llegibles, fem la gràfica dels intervals de confiança de la mitjana amb les emissions amb exemplars més nombrosos, donant la referència als grups esmentats.

Els intervals de confiança corresponen a les emissions:

- x₁ = E. 2, (cat., 2 i 3), de llegendes defectuoses, 82 ex., $\bar{x} = 4,593$.
- x₂ = E. 4 de llegendes llegibles, 200 ex., $\bar{x} = 4,576$.
- x₃ = E. 3 de llegendes il·legibles, 109 ex., $\bar{x} = 4,532$.
- x₄ = OLOSORTIN, dofí (cat., 10-1), 17 ex., $\bar{x} = 4,655$.
- x₅ = Radical BELSE (cat., 5-12, 6, 8-10A, 11-12), 5 ex., $\bar{x} = 4,618$
- x₆ = Símbol ibèric KU, (catàleg, 9), 30 ex., $\bar{x} = 4,595$.
- x₇ = TARAKONSALIR, símbol estrella (catàleg, 7-1), 6 ex., $\bar{x} = 4,593$.
- x₈ = Símbol de llop, ILTIRTA i altres (catàleg 5), 63 ex., $\bar{x} = 4,557$.
- x₉ = Lleg. llegible, sense símbol (catàleg, 11), 57 ex., $\bar{x} = 4,543$.
- x₁₀ = ETOKISA, catàleg 11-2 a 11-6, 17 ex., $\bar{x} = 4,554$
- x₁₁ = KERTEKUNTE (catàleg, 11-7), 7 ex., $\bar{x} = 4,519$.
- x₁₂ = llegenda CPR (catàleg, 8-11), 15 ex., $\bar{x} = 4,511$.

L'emissió que presenta una mitjana més alta és la de símbol de dofí i la llegenda ibèrica OLOSORTIN (catàleg, 10-1; x₄ de la gràfica). Les altres la segueixen en ordre descendent: radical BELSE, amb símbol ibèric KU, TARAKONSALIR, amb símbol de llop del grup d'ILTIRTA; continuen les de sense símbol en conjunt, seguides per les específiques d'ETOKISA, KERTEKUNTE i CPR.

Tot ens fa veure que les emissions amb la llegenda il·legible (x₃ de la gràfica)

queden al nivell metrològic de les de pes inferior de les de llegenda llegible (E. 4, x₂ de la gràfica).

En conclusió, les primeres dracmes ibèriques més pròximes al patró metrològic emporità són les de llegenda amb corrupcions i deformacions, el grup E. 2 (del catàleg, 2 i 3). A continuació vénen les que tenen la llegenda llegible, el grup E. 4, les de pes inferior de les quals queden comparables metrològicament amb les de llegenda il·legible (E. 3).

DISTRIBUCIÓ GEOGRÀFICA DE LES DRACMES IBÈRIQUES ALS TRESORS

L'establiment dels tresors amb nombroses dracmes, prenem les dades del capítol de troballes i tresors, com són els de Puig Castellar, Tivissa i Orpesa. Inclouen les dracmes del tresor Ebre-Segre a Tivissa, puix estem convençuts que tenen aquesta provinença.

DRACMES	PUIG CASTELLAR		TIVISSA		ORPESA	
A. 1. Empòrion	330	69 %	9	20 %	47	29 %
E. 1. Est. ibèr. lleg. EMPORITON	82	17 %	–	–	–	–
E. 2. Deform. lleg. tipus P. C.	67	14 %	1	2 %	9	5 %
Altres deformacions	–	–	2	4 %	21	13 %
E. 3. Llegendes il·legibles	–	–	4	9 %	38	23 %
E. 4. Lleg. ibèriques il·legibles	–	–	30	65 %	49	30 %

La distribució obeeix a raons geogràfiques, i es formen tres grups d'ibèriques i un grup d'emporitanes:

- Àrea entorn d'Empòrion. Dracmes emporitanes, falten les ibèriques.
- Àrea propera a Empòrion. Testimoni, el tresor de Puig Castellar. Predomini de les dracmes emporitanes i de les de llegenda defectuosa del grup E. 2.
- Àrea mitja, Ebre-Segre. Testimoni, el tresor de Tivissa. Predomini de les dracmes amb llegendes ibèriques llegibles, del grup A. 4.
- Àrea allunyada, Castelló. Testimoni principal, el tresor d'Orpesa. Menys nombroses les dracmes amb llegenda ibèrica llegible, però tenen importància les que presenten deformacions a les llegendes i les de llegenda il·legible.

ORDENACIÓ

Coordinant els criteris que acabem de considerar per a les dracmes ibèriques, en resulta la següent ordenació:

CRITERI EPIGRÀFIC	CRITERI GEOGRÀFIC	CRITERI METROLÒGIC
E. 2	E. 2	E. 2
E. 3	E. 4	E. 4
E. 4	E. 4 + E. 3	E. 4 + E3

Els criteris geogràfic i metrològic són coincidents, però devem rectificar l'epigràfic, passant el grup E. 4 davant de l'E. 3. Tenim, doncs, que primer són les imitacions defectuoses de la llegenda grega EMPORITON, després vénen les de llegenda llegible, en els límits de Catalunya, seguides per les de llegendes il·legibles que augmenten en els límits geogràfics de l'àrea de l'encunyació de les dracmes ibèriques.

POSSIBLE ORDENACIÓ CRONOLÒGICA

Una primera àrea cronològica, que alhora és geogràfica, queda formada per les monedes trobades a la Catalunya Vella: Olot, les Encies i Puig Castellar, amb les emissions del catàleg 4-1, 4-9, 4-11, 4-31, 4-32, 4-37, 5-3, 5-10, 10-7, 11-15 i 11-25.

Una segona àrea comprèn les primeres emissions d'ILTIRTA, del grup del llop (del catàleg, 5-3 a 5-5), KERTEKUNTE (11-7, aquesta localitzada a Tivissa) i la 11-26. El grup format per les emissions que usen el signe ibèric KU (9-1 a 9-6) es presenta dintre d'aquesta àrea i la següent.

La tercera, més moderna i més allunyada d'Empòrion, està formada per les emissions modernes d'ILTIRTA, del grup del llop (catàleg, 5-6 i 5-7), la 8-11 i les del grup KUM (catàleg, 9-1 a 9-6), també presents en el grup anterior, a més les emissions conegudes solament a Orpesa.

Aquestes àrees que acabem d'exposar presenten encara una altra característica. En la primera àrea, més propera a Empòrion, trobem les monedes menys ibèriques, tant per l'estil com per la llegenda. Les llegendes encara són correctes o molt poc evolucionades. Són nombroses les dracmes emporitanes. En la segona, trobem les inscripcions ibèriques més il·legibles. En la tercera, les imitacions més diverses.

Encara es podria afegir una altra àrea llunyana, la formada per tresors d'Andalusia, amb dracmes portades pels soldats cap aquelles terres, en l'avançada de l'exèrcit romà cap a Gadir.

VIII. Estimació del volum de les emissions

Abans d'aplicar el mètode probabilístic per estimar el volum de les emissions monetàries creiem convenient fer uns comentaris.

Amb les emissions de dracmes ibèriques es poden formar dos grups. Un que comprèn les emissions amb nombrosos exemplars, al menys amb deu dracmes. I l'altre amb les restants emissions que són conegudes per una o dues dracmes.

D'aquestes darreres podem pensar que són emissions molt curtes, potser batudes amb un sol encuny, o com a màxim dos.

De les emissions amb nombrosos exemplars, unes han estat batudes amb un sol encuny (la 4-1), d'altres en coneixem diversos encunys. Per exemple, de la 5-4, 22 monedes i 6 encunys; de la 5-6, 22 monedes i 11 encunys; de la 5-7, 16 monedes i 5 encunys; de la 8-11, 20 monedes i 9 encunys; de la 9-2 a 5, 25 monedes i 4 encunys; de la 10-1, 20 monedes i 6 encunys; i de la 11-2 a 11-6, 21 monedes i 10 encunys.

En aquests darrers casos podrem aplicar bé el mètode estadístic.

Estimarem el volum de les emissions de les seques amb nombroses monedes seguint el mètode de Good.⁵⁵

55. Esty; Villaronga, 1987-3.

ESTIMACIÓ DEL VOLUM DE LES DRACMES EMESES

Tipus Puig Castellar. Catàleg 2

A		R		
1	3	1	6	
2	1	2	2	
4	1	3	2	
5	1	4	1	
7	1	5	1	
10	1	6	1	Coefficient A = 6,7
18	2	7	1	Coefficient R = 4,18
		9	1	N. original d'encunys A = 10,47 (< 11,24)
		20	1	N. original d'encunys R = 17,6 (< 19,54)
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	
67	10	67	16	

Catàleg 4-1

A		R		
13	1	13	1	Coefficient A = 13
				Coefficient R = 13
				N. original d'encunys A = 1
				N. original d'encunys R = 1

ILTIRTAR, Catàleg 5-4

A		R		
1	3	1	6	Coefficient A = 3,8
2	1	2	1	Coefficient R = 2,44
3	1	7	2	N. original d'encunys A = 6,9 (< 8,9)
14	1			N. original d'encunys R = 12,3 (< 18)
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	
22	6	22	9	

ILTIRTASALIR, Catàleg 5-6

A		R		
1	5	1	10	Coefficient A = 2
2	3	2	3	Coefficient R = 1,46
3	1	3	2	N. original d'encunys A = 14,2 (< 22,5)
4	2			N. original d'encunys R = 27,5 (< 63)
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	
22	11	22	15	

ILTIRTASALIRUSTIN, Catàleg 5-7

A		R		
1	1	1	2	
2	1	2	4	Coefficient A = 3,2
3	1	6	1	Coefficient R = 2,28
4	1			N. original d'encunys A = 5,3 (< 6,9)
6	1			N. original d'encunys R = 8 (< 14,4)
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	
16	5	16	7	

TARAKONSALIR, Catàleg 7-1

A		R		
1	1	1	2	Coefficient A = 4,5
8	1	2	2	Coefficient R = 1,8
		3	1	N. original d'encuny A = 2,3 (<3,1)
				N. original d'encuny R = 6,6 (<7)
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	
9	2	9	5	

CPR, Catàleg 8-11

A		R		
1	7	1	6	Coefficient A = 2,22
2	1	2	4	Coefficient R = 1,82
11	1	6	1	N. original d'encuny A = 13,1 (<22)
				N. original d'encuny R = 15,7 (<31)
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	
20	9	20	11	

Marca KU, Catàleg 9-2 a 9-5

A		R		
2	2	1	6	
8	1	2	2	Coefficient A = 6,25
13	1	3	1	Coefficient R = 2,27
		4	1	N. original d'encuny A = 4 (<4,7)
		8	1	N. original d'encuny R = 14,5 (<21)
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	
25	4	25	11	

OLOSORTIN, Catàleg 10-1

A		R		
1	2	1	4	
2	1	4	2	Coefficient A = 3,33
3	1	8	1	Coefficient R = 2,85
4	1			N. original d'encuny A = 6,7 (<8,5)
9	1			N. original d'encuny R = 8,7 (<12)
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	
20	6	20	7	

ETOKISA, Catàleg 11-2 a 11-6

A		R		
1	4	1	2	Coefficient A = 2,1
2	3	2	3	Coefficient R = 2,33
3	2	3	3	N. original d'encuny A = 12,3 (<19)
5	1	4	1	N. original d'encuny R = 10 (<14)
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	
21	10	21	9	

KERTEKUNTE, Catàleg 11-7

A		R		
1	4	1	4	Coefficient A = 1,6
4	1	4	1	Coefficient R = 1,6
				N. original d'encuny A = 7 (<20)
<hr/>	<hr/>	<hr/>	<hr/>	
8	5	8	5	N. original d'encuny R = 7 (<20)

OLOSRNR: BETASESALIR, Catèlg 11-15

A		R		Coefficient A = 1,33
1	2	1	1	Coefficient R = 2
2	1	3	1	N. original d'encunys A = 6
4	3	4	2	N. original d'encunys R = 2,67 (<6,31)

(BO) KUAION, Catèlg 11-16

A		R		Coefficient A = 1,5
1	1	3	1	Coefficient R = 3
2	1			N. original d'encunys A = 3
3	2	3	1	N. original d'encunys R = 1

VALORACIÓ DE CONJUNT DE LES EMISSIONS DE DRACMES IBÈRIQUES

Per saber la massa monetària emesa a l'antiguitat calculem 20.000 monedes per cada encuny d'anvers.

A la taula següent donem l'estimació del número original d'encunys, el valor màxim de l'interval de confiança i el coeficient de monedes per encuny, el qual ens permet precisar la realitat del valor estimat, acceptable quan és superior a 2. Tot sempre referit als encunys d'anvers.

EMISSIÓ, NÚMERO DEL CATÀLEG	ESTIMACIÓ DEL NOMBRE ORIGINAL D'ENCUNYS	VALOR SUPERIOR DE L'INTERVAL DE CONFIANÇA DE L'ESTIMACIÓ NOMBRE ORIGINAL D'ENCUNYS	COEFICIENT DE MONEDES PER ENCUNY
2	10,4	11,2	6,7
4-1	1,0	1	13,0
5-4	6,9	8,9	3,8
5-6	14,2	22,5	2,0
5-7	5,3	6,9	3,2
7-1	2,2	3,1	4,0
8-11	13,1	20,0	2,25
9-2 a 9-5	4,0	4,7	6,25
10-1	6,6	8,5	3,33
11-2 a 11-6	12,3	19,0	2,1
11-7	7	20,0	1,6
11-15	6	-	1,33
11-16	3	-	1,5
Nombre d'encunys de les emissions no considerades anteriorment	186,0		

278,0			

En general, el coeficient de monedes per encuny significa que els resultats són prou acceptables. Dels 13 casos exposats, solament tres s'han de rebutjar.

Si comparem els 278 encunys ara estimats amb els que presentàrem en el nostre treball anterior⁵⁶ de 68 encunys veiem que existeix una gran diferència produïda perquè allí consideràrem tan sols sis emissions i aquí les hem considerades totes.

Dels 278 encunys originals, 186 pertanyen a emissions de poques monedes, la majoria de les quals ens són conegudes en un sol exemplar.

La producció d'aquest únic encuny, del qual, quasi sempre, només ens ha arribat una sola moneda, segurament degué ser molt reduïda; no solament pensem en la destrucció de l'encuny, sinó en les curtes necessitats de la seva creació i l'escassa massa d'argent disponible. La batuda d'un cert nombre de dracmes, possiblement reduït, fou suficient per a les necessitats que les produïren.

Pensem que si un taller monetari batia moneda usant diversos encunys, devia arribar per cadascun a la seva destrucció. En canvi, quan solament s'usava un encuny, es batién les monedes necessàries i amb la plata de què es disposava.

Com a resultat la producció de les emissions d'un sol encuny degué ser reduïda i no arribaria mai a les 20.000 monedes per encuny que calculem per a altres emissions. Creiem prudent no comptar més de 10.000 monedes per encuny, en aquest cas, i encara és potser un nombre massa alt per a les emissions conegudes en un sol encuny.

El total de 12.699 kg ($278 \times 4,568 \times 10.000$) enfront dels estimats de 7.295 kg en el nostre anterior treball⁵⁷ ens presenta una bona estimació del que pogué ser el total de moneda de plata batuda.

ESTIMACIÓ DEL VOLUM DE DIVISORS EMESOS

Poques són les emissions de divisors que ens donen un coeficient de monedes per encuny superior a 2; per tant, per a la majoria les dades que ens poden donar són imprecises i, dintre d'uns marges de confiança, massa grans per poder valorar els resultats.

Podem presentar els següents resultats:

D. 2-1

A		R		Coeficient A = 1,37
1	14	1	13	Coeficient R = 1,47
3	1	4	1	N. original d'encunys A = 44 (<88)
5	1	5	1	N. original d'encunys R = 36 (<65)
<hr/>				
22	16	22	15	

56. Villaronga, 1987-4.

57. Callatay.

D. 2-2-1

A		R		
1	16	1	14	
3	2	2	2	Coefficient A = 1,65
5	1	3	1	Coefficient R = 1,73
6	1	5	1	N. original d'encunys A = 38 (<65)
		7	1	N. original d'encunys R = 33 (<52)
<hr/>				
33	20	33	19	

D. 2-2-2 a 5

A		R		
1	29	1	29	Coefficient A = 1,12
2	4	2	4	Coefficient R = 1,13
<hr/>				N. original d'encunys A = 152 (<56)
37	33	37	33	N. original d'encunys R = 152 (<45)

D. 2-3-1

A		R		
1	4	1	4	Coefficient A = 1,8
2	4	3	2	Coefficient R = 2,51
3	2	8	1	N. original d'encunys A = 17 (<34)
<hr/>				N. original d'encunys R = 12 (<18)
18	10	18	7	

D. 3-1

A		R		
1	35	1	35	
2	3	2	3	Coefficient A = 2,51
3	1	3	1	Coefficient R = 1,39
5	1	5	1	N. original d'encunys A = 106 (<177)
8	1	8	1	N. original d'encunys R = 106 (<177)
<hr/>				
57	41	57	41	

D. 3-2

A		R		
1	19	1	16	Coefficient A = 1,21
2	3	2	3	Coefficient R = 1,33
3	1	3	2	N. original d'encunys A = 71 (<286)
<hr/>				N. original d'encunys R = 49 (<110)
28	23	28	21	

D. 3-3-1+2

A		R		
1	6	1	11	Coefficient A = 1,8
2	2	2	2	Coefficient R = 1,28
3	1	3	1	N. original d'encunys A = 15 (<28)
5	1			N. original d'encunys R = 36
<hr/>				
18	10	18	14	

D. 3-3-3

A		R		
1	7	1	6	
2	4	2	4	
3	1	3	1	
4	1	5	1	Coefficient A = 3,46
11	1	7	1	Coefficient R = 3,46
19	1	10	1	N. original d'encunys A = 17,3 (<20)
		13	1	N. original d'encunys R = 16,95 (<20)
52	15	52	15	

VALORACIÓ DEL CONJUNT DE LES EMISSIONS DELS DIVISORS IBÈRICS.

CATÀLEG	NOMINAL	ESTIMACIÓ DEL NÚMERO ORIGINAL D'ENCUNYS	COEFICIENT DE MONEDES PER ENCUNY
2-1	1/8	44	1,37
2-2-1	1/8	38	1,65
2-2-2 a 5	1/8	152	1,12
2-3	1/8	12	1,80

		246 equivalent a 30,75 encunys de dracma	
3-1	1/12	106	1,39
3-2	1/12	71	1,21
3-3-1+2	1/12	15	1,8

		192 equivalent a 16 encunys de dracma	
3-3-3	1/24	17	3,46

		17 equivalent a 0,7 encunys de dracma	

L'estimació total dels divisors és $30,75 + 16 + 0,7 = 47,45$ encunys de dracma.

Aquests resultats són en alt grau indeterminats, com ho indica el coeficient de monedes per encunys, que és molt baix –només en un sol cas arriba a 3,46. En quasi tots és molt inferior a 2, la qual cosa indica que solament poden prendre's com a dades orientatives.

No creiem que es pugui admetre el nombre de 20.000 monedes batudes per encuny, ni les 10.000 considerades per les dracmes, com hem estimat. Els nostres càlculs es basen en un nombre inferior, que podria ser el de 5.000 monedes per encuny.

El total de la massa de moneda de plata seria $47,45 \times 4,568 \times 5.000 = 1.083$ kg, que ve a ésser un 8,5 % de la massa batuda de dracmes.

VALORACIÓ DEL CONJUNT DE DRACMES I DIVISORS

L'estimació del nombre original d'encunys per a les dracmes és de 278, més per als divisors amb un equivalent a 47,45, d'on s'obté un total de 325 encunys originals de dracma.

Ja hem dit que no és prudent comptar més de 10.000 monedes batudes per encuny. Fent els càlculs amb aquesta xifra, tenim: $325 \text{ encunys} \times 10.000 \text{ monedes} = 4.568 \text{ g} = 14.846 \text{ kg}$ de plata.

En estudiar la massa de plata encunyada a la Península Ibèrica⁵⁸ donarem les següents quantitats per a les dracmes ibèriques. Segons Titu Livi, arribarem a la xifra de 2.044 kg de plata batuda emportada pels romans a Roma, a la qual es devia afegir la que quedà a la península Ibèrica. Segons els nostres càlculs exposats en aquella obra, a força de comptar solament 6 de les emissions de dracmes ibèriques més importants, arribarem a comptabilitzar 7.295 kg.

Ara, segons els càlculs que acabem d'exposar, amb totes les emissions i llurs encunys arribem als 12.699 kg per a les dracmes i 1.083 per als divisors, amb un total de 13.782 kg de plata.

El total de plata emprada pels fbers suma 13.782 kg, que es poden repartir entre 23 anys, durada d'aquestes emissions, de manera que en resulten 599 kg anuals, equivalents a 131.100 denaris romans, quantitat reduïda amb la qual només es podia finançar un quint d'una legió romana.

Són xifres orientatives que cal mirar amb prudència, puix són el resultat d'una sèrie de supòsits no demostrables.

58. Callatay.

IX. Antecedents històrics, àrea de circulació i cronologia

PROVEÏMENT DE LA PLATA

Abans de tot, devem manifestar que en tot el mon grec antic és difícil, inclús impossible moltes vegades, determinar la font del suministre del metall emprat en les encunyacions.

Will,⁵⁹ en estudiar la procedència dels metalls usats a l'encunyació de moneda, ens diu que moltes ciutats gregues amb nombroses emissions de monedes no posseïen mines i no sabrem mai per quin camí els arribà el metall emprat.

Generalment, en parlar de la riquesa minera de la península Ibèrica es cita la del sud, especialment la de Sierra Morena, on es troben abundants i rics jaciments.⁶⁰

També són citats els jaciments de la serralada Cantàbrica, d'Astúries i Galícia, rics en or, plom, estany i ferro.

La riquesa minera del sud passà de mans dels cartaginesos als romans, després de la conquesta de Cartago Nova per Escipió, l'any 209 aC.

Segons Polibi, les mines de plata properes a Cartago Nova donaven un benefici diari de 25.000 denaris, equivalents a uns 40.000 Kgs anuals. A aquesta quantitat cal afegir la plata procedent d'altres mines.

És una xifra molt alta en comparar-la amb la de la plata batuda; és clar que la plata pogué tenir altres destinacions.

Les fonts antigues citen repetidament els següents llocs de producció de metalls:

59. Will.

60. Schulten, 1963.

Al sud-est: Cartago Nova, Linares i Herrerías.

Al sud-oest: Río Tinto i el mercuri a Almadén.

Al nord: or i estany a Galícia, or a Astúries i ferro a Bilbao.

Al centre: mines de ferro a l'entorn del Moncayo, a Bilbilis i Turiasu.

Amb aquests proveïments es comprén la gran quantitat de moneda batuda pels cartaginesos a la península i la dels romans a la seca emporitana de després de l'any 209 aC.

Pel que fa a Catalunya, veiem que el primer centre emissor de moneda de plata, l'emporità dels segles V-IV aC, no queda comprès en les referències citades de centres miners importants. Ni tampoc el de les emissions emporitanes anteriors a l'any 209 aC de la presa de Cartago Nova.

El mateix esdevingué amb les emissions de monedes dels ibers revoltats contra els romans, els quals controlaven els centres miners de la península Ibérica.

Pocs són els testimonis de les fonts antigues referents a mines de plata a Catalunya i zones properes, però en tenim una de mítica. La de l'incendi del Pirene que fongué una gran quantitat de plata, que dóna a entendre l'existència de mines de plata als Pirineus.

Estrabó cita, a III, 2, 8, les mines de plata al peu del Pirene, i Livi 34, 21, explica com Cató obtingué un gran tribut de les mines de plata i ferro de Bergium, avui Berga, en la zona superior del Llobregat.

Això ens permet pensar que aquests jaciments de plata foren suficients per a la reduïda quantitat necessària per a les monedes batudes pels ibers.

ANTECEDENTS HISTÒRICS

Donarem un esquema dels fets militars ocorreguts i que les fonts ens fan saber, prenent les dades de Livi i Polibi.⁶¹

Segur que els fets que relaten les fonts antigues són reals, però exagerats, i a més n'existiren molts d'altres.

Any 218 aC	Polibi: 3, 76, 1 Livi: 21, 61	Arribada a Empòrion de Cneo C. Escipió. Àsdrubal revolta els ilergets. Escipió els venç, pacificació de l'Ausetània.
Any 217 aC	Livi: 22, 21	Aixecament d'Indíbil i Mandoni, que són vençuts.
Any 215 aC	Livi: 23, 32, 6	Quasi tots els pobles ibers estan al costat dels romans.
Any 211 aC	Livi: 25, 34, 6	Indíbil i els suessetans s'uneixen als cartaginesos després de la mort dels germans Escipió; els cartaginesos són vençuts.
Any 210 aC.	Livi: 26, 18, 7	Arribada d'Escipió l'Àfrica.

61. Schulten, 1935.

Any 209 aC	Livi: 27, 7, 5 Polibi: 10, 35	Escipió conquereix Cartago-Nova. Indíbil i Mandoni es passen al costat dels romans.
Any 208 aC	Polibi: 10, 40	Indíbil dóna a Escipió el nom de rei.
Any 206 aC	Livi: 28, 34 Livi: 28, 37, 10	Indíbil i Mandoni són vençuts i perdonats. Expulsió dels cartaginesos de la península.
Any 205 aC	Livi: 29, 1 i 2 Livi: 29, 19, 24	Indíbil s'aixeca en armes en el territori dels sedetans i ausetans, i és vençut. Són entregats Mandoni i altres prínceps, i es restableix la pau. Els ibers s'adonen que ara els romans són els seus enemics.
Any 200 aC	Livi: 31, 49, 7	C. Corneli Cethego venç un gran exèrcit en el país dels sedetans.
Any 197 aC	Livi: 33, 25, 8	C. Semproni és vençut a la Hispania Citerior.
Any 195 aC	Livi: 34, 8, 4 Livi: 34, 11	Arriba M. Porci Cató a Empòrion. Els ilergets són al costat romà. Els ilergets demanen ajuda als romans.
Any 194 aC	Livi: 34, 16, 3 Livi: 35, 1	Pacificació fins a l'Ebre. A la partida de Cató es revolten moltes ciutats.

Repetim la interpretació que donarem⁶² a les cites de les fonts històriques antigues, pel que fa a les monedes recollides pels romans:

Any 209 A.C.	Livi: 26, 47	<i>Argenti facti signatique.</i>
Any 206 aC	Livi: 28, 38, 5	Escipió torna a Roma amb 14.342 lliures d'argent brut i gran quantitat de <i>signati argenti</i> .
Any 200 aC	Livi: 31, 20	Botí de 43.000 lliures de plata i 2.450 lliures d'or.
Any 198 aC	Livi: 32, 7, 4	Botí de 1.200 lliures de plata i 30 d'or, provinents de l'Ulterior.
Any 197 aC	Livi: 33, 27	Botí de 1.515 lliures d'or, 20.000 de plata i 34.550 <i>signati denarium</i> . El botí de l'Ulterior fou de 50.000 lliures de plata.
Any 195 aC	Livi: 34,10,4	Marcus Helvius portà a Roma un botí de 14.732 lliures de plata en llingots, 17.023 <i>signati bigatorum</i> i 119.439 <i>oscensis argenti</i> .
Any 195 aC	Livi: 34, 10, 7	Q. Minucius obté un botí de 34.800 lliures de plata, 73.000 <i>bigatorum</i> i 278.000 <i>oscensis argenti</i> .
Any 194 aC	Livi: 34, 46, 2	El triomf de M. Porci Cató és de 25.000 lliures de plata, 123.000 <i>bigati</i> , 540 lliures de <i>oscensis</i> i 1.040 lliures d'or.
Any 191	Livi: 36, 39	Triomf de M. Fulvi Nobilior de 12.000 lliures de plata, 130.000 <i>bigati argenti</i> i 127 lliures d'or.
Any 186-185 aC	Livi: 39, 39, 4	L. Manli recull 52 corones d'or, 132 lliures d'or i 16.300 lliures de plata. Q. Fabi 10.000 lliures de plata i 80 lliures d'or.
Any 184 aC	Livi: 39, 42	C. Calpurni Piso recull 83 corones d'or, 12.000 lliures de plata.
Any 182 aC	Livi: 40, 16, 7	Botí de 9.320 lliures de plata, 80 lliures d'or i 2 corones d'or de 77 lliures, i de L. Quintus Crispinus un altre tant.
Any 179 aC	Livi: 40, 43, 4	Botí de 124 corones i 31 lliures d'or i 173.200 <i>signati oscensis nummum</i> .
Any 176 aC	Livi: 41, 7	Botí de Tiberi S. Grac de 400.000 lliures de plata i d'Albi de 20.000 lliures de plata.
Any 175 aC	Livi: 41, 28	Botí de 10.000 lliures de plata i 5.000 d'or.
Any 169 aC	Livi: 45, 4	Botí de 10 lliures d'or i de plata, una quantitat de sestercis.

62. Villaronga, 1987-4.

El *signati argenti*, la moneda de plata encunyada sense especificar la classe deuria ésser la hispanocartaginesa, recollida en els anys 209 i 206 aC.

Els *signati denarium*, *signati bigatorum*, *bigatorum*, *bigati*, i *bigati argenti*, deurien ésser els denaris romans dels Dioscurs amb dos cavalls, d'aquí el nom de la *biga*.

Els *oscensis argenti*, *oscensis i signati oscensis nummum*, deurien ésser les dracmes ibèriques, recollides des de l'any 195 fins el 179 aC.

I de les dracmes emporitanes, que no eren recollides? D'elles no s'en parla. Són potser els *signati argenti*?

I com en el nostre treball dèiem, el terme oscense ha de fer referència a l'escriptura del poble italià dels Oscs, per la seva similitud amb la ibèrica, i no pas a l'ibèric d'Osca.

Una altra motivació per a l'existència de la moneda entre els íbers en aquests anys reculats, després del 218 aC, la trobem a les fonts literàries.

Any 218 aC	Livi: 21, 61, 11 Polibi: 9, 11	Escipió imposa una contribució en diner. Àsdrubal exigeix a Indíbil una forta quantitat de diner.
Any 206 aC	Livi: 28, 34, 12	Els romans esperen que els ilergets els paguin l'impost.
Any 205 aC	Livi: 29, 3	Després de la desfeta d'Indíbil i Mandoni, els romans imposen un estipendi doble, que pogué ser de diner o de béns. I el fet que fos doble vol dir que ja existia anteriorment.
Any 203 aC	Livi: 30, 21, 3	Porten diners per reclutar soldats. Es fa referència als saguntins que agafaren uns cartaginesos portadors de diners. Com que a l'any 203 els cartaginesos ja estaven fora de la península, els cartaginesos deurien arribar de fora, però quina classe de moneda era la que portaven?
Any 195 aC	Livi: 34, 21	Gran tribut sobre les mines de ferro i plata imposat als bergistans, nord de Catalunya. Pogué ser en metall o moneda.

És evident que s'encunyaren monedes entre els pobles ibèrics en la seva lluita amb els romans i aquestes degueren ser les dracmes d'imitació emporitana amb inscripcions ibèriques o pseudoibèriques.

AIXECAMENTS DELS ILERGETS, SEGONS LES FONTS ROMANES

A les fonts literàries antigues trobem les següents referències de quan els ilergets estan en lluita contra els romans, les ordenem cronològicament:

Any 218 aC	Àsdrubal revolta els ilergets contra els romans, són vençuts.
Any 217 aC	Aixecament d'Indíbil i Mandoni, que són vençuts.
Any 211 aC	A la mort dels germans Escipió, Indíbil i els suesetans lluiten contra els romans, i són vençuts.
Any 206-205 aC	Indíbil i Mandoni es revolten contra els romans en territori sedetà, ajudats pels ausetans, i són vençuts definitivament l'any 205 aC.

Són cinc les lluites dels ilergets contra els romans, però resulten tres en agrupar-les: els aixecaments dels anys 218- 217, 211 i 206- 205 aC.

ÀREA ON S'ENCUNYAREN LES DRACMES IBÈRIQUES

Recentment, García-Bellido⁶³ ha presentat la hipòtesi d'una àrea molt àmplia per a l'encunyació de les dracmes ibèriques, dient: «fueron imitadas, las dracmas emporitanas, en toda la àrea ocupada por los romanos».

El seu únic suport són les troballes de tresors per terres del sud on han aparegut algunes dracmes ibèriques. El mètode d'establir la situació d'una seca com a centre de gravetat de les troballes de les seves monedes, no és vàlid en aquest cas, puix aquí els tresors marquen els camins que ha seguit l'exèrcit romà en el seu avançament cap al sud per rebutjar els cartaginesos de la península Ibèrica i després per la seva conquesta.

Insistim que els tresors allunyats de Catalunya indiquen el camí seguit per les monedes a les butxaques dels soldats.

Pensem, com a cas extrem, que també es troben monedes romanes i monedes a *la croix* de la Gàl·lia, batudes naturalment fora de la península.

Ja fa temps, Guadán⁶⁴ en parlar de la coalició ilergeta, ens deia que les seques de les dracmes amb inscripcions ibèriques es deuen buscar entre els ilergets, ausetans i pobles veïns. Arriba a considerar com a pobles veïns els edetans i fins i tot els contestans.

En realitat, per a l'estudi d'aquesta qüestió només tenim com a documentació els tresors i les fonts literàries antigues.

Pel que fa als tresors, la seva composició no ens permet fer àrees de circulació, excepte algun cas molt concret com ho són les monedes de Kertekunte. Potser els tresors ens permetran establir una cronologia, com exposem en el seu lloc, puix els tresors més allunyats d'Empòrion, el centre imitat, sense monedes hispanocartagineses, deuen ser els més moderns.

En el capítol dels tresors presentem el mapa amb la seva situació: 1, Camarasa (Lleida); 2, coll de Moro, Gandesa (Tarragona); 3, Tivissa (Tarragona); en el mateix lloc, el d'Ebre-Segre; 4, Écija (Sevilla); 5, Plana d'Utiel (València); 6, les Encies (Girona); 7, Martos (Jaén); 8, Moixent (València); 9, Orpesa (Castelló); 10, Puig Castellar (Barcelona); 11, Tànger; 12, Valeria (Conca); 13, Villarrubia de los Ojos (Ciutat Real); 14 Xest (València).

També hem situat les seques conegudes que són: Empòrion, Barkeno, Tarraco, Iltirta, Kertekunte a Tivissa i Arse.

A Catalunya estan situats els tresors de les Encies, Puig Castellar, Tivissa, coll del Moro i Camarasa. Segueixen els perifèrics d'Orpesa, La Plana d'Utiel, Moixent i Xest en el País Valencià. Solament el d'Orpesa conté nombroses dracmes emporitanes i ibèriques. Cap a l'interior, a Conca, el de Valeria, i més avall, el de Villarrubia de los Ojos. Cap a Andalusia, el d'Écija i Martos, i en el Marroc, el de Tànger.

Ens queden les fonts literàries. Hem buscat en elles les referències als pobles que gi-

63. García-Bellido.

64. Guadán, 1956.

ren entorn de la lluita dels ilergets i els seus aliats contra els romans, i són les següents:

Any 219 aC	Livi: 21, 23	Anníbal passa l'Ebre i sotmet els ilergets, bargusis, ausetans i lacetans. Una altra qüestió és aquesta dels lacetans, que creiem que deu referir-se als laietans.
Any 218 aC	Livi: 21, 60 Livi: 21, 61	Començant pels lacetans sotmeté a Roma tota la costa fins a l'Ebre. Escipió ataca els ilergets.
Any 211 aC	Livi: 25, 34	Índibil amb 7.000 suessetans s'uneix als cartaginesos.
Any 206 aC	Livi: 28, 24	Índibil i Mandoni aixequen els seus pobles (eren lacetans) i destrueixen els camps dels suessetans i dels sedetans, aliats al poble romà.
Any 205 aC	Livi: 29, 1, 19 i ss	Aixecament de l'ilerget Índibil amb els seus i els ausetans, es reuneixen en el territori dels sedetans.
Any 200 aC	Livi: 31, 49,7	Els romans derroten els enemics en territori dels sedetans.
Any 195 aC	Livi: 34, 17, 9 Livi: 34, 20	Es revolten els bergistans. Es someten els sedetans, els ausetans i els suessetans, i es mantenen en armes els lacetans.
	Frontino: 3, 10	Cató assetja els lacetans ajudat pels suessetans.
	Plutarc: <i>Cató</i> , 11	Cató ataca els lacetans.
Any 184 aC	Livi: 39, 42	Terenci en el país dels suessetans pren la ciutat de Corbió.
Any 183 aC	Livi: 39, 56	Terenci, prop de l'Ebre, en el país dels ausetans, lluita amb èxit.

Veiem que els pobles citats són: ilergets, bargusis, lacetans, ausetans, sedetans, suessetans i bergistans. Tots ells ho són repetides vegades, com a enemics o aliats, o bé es fa referència al seu territori.

Tots ells són pobles limítrofes dels ilergets, situats a l'entorn de Catalunya. Sembla que, per tant, no cal anar a buscar llocs més allunyats on localitzar les seques que encunyen les dracmes ibèriques.

Hem d'assenyalar que mai es parla dels edetans.

Els tresors en què apareixen dracmes ibèriques situats fora de l'àrea de la seva emissió són el resultat del pas dels exèrcits que en el seu camí itinerant porten moneda provinent de llocs allunyats com ho són les monedes de Roma, de les Gal·lies i de Catalunya.

Creiem, doncs, que segons el testimoni dels tresors i el de les fonts literàries, les dracmes ibèriques foren batudes a Catalunya i possiblement al seu entorn, arribant a alguns llocs d'Aragó i de l'actual província de Castelló.

ÀREES DE CIRCULACIÓ MONETÀRIA

Veiem clarament la formació d'unes àrees de circulació monetària, les quals, a més d'una indicació geogràfica, ens en donen una altra de cronològica.

L'àrea propera a Empòrion presenta una circulació de moneda oficial emporitana, fins i tot pel que fa als divisors.

La segueix una altra, que anomenem primera, en la qual junt amb les dracmes emporitanes, algunes de fort estil ibèric malgrat la inscripció grega correcta, hi ha les d'imitació amb deformacions a la llegenda, i a més trobem divisors emporitans

oficials. El tresor de Puig Castellar n'és un bon exemple: la seva situació propera a Barcelona marcà un allunyament d'Empòrion de 100 a 150 km. Els divisors d'aquest tresor són tots oficials emporitans.

Veiem que la circulació dels divisors és determinant en la formació de la segona i la tercera àrees.

A la segona àrea la circulació dels divisors ibèrics ens l'assenyalen els tresors de Camarasa, les troballes de la Pobla de Segur-Tremp, els tresors de Tivissa incloent-hi el de l'Ebre-Segre, i és caracteritzada per la presència majoritària del divisors d'imitació massaliota.

La tercera àrea, als entorns de Catalunya, que es projecta cap al País Valencià, amb els tresors d'Orpesa, de la Plana d'Utiel, Xest, Moixent; cap al centre de la península, Valeria i Villarrubia de los Ojos, i cap Andalusia, Écija i Martos, dona una circulació predominant dels divisors d'imitació emporitana.

Aquestes tres àrees també queden determinades pels tipus de dracmes ibèriques en elles aparegudes. Les dracmes amb deformacions a la llegenda a la primera àrea; dracmes amb la llegenda llegible, a la segona, i les pseudoibèriques, de llegenda il·legible a la tercera.

Hem d'afegir l'aspecte metrollògic. En les dues primeres àrees, el pes dels divisors és d'un teòric de 0,60 g, mentre que en la tercera ho és de 0,40 g.

Com a resultat, aquest agrupament no solament té un sentit geogràfic, sinó a més metrollògic, donant-nos una cronologia explicable per als fets històrics.

La primera àrea comprendrà els primers aixecaments dels ibers dels anys 218-217 aC, la segona, el segon aixecament ilerget del 211 aC i la tercera el tercer aixecament ilerget del 206-205 aC, que té lloc en zones perifèriques de Catalunya.

El pas al País Valencià i a Andalusia d'alguns d'aquests divisors, és en moviment expansiu, a causa que es tracta de monedes portades per l'exèrcit romà en el seu camí itinerant.

COINCIDÈNCIA ENTRE ELS DIVERSOS ASPECTES NUMISMÀTICS

La formació de les tres àrees geogràfiques de circulació monetària deduïdes de l'estudi dels tresors de dracmes ibèriques i la seva epigrafia, que concideixen amb les deduïdes de l'estudi tipològic i metrollògic dels divisors ibèrics, ens permet formar la taula conjunta amb les conseqüències cronològiques:

ÀREA	DRACMES		DIVISORS		FETS HISTÒRICS
	TRESORS	EPIGRAFIA	TIPOLOGIA	METROLOGIA	
1a	Propers a Empòrion	Llegenda deformada	Emporitana oficial	0,60	Primera penetració romana, 217

2a	Allunyats d'Empòrion dintre de Catalunya	Llegenda llegible	D'imitació massaliota	0,60	Aixecament ilerget, 211
3a	Entorn a Catalunya, Castelló, Aragó	Llegenda il·legible pseudoibèrica	D'imitació emporitana	0,40	Aixecament ilerget, 206-205

LES DRACMES IBÈRIQUES EN FRONT DEL DENARI ROMÀ

El fet de l'aparició de la nova moneda romana, el denari, l'any 212/211 aC, ens ha fet pensar en la devaluació del pes de la dracma emporitana en passar al sistema del denari romà de 4,50 g.⁶⁵

Sembla que, paral·lelament al que fan les emporitanes també les dracmes ibèriques devien rebaixar llur pes o haver desaparegut. Cosa que no succeeix.

Els fets històrics justifiquent la necessitat de l'encunyació de moneda pels pobles ibèrics en lluita contra els romans. Per al cas concret dels ilergets sabem dels seus aixecaments dels anys 217, 211 i 206/205 aC, posteriors a la data de la creació del denari romà, que baten dracmes d'una mitjana de pes de 4,568 g, pes que no permet pensar en un patró de 4,50 g, sinó més aviat en l'ús del patró anterior de 4,70 reduït.

La troballa conjunta en molts tresors, de dracmes ibèriques i denaris romans pesats de fins l'any 207/206 aC, fa pensar que els resultats de la introducció del denari romà fou la baixa del pes de les dracmes, sense arribar, però, exactament al seu pes. Un nou factor a tenir en compte, resultat del coneixement de la troballa de denaris a la Meseta, on aparegueren 66 denaris romans, amb una mitjana de pes de 4,505 g, superior al dit de 4,50. I així circularen conjuntament els denaris romans de 4,518 i les dracmes ibèriques de 4,568 g, de pesos quasi coincidents.

L'adopció per les dracmes emporitanes del pes del denari romà de 4,50 degué ser posterior a l'arribada del denari romà a Catalunya.

CRONOLOGIA	DRACMA EMPORITANA	DENARI ROMÀ	DRACMA IBÈRICA
218 aC	De 4,70		De 4,70
212 aC		Creació a 4,533 Tresors: 4,505/4,25	En reducció a 4,546
Principi segle II	Passa a 4,25		Fi

65. Villaronga, 1995-1.

Interpretem aquest quadre de la següent manera:

La dracma emporitana és batuda pels romans a partir de l'any 218 aC amb un pes pràctic de 4,70 g. Posteriorment, en ocasió de la creació del denari romà, redueix lleugerament el seu pes no arribant al de 4,25 de les dracmes lleugeres fins a principis del segle II aC.

El denari romà creat l'any 212 aC, arriba a la Península Ibèrica, essent-ne testimoni diversos tresors. En uns, el pes és alt, per sobre del pes teòric de 4,50, baixa en altres a l'entorn de 4,25, arribant el de Tivissa a 4,01.

La dracma ibèrica creada pels ibers per finançar llurs aixecaments contra els romans, a partir del 218 aC, amb el mateix pes que la dracma emporitana, redueix progressivament el seu pes, sense ajustar-se exactament al del denari romà, però acostant-s'hi molt.

CRONOLOGIA

Hem de tenir diverses dades en compte:

Inici de l'emissió de les dracmes ibèriques després del 218 aC data del desembarcament romà.

Recollida de l'*Argentum oscense*. Dades de les fonts antigues, que arriben fins a l'any a 179 aC.

Creació del denari romà el 212 aC.

Desfasament cronològic entre la introducció del sistema de 4,533 del denari romà i la reducció del pes de les dracmes emporitanes, que foren emeses a principis del segle II aC, en acabar-se els aixecaments dels ibers catalans.

Hem d'admetre que s'encunyaren dracmes ibèriques abans i després del 212 aC, data de la creació del denari romà.

Hem de remarcar que la mitjana de pes de les dracmes ibèriques, amb 409 exemplars pesats, és de 4,568 g, molt pròxima a la del pes dels denaris romans dels tresors, que és de 4,505, al qual solament sobrepassa en 1,4 %.

Com a resultat, el pes del denari romà i el de les dracmes ibèriques estan molt pròxims, quasi coincidents amb el teòric de quatre escrúpols de 1,333 g, que és de 4,533.

La data en què són recollits l'*argentum oscense* i els *bigatis* dels triomfs romans donen la fi de les dracmes ibèriques.

Aquest problema queda íntimament lligat al de les dracmes emporitanes de pes reduït. ¿Quan es reduí el pes de les dracmes emporitanes per adaptar-les al pes del denari romà?⁶⁶

En els tresors de fins al 195 aC mai trobem dracmes emporitanes de pes reduït. Podem suposar que quan es deixen d'emetre les dracmes ibèriques en el temps de la

66. Villaronga, 1995-1.

pacificació de Cató o del darrer triomf romà amb *argentum oscense* és quan comença l'encunyació de les dracmes emporitanes de pes reduït, quan ja no s'amaguen tresors.

CONCLUSIONS

Assenyalem els aspectes en els quals presentem uns punts de vista nous, que han estat discutits en aquesta obra.

1. *Inscripcions*. Pel que fa a la llegenda de les dracmes ibèriques no llegibles, distingim entre les resultants de la corrupció i deformació dels signes de la llegenda grega i les que anomenem pseudoibèriques, perquè usen signes ibèrics i altres que ho semblen, però que són de lectura impossible.

Les dracmes amb la llegenda resultant de la corrupció i deformació dels signes foren les primeres batudes, presents principalment en tresors més propers a Empòrion. Segueixen les de l'interior de Catalunya que presenten llegendes més o menys correctes. Les altres, les pseudoibèriques, serien de les últimes emeses i en llocs perifèrics de Catalunya, quan aquesta ja deuria estar pacificada.

2. *Estil*. L'estil derivat del model emporità, té una gran expansió amb diverses variacions, encara que predomina l'ús de tres grans rínxols de ganxo en el pentinat, essent en alguns casos d'una simplicitat sorprenent.

3. *Símbols*. Hem fet un agrupament de les emissions per l'ús del mateix símbol. La cosa sembla correcta de manera general, i ho és en casos concrets, com per exemple en l'ús del símbol del llop, animal totèmic dels ilergets, posat a les dracmes i als divisors, i que més tard trobarem a les monedes de bronze.

Però no és tan clar en altres casos, en els quals les inscripcions assenyalen grups diferents.

4. *Metrologia*. En la metrologia trobem una uniformitat prou general, malgrat l'excepció en algunes dracmes de pesos baixos. Tenim la següent seqüència dels pesos:

-]– Dracmes emporitanes de cap de pegàs normal: 4,678 g.
-]– Dracmes emporitanes de cap de pegàs modificat: 4,622 g.
-]– Totes les dracmes ibèriques: 4,568 g. Aquestes formen un escalat de pesos: dracmes amb la llegenda defectuosa, 4,61; dracmes amb la llegenda ibèrica, 4,543; dracmes amb la llegenda pseudoibèrica, 4,537.
-]– Denaris romans dels tresors: 4,505 g.
-]– Dracmes emporitanes de pes reduït: 4,25 g. Mai en tresors juntament amb dracmes ibèriques.

5. *Divisors*. Ahora que s'emeten les dracmes ibèriques per cobrir les necessitats més petites, s'encunyen divisors de plata: falten totalment les monedes de bronze, que després els substituïren.

L'emissió de la petita moneda de plata és més gran del que ens havíem imaginat, puix fins aquests darrers temps no ens ha arribat el seu nombrós testimoni.

Creiem que la moneda de bronze fou creada per cobrir una circulació local, necessitada de petita moneda per al sector de serveis, que no podia fer el bescanvi. En canvi, la petita moneda de plata no cobreix aquestes necessitats, sinó que va dirigida a les mateixes que cobrien les dracmes, però en quantitat més reduïda.

L'aparició dels divisors segueix el següent ordre:

-] – El tresor de Puig Castellar, un dels més antics, en el qual junt amb dracmes emporitanes i ibèriques, els divisors són tots oficials emporitans.
-] – Després tenim les troballes de dins de Catalunya, com les de Camarasa i Tivissa, amb gran quantitat de divisors d'imitació massaliota.
-] – Segueixen les troballes perifèriques a Catalunya amb abundància de divisors d'imitació emporitana, però de pes de 0,40 g que no es correspon amb el pes dels divisors oficials emporitans, essent aquests tritetartemorions i aquells hemidòbols.

6. *Ordenació de les dracmes d'Illirta*. Proposem la següent seqüència: ILTIRTAR, ILTIRTASALIR i ILTIRTASALIRUSTIN. Coincidents cadascuna amb els aixecaments ilergets del 218/217, 211 i 206/205 aC.

7. *Relació amb el denari romà*. La primera impressió, fruit d'una rigidesa en la interpretació de l'aspecte metrològic, era que les dracmes ibèriques s'encunyarien després del desembarcament romà a Empòrion, l'any 218 aC fins a la creació del denari romà l'any 212 aC i la reducció simultània del pes de la dracma emporitana.

A través del nostre estudi, que hem anat desenvolupant en aquesta obra, hem vist que els fets no ens venen a demostrar l'evidència de la rigidesa proposada.

Tenim que els denaris romans dels tresors, amb una mitjana de pes de 4,505 gr, sobrepassen el pes teòric del denari romà, proposat de 4,50.

Hem valorat la discrepància de pes entre les dracmes ibèriques i els denaris romans, als quals solament sobrepassen d'un 1,4 %.

És obligat reconèixer que hi ha un desfasament entre la cronologia acceptada del denari romà i el que succeeix a Catalunya.

Els denaris romans d'un tresor de la Meseta, de mitjana 4,505, estan en circulació en amagar-se el tresor, que és tardà, puix conté poques monedes hispanocartagineses: ens devem acostar a l'any 206 aC, o poc després, data de la marxa dels cartaginesos de la península Ibèrica.

Les dracmes emporitanes de pes reduït, real de 4,25 g, no apareixen en cap dels

tresors on trobem dracmes ibèriques, la qual cosa vol dir que la seva introducció és molt posterior a la data de la creació del denari romà, el 212 aC i degueren ser de principis del segle II aC.

8. *Nous tresors*. Els nous tresors que donem a conèixer ens han ajudat molt en la recerca. El de Camarasa, amb abundants divisors d'imitació massaliota, de creixent i de destral, i hi falten els d'ILTIRTA, els de llop i els d'imitació emporitana.

En altres, a més del material que presenten, ens assabentem del pes alt dels denaris romans, de 4,505; d'una datació de finals del segle III aC per a les monedes a la *croix* de pes alt, i del pes alt i la cronologia de la moneda dels Elusates.

El d'Orpesa, amb la gran quantitat de dracmes emporitanes i ibèriques, moltes d'inèdites.

9. *Àrees de circulació*. Es formen tres àrees de circulació monetària, fora del entorn d'Empòrion, de circulació de dracmes i divisors oficials emporitans.

La primera àrea, propera a Empòrion, presenta majoritàriament dracmes ibèriques amb deformacions a la llegenda junt amb dracmes emporitanes oficials de fort estil ibèric i divisors emporitans oficials.

La segona àrea, dintre de Catalunya, presenta dracmes amb inscripcions ibèriques llegibles i divisors d'imitació massaliota.

I la tercera, a la perifèria de Catalunya, presenta dracmes amb inscripcions pseudoibèriques i divisors d'imitació emporitana, però de valor nominal diferent, puix són hemiòbols.

10. *Volum de les emissions*. La massa monetària de plata batuda és de 13.782 kg, els quals, repartits entre 23 anys, resulten 599 kg anuals, equivalents a 131.100 denaris romans, quantitat reduïda, amb la qual solament es podia sostenir una cinquena part d'una legió romana.

11. *Emissions de dracmes ibèriques del costat romà*. En tractar de les dracmes de TARAKONSALIR, proposaven que havien estat emeses pels ibers del costat dels romans. El mateix podríem dir de Barkeno, puix en ambdós casos quedaren en territori dominat pels romans poc després de llur arribada, segons les fonts dels historiadors romans. És una hipòtesi a considerar.

També ens hem referit a les dracmes de KERTEKUNTE en una situació alternativa.

12. *Cronologia*. Per a l'inici de les dracmes ibèriques proposem la data de 218 aC, data del desembarcament romà a Empòrion, i per a la seva fi, la pacificació de Cató l'any 194 aC o poc després.

Encara que les fonts antigues assenyalen la recollida d'*argentum oscense* l'any 179, aquesta data és la de recollida, no la d'emissió, que pogué ser molt anterior.

X. Interpretació històrica

1. La veracitat de les fonts històriques romanes pot ser posada en dubte. La pacificació de Catalunya va ser tan ràpida com ens ho conta Tit Livi?

Si considerem dues emissions de dracmes ibèriques de localització segura; Barkeno i Tàrraco, les quals estan situades en zona ocupada pels romans des de poc després del seu desembarcament a Empòrion, que restà sempre sota del seu domini, hauríem de deduir que foren emeses pels líbers del costat romà,

Cosa semblant passa amb les emissions de dracmes ibèriques que hem anomenat del tipus de Puig Castellar, puix la seva gran i quasi única presència al tresor de Puig Castellar pot fer pensar que foren emeses en territori sota el poder romà.

Es fa un xic difícil admetre l'emissió de les dracmes de Barkeno, de TARAKONSALIR i del tipus de Puig Castellar per part de pobles ibèrics que estan al costat dels romans.

Més aviat sembla possible que l'ocupació i la pacificació de Catalunya no fos assolida tan ràpidament i completa com diuen les fonts històriques romanes.

Les dracmes ibèriques del tipus de Puig Castellar foren amb tota seguretat de les primeres emeses, són còpies directes de les emporitanes, amb la llegenda que, partint de la grega, es va deformant progressivament. La seva emissió degué ser en un lloc proper al de la troballa, tocant a Barcelona. Aleshores encara que fossin emeses molt poc després del desembarcament romà a Empòrion, seria en un lloc ja pacificat, si fem cas de les fonts històriques romanes.

Una altra qüestió és la recollida del *signati oscensi nummum* l'any 179 aC. Les dates anteriors, dels anys 195 i 194, de recollida de l'*oscensi argenti*, són acceptables, corresponen a la pacificació de Cató, però la del 179 sembla massa avançada i la considerem fora de lloc. Es pot considerar aquesta data com la de recollida, però no la de l'emissió.

2. Es marquen tres etapes en la lluita dels romans contra els líbers a Catalunya:

- a) A l'interior de Catalunya, l'emissió de les dracmes amb les llegendes de corrupció i de deformació de la grega, que es troben junt amb divisors emporitans oficials, deu correspondre als primers aixecaments dels ilergets.
- b) A Catalunya, emissió de les dracmes ibèriques amb la llegenda llegible i els divisors d'imitació massaliota, del període del segon aixecament ilerget de l'any 211 aC.
- c) De la perifèria de Catalunya, emissió de les dracmes amb les llegendes pseudoibèriques i dels divisors d'imitació emporitana, que deu correspondre a les lluites que tenen lloc als límits o fora de Catalunya, en el tercer aixecament ilerget del 206/205 aC.

Aquests tres períodes cronològics i de diferents àrees de circulació assenyalen, quant als divisors, l'ús de dos sistemes diferents. El primer, el d'imitació massaliota amb tritetartemorions de pes teòric de 0,60 g. El segon, el d'imitació emporitana amb hemidòbols de pes teòric de 0,40 g.

3. Amb les dracmes d'Iltirta podem establir uns períodes que deuen correspondre als successius aixecaments dels ilergets.

Dels aixecaments del 218/217 aC, deuen ser les emissions amb la llegenda ILTIRTA-R. De l'aixecament de l'any 211 aC les emissions amb la llegenda ILTIRTA-SALIR, i dels de 206/205 aC, les de la llegenda ILTIRTA-SALIRUSTIN.

4. Acceptat l'origen del denari romà l'any 212/211 aC, el seu ajust metrològic a les dracmes ibèriques batudes a partir de l'any 218 aC és real, essent llur diferència mínima, de 1,4 %.

Alhora, els romans continuaren emetent dracmes emporitanes, les quals no es reduïren de pes fins a principis del segle II aC, en acabar-se la pacificació de Cató l'any 194 aC.

5. El canvi, quant als tipus dels divisors, que passen de ser imitacions massaliotes d'un pes de 0,60 g a ser-ho dels divisors emporitans oficials, però amb el pes de 0,40 g es marca un canvi important que assenyalen, però per al qual no trobem una explicació històrica.

XI. Catàleg de les dracmes ibèriques

Hem pogut recollir un nombre gran de dracmes ibèriques, unes cinc-centes. Malgrat això, no creiem que sigui suficient per arribar a fer un treball complet, però intentarem arribar a on es pugui, puix creiem necessari donar a conèixer el material que hem recollit.

Hem de pensar que el material reduït que hem pogut aplegar és degut al fet que foren monedes encunyades en oposició al bàndol romà i els romans victoriosos les recolliren en els seus triomfs i se les emportaren a Roma on foren foses per batre moneda nova, i ara solament ens arriba la informació dels tresors amagats en aquelles lluites, que no han estat recuperats fins als darrers temps de manera casual.

No hem recollit la informació donada per dibuixos dels numismàtics del segle passat, malgrat que pensem que poden ser ben fidels.

De les dracmes ibèriques, n'hi ha emissions conegudes per nombrosos exemplars i, en canvi, d'altres només per una sola moneda.

La lectura de les llegendes és moltes vegades difícil i no es pot arribar a precisar-les, en ésser visible solament una part dels signes. D'algunes emissions, si es coneixen diverses monedes, és possible reconstruir la llegenda.

A l'hora d'establir grups, si no hem pogut precisar la llegenda, ho hem fet per l'encuny d'anvers si eren iguals o molt pròxims. Per això resulta, algun cop, que monedes que es troben en el mateix grup per tenir un anvers similar tinguin possiblement la llegenda del revers diferent.

OBSERVACIONS.

A menys que s'assenyali, les dracmes descrites sempre presenten a l'anvers el cap d'Aretusa a la dreta, voltada per tres dofins, i al revers, el pegàs a la dreta amb el cap modificat, i per sota, la llegenda ibèrica. Assenyalem els símbols.

No presenten aquesta regularitat les següents emissions:

- La dracma d'imitació tarentina: 1.
- Cap de l'anvers a l'esquerra: 5-17, 8-6.
- Cap d'home a la dreta: 5-1, 5-2, 5-3.

L'existència dels dofins al voltant del cap de l'Aretusa alguns cops és insegura, atès que cauen fora del cospell a causa del seu escàs relleu. Donem els casos en què sembla segur que falta algun d'ells.

- Anversos sense dofins: 4-40, 4-43 i, del grup 12, els números 495 a 499.
- Anversos amb un sol dofí davant: 4-42, 5-5 i el número 426 d'11-1, 432 i 433 d'11-3, i 446 i 447 d'11-6.
- Sense dofí darrere del cap d'Aretusa: el número 391 de 10-1, i 427 a 430 d'11-2.
- Els tres dofins substituïts per gamba, dofí i tonyina: 9-3, 9-4 i 9-5.
- Pegàs a l'esquerra: 4-12, 4-40, 5-7, 5-16, 8-6 i un encuny d'11-1.
- Cap de pegàs normal: 4-47; 5-1, 5-2, 5-12, 5-16, 8-17, 11-12 i un encuny d'11-1.

Per a la classificació en el catàleg establím una ordenació numèrica en negreta, amb subdivisions que separem amb guions, el conjunt i la repartició de la qual es pot veure en el sumari que segueix.

Els grups estan formats per les emissions amb el mateix símbol, encara que no sempre són ben homogenis. Així, hem inclòs, per exemple, alguna dracma sense el símbol corresponent perquè presenta el mateix encuny d'anvers d'una altra que presenta el símbol.

Altres vegades, alguna dracma amb dos símbols, l'hem catalogada dintre el grup més significatiu.

En el cas entre les dracmes d'Etokisa, classificades en el grup de «sense símbol», n'hi ha amb símbol.

Donem la referència al nostre *Corpus*,⁶⁷ la llegenda en caràcters ibèrics i la seva transcripció. A continuació, assenyallem les diferències tipològiques al tipus general.

Després segueix el catàleg de les monedes, quan cal amb un primer número de la combinació d'encunys, seguit pel número d'encuny d'anvers i el de revers.

Per a cada moneda, donem primer un número seguit d'un guió, que serà el de la il·lustració; quan va seguit d'un asterisc, és que no va il·lustrat. Algunes vegades donem un segon número, el significat del qual expliquem en cada cas en la descrip-

67. Villaronga, 1994.

ció del tipus; a continuació, la procedència, troballa, col·lecció o venda i referència a Guadán. El número en negreta correspon al de les dracmes de la troballa d'Orpesa. I a continuació va el pes, el qual, si no va comprès en la metrologia, va marcat amb *, i la posició horària dels encunys, quan es coneix. Les deu dracmes amb la referència *Cuad. Num.*⁶⁸ amb tota seguretat pertanyen a la troballa d'Orpesa. Les dracmes ibèriques de les subhastes de Vico, a més de la data, porten una numeració, fins al número 75, dintre d'un parèntesi.

Quan a una emissió li correspon amb tota seguretat un divisor en donem la referència.

Les abreviacions usades són, per als museus: ANS per American Numismatic Society de New York; BM per British Museum de Londres; BN per Cabinet de Médailles de la Bibliothèque Nationale de Paris; FNMT per Fàbrica Nacional de la Moneda y Timbre; GNC per Gabinet Numismàtic de Catalunya; IVDJ per Instituto de Valencia de Don Juan de Madrid; MAN per Museo Arqueológico Nacional de Madrid.

Els catàlegs de subhastes són de l'ANE per Asociación Numismática Española, Aureo, Cercle pel Filatèlic i Numismàtic, Lalana, Numag i Euroshekel de Barcelona, Arriols de Tarragona, Jacquier d'Estrasburg, Herrero, Magerit, Numinter i Vico de Madrid, Pliego de Sevilla.

Altres abreviacions: AN per Acta Numismàtica; GB per García-Bellido.

SUMARI

1. Imitació de les estateres de Tàrent.
2. Imitació de la llegenda grega. Tipus de Puig Castellar.
3. Deformacions de la llegenda grega.
 - 3-1. Sense símbol.
 - 3-2. Amb símbol del dofí.
4. Llegendes pseudoibèriques.
5. Símbol del llop.
 - 5-1 a 5-12. Llegendes llegibles.
 - 5-13 a 5-17. Llegendes il·legibles.
6. Símbol del senglar.
7. Símbol de l'estrella.
 - 7-1. Llegendes llegibles.
 - 7-2 a 7-6. Llegendes il·legibles.
8. Símbol creixent.

68. *Cuad. Num.*

- 8-1 a 8-10. Llegendes llegibles.
 8-11 a 8-19. Llegendes il·legibles.
 9. Símbol del signe ibèric KU.
 10. Símbol del dofí.
 10-1 a 10-7. Llegendes llegibles.
 10-8 a 10-19. Llegendes il·legibles.
 11. Llegendes ibèriques llegibles, sense símbol.
 12. Dracmes anepigràfiques.

1. EMISSIÓ D'IMITACIÓ DE LES ESTATERES DE TÀRENT

C., 1 Anv: Cap viril a la dreta, amb la cabellera consituïda per rulls en forma de ganxo: collar al coll.

Rev: Cavaller a la dreta portant un *pilum* i a l'esquena un escut rodó, cobert amb barret cònic. Al dessota, inscripció ibèrica Iltirkosalir⁶⁹. Té el divisor D. 1-1-1.

1 1 - - 1 1 - BN; 4,64 g; 1h.

2. IMITACIÓ DE LA LLEGENDA GREGA. TIPUS DE PUIG CASTELLAR

Després del número que fa referència a la il·lustració, donem aquí el mateix número que donarem al nostre treball sobre aquestes dracmes.⁷⁰ També el de la combinació d'encunys, el d'anvers i el de revers són els d'aquella publicació. Les procedents de la troballa de Puig Castellar van assenyalades per PC. Hem afegit algun nou exemplar. Les llegendes es troben en el capítol d'«Inscripcions» amb referència a l'encuny de revers.

1	1	- 1	2 - 1; PC; 4,85; 6 h.
2	[2	3 - 2; PC; 4,45; 4 h.
			4 - 3; PC; 4,70; 12 h.; C., 4
3]	- 3	5 - 4; PC; 4,60; 6 h.
4		- 8	6 - 5; PC

69. Villaronga, 1979.

70. Puig Castellar.

5	2	- 2	7 - 6; PC; 4,10; 12 h.		
6	}	3	8 - 7; PC; 4,65; 6 h.		
			9 - 8; PC; 4,60; 6 h.		
			10 - 9; PC; 4,43; 6 h.		
			11 - 10; PC		
7		- 4	12 - 11; PC; 4,65; 7 h.		
8		-10	13 - 12; 48 ; 4,64; 12 h.; C., 5		
9	3	}	6	14 - 13; PC; 4,71; 12 h.	
			15 - 14; 49 ; 4,80; 11 h.		
10	4	}	5	16 - 15; PC; 4,48; 11 h.	
			17 - 16; PC; 4,40; 7 h.		
			18 - 17; 50 ; FNMT, 7; 4,52; 2 h.		
			19 - 18; PC; 4,75; 3 h.		
			20 - 19; PC; 4,55; 5 h.		
			21 - 20; PC; 4,70; 2 h.		
			22 - 21; PC; 4,52; 2 h.		
11			- 6	23 - 22; PC; 4,48; 7 h.	
12			}	7	24 - 23; PC; 4,60; 11 h.
				25 - IVDJ; 4,78; 7 h.	
13		}	8	26 - 24; PC; 4,90; 12 h.	
			27 - 25; PC; 4,72; 8 h.		
			28 - 26; PC; 4,70; 4 h.		
14		- 9	29 - 27; PC; 4,75; 10 h.		
15		-10	30 - 28; PC		
16		-14	31 - 29; PC; 4,32; 3 h.		
17		}	15	32 - 30; PC; 4,45; 5 h.	
			33 - 31; 51 ; 3,74,* tros; 12 h.		
18	4a	- 11a	34 - Ebre-Segre; 7; 4,60; 1 h.		
19	5	-11	35 - 32; PC; 4,68; 12 h.		
20	6	}	12	36 - 33; PC; 4,63; 6 h.	
			37 - 34; 52 ; 4,53; 6 h.		
21		-13	38 - 35; PC; 4,53; 12 h.		
22		}	14	39 - 36; PC; 4,61; 2h. C., 6	
			40 - 37; IVDJ; 4,63; 6 h.		
			41 - 38; PC; 4,43; 12 h.		
			42 - 39; PC; 4,60; 7 h.		
			43 - 40; PC; 4,60; 1 h.		
			44 - 41; PC; 4,48; 12 h.		
			45 - 42; PC; 4,62; 9 h.		
			46 - 43; PC; 4,56; 2 h.		
			47 - 44; PC; 4,49; 12 h.		

			48 - 45; PC; 4,65; 5 h.
			49 - 46; PC; 4,66; 6 h.
			50 - 47; 53; FNMT, 8; 4,50; 12 h.
			51 - 48; Plana Utiel; 3,80,* tros; 9 h.
23		15	52 - 49; PC; 4,45; 2 h.
			53 - 50; PC; 4,39; 12 h.
24	7 -	14	54 - 51; PC; 4,47; 7 h.
25	8	15	55 - 52; PC; 4,65; 8 h.
			56 - 53; PC; 4,48; 5 h.
			57 - 54; PC; 4,75; 3 h.
			58 - Vico, v-96; 32 (73); 4,80
26	9	10	59 - 55; PC; 4,67; 2 h.
			60 - 56; 54 ; 4,75; 10 h.
			61 - 57; 55 ; 4,60; 2 h.
			62 - 58; PC; 4,70; 11 h.
27		14	63 - 59; PC; 4,63; 8 h.
			64 - Perelada; 4,27; 8 h.
			65 - 60; PC; 4,72; 7 h.
			66 - 61; PC; 4,62; 8 h.
			67 - 62; PC; 4,50; 12 h.
28		15	68 - 63; 56 ; 4,56, 12h.

3. DEFORMACIONS DE LA LLEGENDA GREGA

Les llegendes es troben en el capítol d'«inscripcions».

3-1. Sense símbol.

	1	- -	69 - 57
	2	- -	70 - 58 ; 4,74; 12 h.
	3	- -	71 - 59 ; 4,69; 5 h.
	4	- -	72 - 60
	5	- -	73 - 61
	6	- -	74 - 62 ; 3,72;* 9 h.
	7	- -	75 - 63 ; 4,72; 9 h.
	8	- -	76 - 64 ; 4,48; 8 h.
	9	- -	77 - 65 ; 4,46; 7 h.
	10	- -	78 - Puig Castellar; 4,67; 6 h.
	11	- -	79 - Villarrubia, 15; 4,64; 6 h.
	12	- -	80 - Villarrubia, 19; 4,59; 10 h.
EMPORITONTI	13	┌ ┐	81 - Arxiu; 4,30; 12 h.; C., 6A

	L	∩	82 - 66; 4,87; 12 h.
...PORITI 14	-	-	83 - Vico, XI-94; 32 (34); 4,30.

3-2. Símbol del dofí.

1	1	[]	1	84 - 67; 4,67; 2 h.
				85 - 68
2	2	[-	2	86 - 69
3		[-	3	87 - IVDJ; 4,57; 4 h.
4		[]	4	88 - 70; 4,66; 9 h.
				89 - 71
5	3	[]	5	90 - 72; 4,58; 6 h.
				91 - 73; 4,63; 10 h.
6	-	-	-	92 - 74; 3,62,* tros; 9 h.
7	-	-	-	93 - 75; 4,40; 9 h.
8	-	-	-	94 - 76; 4,60; 3 h.
9	-	-	-	95 - 77; 4,49; 7 h.
10	-	-	-	96 - GNC; 20.634; 4,82; 6 h. Punt davant del pegàs.
11	-	-	-	97 - Alfarràs; 4,60; 9 h.
12	-	-	-	98 - GNC; 20.636; 4,64; 6 h.
La ro invertida 13	-	-	-	99 - Vico; XI-94; 31 (33); 4,80.

4. LLEGENDES PSEUDOIBÈRIQUES**4-1. C., 7 [MT91ΩC**

1	1	[1	100 - Villarrubia, 16; 4,60; 3 h.
				101 - Puig Castellar; 4,37. C., 7
				102 - Puig Castellar; G., 824; 4,49; 3 h.
				103 - Puig Castellar; G., 821; 4,80; 2 h.
				104 - Puig Castellar; 4,55; 3 h.
				105 - Puig Castellar; 4,35; 3 h.
				106 - Puig Castellar; 4,50; 3 h.
				107 - Puig Castellar; 4,70; 2 h.
				108 - Puig Castellar; G., 823; 4,76; 3 h.
				109 - Puig Castellar; 4,46; 3 h.
				110 - Arxiu; 4,45; 3 h.
				111 - Baix Empordà; GNC, 20.628; G., 820; 3,63; * 7 h.
				112 - Gómez Moreno, 1949, làmina 45-6
				113 - Vico, III-95; 27 (46); 4,50; 12 h.

4-2. C., 7A $\overline{\text{--}\uparrow\downarrow}$ | ...UR
114 - Camarasa; 4,02; 2 h.

4-3. C., 8 $\overline{\text{<H}\Omega\Theta\text{O}\Lambda\text{H}}$
[]
115 - 78; C., 8.
116 - BN, 49; 4,66; 8 h.

4-4. C., 9 $\overline{\text{H}\text{M}\text{P}\text{D}\text{I}\text{T}\text{I}}$
1 1 - - 1
2 2 [- 2
3 [] 3
[]
117 - 79; 4,75; 6 h.
118 - 80; 4,42; 1 h.
119 - 81; 4,00; 2 h.
120 - BN, 42; 4,52; 2 h.
121 - Ebre-Segre, 8; 4,50; 12 h.
122 - Arxiu; 4,67; 11 h.; C., 9.
123 - Villarrubia, 17; 4,55; 9 h.
124 - Vico, XI-94; 35 (36); 4,80.

4-5. C., 10 $\overline{\text{H}\Sigma\text{P}\text{I}\text{T}\cdot\text{T}\Sigma}$
1 1 [] 1
[]
2 2 - []
3 3 - []
4 4 - - 2
125 - 82; C., 10
126 - Estocolm; G., 796; 4,17, 6 h.
127 - Arxiu; 4,60; 2 h.
128 - Vico, VI-93; 2-1 (16); 4,36
129 - Vico, III-94; 48 (27); 4,80
130 - Les Encies; GNC, 20.626; G., 797; 4,06;
12 h.

4-6. C., 11 $\overline{\text{H}\text{P}\text{M}\text{T}\text{I}\Sigma}$
- -
131 - Arxiu; 4,62; 12 h.

4-7. C., 12 $\overline{\text{C}\text{H}\text{I}\text{T}\text{N}\text{T}\text{M}\text{H}}$
1 1 [] 1
[]
2 2 - - 2
132 - Copenhagen, G., 819; 4,67; 2 h.
133 - GNC, 20.649, G., 817; 4,72; 1 h.
134 - Gómez Moreno, 1.949, làmina 45-9.
135 - 83; 4,56; C., 12

4-8. C., 13 $\overline{\text{W}\Sigma\text{P}\text{A}\cdot\text{M}\text{H}}$
- -
136 - GNC, 20.637; 4,96; 2 h.

4-9. C., 14 $\overline{\text{O}\Lambda\text{H}\text{I}\text{M}}$
11 1 [] 1
[]
137 - BN, 51; G., 850; 4,55; 7 h.
138 - MAN; G., 849; 4,07; 7 h.; C., 14

- 2 L - 2 139 - Mont-ras (Lleida); 4,30; 10 h. La llegenda pot ser diferent
- 3 2 - - 3 140 - Puig Castellar; G., 853. Insegura la presència d'un símbol
- 4-10. C., 15 **-N---ΩΥΨ**
 - - 141 - Arxiu; 7 h.
- 4-11. C., 16 **--MIM** Guadán considera igual les llegendes d'aquestes dracmes.
 - - 142 - Xest; GNC, 20.643, G., 832; 4,76; 9 h.; C., 16
 - - 143 - Les Encies; GNC, 20.631, G., 833; 4,68; 6 h.
- 4-12 C., 113 **ΛΤΙΙΙΙΔ** Pegàs a l'esquerra.
 - - 144 - GNC, 20.644; G., 247; 4,20, * placada; 12 h.
- 4-13 C., 115. **ΠΙΠΛΑΤΜ**
 -] 145 - **156**
 -] 146 - **157**; 3,20, * tros; C., 115
- 4-14. C., 116. **ΠΜΠΟΥ**
 - - 147 - **158**
- 4-15. C., 117. **-ΠΙΡΜΝ**
 - - 148 - **159**
- 4-16. C., 118 **ΥΗΘ**
 [- 149 - ANS, 12.418; 4,40; 2; C., 118
 [- 150 - ANS, 12.419; 4,60; 12 h.
- 4-17. C., 119 **ΣΥ---Μ**
 - - 151 - GNC, 33.502; G., 871; 3,992; 5 h.
- 4-18. C., 120 **ΦΡΠΡ**
 - - 152 - **160**; 4,70; 6 h.
- 4-19. C., 121 **--ΗΥΝ**
 - - 153 - **161**; 4,76

- 4-20. C., 122 ΠΘΙΙΤΜ
- - 154 - Arxiu; 4,61
- 4-21. C., 123 ΕΜΠ·ΠΙΤ
- - 155 - Arxiu; 4,70; 6 h.
- 4-22. C., 124 ΜΕΤΩΜ
- - 156 - Puig Castellar; 4,62; 11 h.
- 4-23. C., 125 ΛΙΙΙΙΧΝΛΙ
- - 157 - 162; 4,65; 12 h.
- 4-24. C., 126 ΙΙΙΙΙΙΙΙ
- - 158 - Valeria; G., 838a; 4,52; 9 h.
- 4-25. C., 127 ΠΘΡΙΠΛ
- - 159 - Puig Castellar; 4,50; 5 h.
- 4-26. C., 128 Recollim diverses variants de llegenda amb
anversos molt pròxims.
1 - - 160 - Puig Castellar; 4,62; 12 h.; C., 128
2 - - 161 - Puig Castellar; 4,00; 2 h.
3 - - 162 - Puig Castellar; 4,68; 2 h.
- 4-27. C., 129 ΙΡΙΠΤΩΙΠ
- - 163 - Arxiu
- 4-28. --ΙΧΠ
- - 164 - Villarrubia; 4,18; 6 h.
- 4-29. C., 17 ΝΩΓ
- - Símbol cap de pegàs. Divisor D. 2-1-1-2,
2-1-6-1 i D. 2-3-1-4.⁷¹
- - 165 - Arxiu; 4,55; 4 h.
- 4-30. C., 18 ΛΨΛΙ
- - 166 - 85
- 4-31. C., 20. ΞΠΣΠ
- - 167 - Olot; GNC, 20.639; G., 858; 4,52; 1 h.

71. Vila.

- 4-32. C., 22 **ΙΛΠ**
 - - 168 - Olot; GNC, 20.638, G., 840; 4,53; 12 h.
- 4-33. C., 23 **ΥΙΥΘ**
 [] 169 - Arxiu; 4,00; 6 h.; C., 23
 170 - Vico, XI-95; 30 (65); 5,00
- 4-34. C., 24 **ΜΧ:**
 [] 171 - **86**; 4,34; C., 24
 172 - **87**; FNMT, 9; 4,48; 6 h.
- 4-35. C., 25 **Ϛ:Ϛ:Ϛ**
 - - 173 - GNC, 20.627; G., 837; 4,34; 7 h.
- 4-36. C., 27 **---ΡΦΧ**
 - - 174 - G., 845; 11 h. Símbol dofí.
- 4-37. **ΓΥΓΗΧΙ**
 1 1 [] 1 175 - Puig Castellar; G., 851; 4,67; 10 h.
 176 - **84**; 4,56; 7 h.
- 4-38. C., 29 **ΨΥΓΟΓΨΓ**
 - - 177 - MAN; Sastre; 4,73.
- 4-39. C., 30 **ΓΡΜΙΓ**
 - - 178 - **90**
- 4-40. C., 31A **ΩΙΘΓΠ**
 - - Anvers sense dofins, pegàs a l'esquerra.
 179 - Andalusia; 2,30* (*sic*); 1 h.
- 4-41. C., 114B **—Θ**
 - - 180 - Aureo, XII-92; núm. 182; 4,00; * 12 h.
- 4-42. **ΓΓΓΓ**
 - - Davant de la cara, un dofí.
 181 - Vico, VI-94; 37 (32); 4,67
- 4-43. **ΜΡΜΙ**
 - - Sense dofins a l'anvers.
 182 - Vico, XI-94; 42 (43); 4,80
- 4-44. **ΤΛ_**
 [] 183 - **88**; 4,86; 2 h.
 184 - Vico, III-95; 26 (49); 4,90; 6 h.

4-45. **ΧΗ**

1	1	-	1
2	[2
3		2	- 3

TAO

185 - ANS, 12.407; 4,22; 3 h.; C., 28
 186 - Puig Castellar; 4,30; 7 h.
 187 - **89**

4-46. **CIYVCT**

- -

188 - Vico, III-95; 31 (55); 3,84; 4 h.

4-47. **MPHCT9A**

- -

Cap de pegàs possiblement normal.
 189 - Vico, III-95; 28 (56); 4,40; 6 h.

4-48. **EMMY**

- -

190 - Vico, XI-95; 31 (66); 4,60

4-49. **HALHTMH**

- -

191 - Vico, III-95; 30 (54); 4,88; 12 h.

5. *SÍMBOL DEL LLOP*

Té els divisors D. 2-1.

5-1. C., 32 **PIYFXO**

1	1	[]	1
2				2
3				- 3

ILTIRTAR. Cap d'home a la dreta i el pegàs amb el cap sense modificar.

192 - Cercle, 3; 1988; 4,12; 12 h; C., 32
 193 - Vico, III-94; 54 (23); 4,78; 8 h.
 194 - Euroshekel, VI-86; 71; 4,61; 12 h.

5-2. C., 32A

3 - 3

Igual a l'anterior, però anepigràfica
 195 - Vico, VI-93; 101 (17); 4,75; 9 h.
 C., 32A

5-3. C., 33 **PIYFXO**

4 2 - - 4

ILTIRTAR. Cap d'home a la dreta i el pegàs amb el cap modificat.

196 - Ebre-Segre, 15; 4,50; 6 h.

5-4. C., 34 **PIYFXO**

Cap petit	1	1	[]	- 1
	2				2

ILTIRTAR⁷².

197 - Ebre-Segre, 13; 4,57; 7 h.
 198 - Tivissa, 5; 4,65; 11 h.

72. Villaronga, 1978.

				199* - Tivissa, 8; 4,57.
				200 - G., 884; 4,58; 6 h.
				201* - G., 879; Sastre
				202* - G., 880; Sastre; 7 h.
				203* - G., 881; Sastre; 4,60; 1 h.
				204 - Sub. Numafil, 4-76; 4,51; 1 h.
	3		3	205* - Tivissa, 9; 4,70
				206* - Tivissa; G., 877
				207* - Tivissa, 10; 4,60
				208 - G., 882, 4,60; 1 h.
				209 - G., 883, 4,70; 11 h.
				210 - Tivissa, 35; 4,56; 3 h.; C., 34
	4	2 -		211 - Tivissa, 6; 4,60; 10 h.
Cap gran	5	3	4	212 - Xest; GNC, 20.647; G., 872; 4,40; 9 h.
				213 - Vico, VI-93; 3-3 (18); 4,69.
	6		- 5	214 - GNC, 33.577; G., 862; 4,47; 12 h.
	7	4	- 6	215 - Tivissa, 36; 4,60; 6 h.
	8		- 7	216 - Numinter, 1.979; 7; 4,50
	9	5 -	- 8	217 - MAN; 4,65
	10	6 -	- 9	218 - Arxiu; 3,92; * 3 h.

5-5. C., 35.

11 7 - - 10

Un sol doff davant del cap de l'Aretusa.

219 - Tivissa, 7; 4,63; 10 h.

5-6. C., 36 **HTYQXMPITD**

1 1 -] 1
 2 2 []
 3 [- 2
 4 [] 3
 5 3 [] 4
 6 4 [] 5
 7 5 - - 6
 8 6 [- 7
 9 [- 8

ILTIRTASALIR⁷³

220 - BM; G., 873; 4,68; 11 h.
 221 - M. Puig; G., 897; 4,35; 5 h.
 222 - *Cuad. Num.*, 5; 4,45; 1 h.
 223 - **91**; 4,45; 1 h.; C., 36
 224 - Vico, VI-95; 33 (58); 4,70
 225 - Arriols, V-78; 199; 4,55; 3 h.
 226 - Institut d'Estudis Ilerdenses
 227 - Estocolm; G., 896; 4,10; 9 h.
 228 - **92**; 4,18
 229 - **93**; 4,65; 6 h.
 230 - Valeria, 23; 4,38; 11 h.
 231 - **94**; 4,45
 232 - **95**; 4,29; 7 h.

10	7	9	233 - Valeria, 20; 4,63; 3 h.
]	234 - 96 ; 4,84; 12 h.
]	235 - 97 , 4,66, 12 h.
11		-10	236 - Arxiu
12	8	-11	237 - Vico, III-93; 1-1 (1); 4,70; 10 h.
13		-12	238 - Sub. ANE, X-79; 22; 4,60
14	9 -	-13	239 - Valeria, 21; 4,62; 6 h.
15	10 -	-14	240 - Ebre-Segre, 14; 4,46; 6 h.
16	11 -	-15	241 - Valeria, 22; 4,59

5-7. **𐤎𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕**

	1	1	- 1
]
C., 37	2		- 2
	3]
	4	2]
	5]
]
]
]
]
	6	3 -]
	7	4]
]
	8]
]
	9	5]
]

ILTIRTASALIRUSTIN

242 - Encuny R.1, el pegàs a l'esquerra, llegenda no visible. Plana d'Utiel. Tros. C., 38

243 - **98**; 4,51

244 - **99**

245 - **100**; 4,07; C., 37.

246 - **101**; 3,96, * tros; 5 h.

247 - **102**; 4,48, 5 h.

248 - **103**; 4,55

249 - **104**

250 - Xest; GNC, 20.640; G., 836; 2,86, * tros

251 - Vico, VI-94; 38 (28); 4,45, * tros

252 - Vico, VI-93; 3-1 (19); 4,90

253 - **105**

254 - **106**; 4,72; 12 h.

255 - **107**

256 - **108**; FNMT, 10; 4,70; 9 h.

257 - *Cuad. Num.*, 6; 4,73; 11 h.

5-7A.

Llegenda illegible, anvers semblant al 5-7, A.2.

258 - Vico, XI-94; 40 (41); 4,30*

5-8. C., 37A **𐤎𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕**
𐤎𐤕𐤕

(IL) TIRTASALIR. A l'anvers, inscripció ibèrica interna ALO. Posició anòmala dels dofins.

259 - Arxiu, 4,75; 3 h.

5-9. C., 39 **𐤎𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕𐤕**

...RTASALIRNAI

260 - ANS, 12.401; 4,11; 9 h.

- 5-10. C., 40 ΗΘΗΣΒ OROSE
 - - 261 - Les Encies; GNC, 20.648; G., 895; 4,49;
 12 h.
- 5-11. C., 41 ΗΘΗΣΒ OROSE, sense llop. Anvers molt pròxim a 5-6.
 - - 262 - Ausetània; GNC, 20.633; 4,57;
 1 h.
- 5-12. C., 41A ΑΓΞΕΘΡΝ BELSEKUAL. El pegàs, amb el cap sense modificar
 [] 263 - Voltants de Lleida, 4,41; 6 h.; C., 41A
 264 - Vico, VI-95; 35 (60); 4,50
- 5-13. C., 42 ΜΥΠΙΤ
 [] 265 - 63; C., 42
 266 - ANS, 12.402; 4,56; 12 h.
- 5-13A. ΕΗΘΑΘΗ
 [] Amb símbol de llop, quan les monedes amb
 quasi aquesta llegenda, 8-11, porten un creixent
 - 267 - Arxiu; 4,50; 5 h. El mateix encuny
 d'anvers de l'emissió anterior.
- 5-14. ΑΥΘΙΠ
 - - 268 - Vico, XI-95; 32 (67); 4,80
- 5-15. C., 42B
 - - Llegendes diverses indeterminables.
 - - 269 - Vico, III-93; 1-2 (3); 4,10; 4 h.; C., 42B
 - - 270 - Vico, XI-95; 28 (63); 4,70
 - - 271 - Arxiu; 4,33; 6 h.
- 5-16. ---1Ψ
 - - Pegàs a l'esquerra i cap sense modificar,
 llegenda retrògrada.
 - - 272 - Vico, III-95; 5-4 (25); tros, 2,28; * 9 h.
- 5-17. C., 42A
 - - Anepigràfica, cap a l'esquerra i pegàs a la dreta,
 davant llop (?), al dessota, creixent
 - - 273 - Vico, III-93; 96 (2); 4,62; 2 h.

6. SÍMBOL DEL SENGLAR

Senglar dessota el pegàs

C., 54 **ΛΓΞΕΜΡΠΠΟ**

BELSESALIR

274 - *Cuad. Num.*, 9; 4,57. El mateix encuny d'anvers en el número 309.

7. SÍMBOL DE L'ESTRELLA

Estrella sota el pegàs.

7-1. C., 56 **ΧΦΒΣΓΜΡΠΠΟ**TARAKONSALIR⁷⁴

1	1]	1	275 - 109 ; 4,62; 1 h.
2]	2	276 - 110 ; 4,50; C., 56
3		-	3	277 - 111 ; FNMT, 11; 4,53; 6 h.
4		-	4	278 - Tivissa, 33; 4,50; 10h.
5		-	5	279 - Arxiu Benages, 7; 4,61; 6 h.
6	2	-	5	280 - Arxiu Benages, 8; 4,47; 3 h.
				281 - Vico, XI-94; 36 (37); 4,80
				282 - Arxiu Benages, 9; 4,59; 9 h.
				283 - MAN; G., 774; 4,50; 7 h.

7-2. C., 57 **ΠΙΥΜ**

-	-	284 - 112 ; C., 57
-	-	285 - ANS, 12.440; 4,15; 11 h.
-	-	

7-3. C., 57A

Anepigràfica.

-	-	286 - Vico, XI-92; 60 (5); 4,70
---	---	---------------------------------

7-4. **CMINTAI**

-	-	287 - Estocolm; G., 794; 4,45; 12 h.; C., 58
-	-	288 - Placada; 3,96; * 12 h. C., 58A

7-5. C., 58B **---HH**

Símbol del dofí al dessota i estrella davant. Cap del pegàs singular.

-	-	289 - 164 ; 4,00, * tros; 7 h.
---	---	---------------------------------------

74. Villaronga, 1988; Benages.

7-6. C., 59 - - Anepigràfica
290 - 113; 4,53; 1 h.

8. SÍMBOL CREIXENT

Creixent sota el pegàs.

8-1. C., 61 **ΞΗΥΡΗΠ** SOTIAOI. Símbol Creixent amb punt central.
[]
291 - 120; 4,54
292 - MAN, 478; G., 734; 4,65; 6 h.; C., 61
293 - Nàpols, 4,70; 6 h.

8-2. C., 62. **ΜΡΤΙΜΟΙΝ** SALIRBAN
[-
-]
294 - Écija; 4,10; 1 h.; C., 62
295 - Aureo, X-97; 28; 4,22*

8-3. C., 63 **ΜΗΤΜΑΙΙΜΟ** SO--SALIR
1 [- 1 296 - Fitzwilliam; G., 861; 4,46; 1 h., C., 63
- 2 297 - Valeria; G., 861a; 4,78

8-4. C., 65 **ΑΓΞΒΜΡΤΙΜΟ** BELSESALIR⁷⁵
[]
298 - 121; 4,77
299 - IVDJ; 4,62; 12 h.
300 - Vico, XI-95; 29 (64); 4,00, * tros

8-5. C., 65A **---ΧΗΠ** TAON
- -
301 - Arxiu; 3,25; * 2 h.

8-6. C., 66. **ΗΘ** OKU. Cap d'Aretusa a l'esquerra, pegàs a l'esquerra.
- -
302 - Tivissa, 41; 4,55; 8 h.

8-7. C., 67 **ΙΑΟΧ✓** BAKARTAKI
- -
303 - Arxiu; 4,63

8-8. C., 68 **ΞΝΓΗ** SILO
- -
304 - *Cuad. Num.*, 10; 4,64; 1 h.

75. Villaronga, 1992-1.

8-9. C., 69 **↑↑↑↑**

URBATER. Símbol creixent amb punt central.
 305 - **122**; 4,70; C., 69
 306 - ANS, 12.438; 4,50; 2 h.
 307 - Valeria, 24;4,62

8-10. C., 81. **↑↑↑↑**

BANOBAN. Símbol del dofí al dessota i creixent davant del pegàs.
 308 - **133**; 4,70

8-10A. **↑↑↑↑**

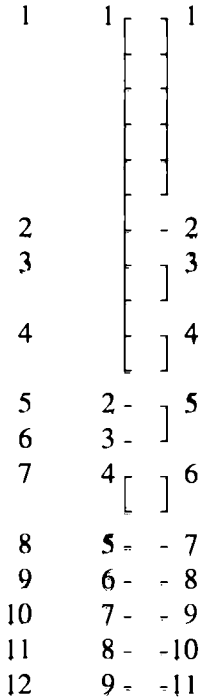
BELSEBAN
 309 - Vico, III-95; 33 (51); 4,63; 1 h. El mateix encuny d'anvers del número 274.

8-10B. **↑↑↑↑**

ORTINILTIR. Símbol creixent sota el pegàs. El mateix final de la inscripció a 10-8, número 411.
 310 - Vico, II-96; 5 (71); 4,87*

8-11. C., 60 **↑↑↑↑**

Per entendre'ns, CPR⁷⁶
 311 - **114**; 4,06; 6 h.; C., 60
 312 - 4,77; 9 h.
 313 - Valeria, 18; 4,62
 314 - Vico, XI-94; 38 (39); 4,80
 315 - **116**; 3,32*
 316 - **117**; 4,50
 317 - Andalusia; 4,45; 6 h.
 318 - IVDJ; 4,43; 12 h.
 319 - **119**; 4,42
 320 - Vico, XI-94; 39 (40); 4,70
 321 - **118**; 4,25
 322 - Vico, III-94; 32 (26); 4,73
 323 - GNC, 20.645; G., 826; 3,48* tros.
 324 - GNC, 20.635, G., 825; 4,48; 12 h.
 325 - Gómez Moreno, 1949-1; 45-8
 326 - Valeria, 19; G., 828
 327 - Tivissa, 18; 4,48; 9 h.
 328 - Écija; 4,60; 9 h.
 329 - G., 831; 4,38; 11 h.
 330 - Aureo, X-97; 27; 4,16; * 3 h.

76. Villaronga, 1991.

8-12. C., 64 ΓΜΡΤΟΦΗ

- - 331 - MAN, 481; G., 793; 4,82; 6 h

8-13. Diverses amb la llegenda no visible.

1 - - 332 - **123**; 3,32, * tros; Anepigràfica; C., 70

2 - - 333 - **124**, 4,23, 3h.

3 - - 334 - MAN ,485; G., 773; 4,82; 9 h.

8-14. C., 71. ΣΗΓΟΛΗΜ Símbol creixent molt petit.

[] 335 - **125**; FNMT, 12; 4,50; 6 h.

[] 336 - BN; G., 816; 4,55; 11 h.

-] 337 - BM, 57; 4,57; 8 h.; C., 71

8-15. Llegenda no visible, símbol creixent petit.

1 1 [- 1 338 - Arxiu; 4,55; 12 h.

2 2 [- 2 339 - Arxiu; 4,55; 12 h.

3 2 - - 3 340 - Vico, XI-92; 54 (4); 4,40

8-16. C., 72 ΠΜΘΛΟΙΗ

[] 341 - Ebre-Segre, 9; 4,45; 8h.; C., 72.

[] 342 - Vico, V-96; 33; (72); 4,70*

8-17. C., 79 ΨΥΟΙ

Símbol del dofi al dessota i creixent davant del pegàs de cap normal.

1 1 -] 1 343 - **131**; 4,41; 1h.; C., 79

2 2 -] Anvers igual al del número 381 del grup 9-8.

2 2 -] 344 - **130**

8-18. C., 82 ΕΘΠΤΙ

Símbol creixent davant del pegàs.

- - 345 - **134**

8-19. ☉

Símbol del signe ibèric KU davant del pegàs i creixent al dessota.

- - 346 - Vico, III-95; 2-5 (50); 1,48, * tros

9. SÍMBOL DEL SIGNE IBÈRIC KU

9-1. C., 73 ΨΛΘΞΣΡΒ ΘΥ TIKIRSKINE-KUTI

1 1 [- 1 347 - **126**; 4,57; 2 h. Llegenda indefinida

2 2 [2 348 - Valeria; 4,50; 11 h.; C., 73

	L	J	349 - <i>Cuad. Num.</i> , 8; 4,61; 11 h.
3	2	- 3	350 - Sota pegàs, dofi i KU, davant llegenda, Tivissa; Pb, 4,44; 11 h.
4	3	- 4	351 - Sota pegàs dofi; Vico, XI-96; 16 (75); 4,87; 4 h. El mateix encuny d'anvers a 11-2, número 431.

9-1A. ΣMP

KOIA. Encuny d'anvers molt pròxim a 9-1, A.1.
Sense símbol.

- - 352 - Vico, XI-94; 43 (44); 4,70

9-2. C., 74 OY

KUM. Símbol del dofi.

1	1	- 1	353 - Tivissa, 37; 4,63; 7 h.
2	2	2	354 - Ebre-Segre, 12; 4,60
3			355 - <i>Cuad. Num.</i> , 7; 4,68; 5 h.
			356 - 127
			357 - Vico, VI-95; 32 (57); 4,75
4		- 3	358 - G., 901; 4,37; 3 h.
5		4	359 - MAN; Sastre, 4,527; 4,67
			360 - Vico, III-93; 2-3 (6); 4,65; 6 h.
			361 - Vico, III-93; 1-3 (7); 4,60; 6 h.
			362 - Vico, III-93; 2-1 (8); 4,20; 9 h.
			363 - Vico, VI-93; 3-3 (22); 4,69
			364 - Tivissa, 11, 4,66, 6 h.
			365 - Tivissa, 12; 4,63; 7 h.
		366* - G., 900	
6		- 5	367 - GNC, 20.050; G., 898; 4,36; 1 h.
7	3	6	368 - 128; 4,73; C., 74
			369 - ANS, 12.444; 4,45, 6 h.

9-3. C., 74A OY

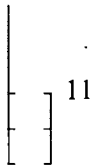

KUM. Símbol del dofi. Al voltant del cap d'Aretusa: gamba, dofi i tonyina.

8 4 - 7 370 - Puig Castellar; G., 905; 4,58; 6 h.

9-4. C., 75 OY

KUM. Al voltant del cap d'Aretusa: gamba, dofi i tonyina. Sense el símbol del dofi.

9		8	371 - G., 904; 4,65; 5 h.
			372* - Tivissa, 13; 4,65
10		- 9	373 - G., 906; 4,54; 3 h.; C., 75
11		- 10	374 - Vico, III-93; 2-2 (9); 4,90; 12 h.

- 9-5. C., 76 **YΘ** MKU. Al voltant del cap d'Aretusa: gamba, dofí i tonyina. Sense el símbol del dofí.
 12 } 11 375 - Tivissa, 38; 4,54; 11 h.
 376 - Tivissa, 39; 4,60; 11 h.; C., 76
 377 - Pb. Tivissa, 30; 3,78, * tros; 11 h.
- 9-6. C., 77 **ΕΡΤΜΑΙΥΔ** ERUSALIR. Símbol del signe ibèric KU. La mateixa arrel a 11-18 i 11-26.
 - - 378 - **129**; 4,53
- 9-7. C., 78 **ΜΜΕΙΝ** INEBAN. Signe ibèric KU.
 379 - IVDJ; 4,28; 6 h.
- 9-7A. **ΜΕΙΝ** NEBAN
 380 - Vico ,VI-95; 34 (59); 4,77; 1 h.
- 9-8. C., 80 **Θ** Llegenda indeterminada. Al dessorà, símbol del dofí i davant del pegàs, el signe ibèric KU.
 - - 381 - **132**; 4,77. Anv. igual al del número 343 del grup 8-17.

10. SÍMBOL DEL DOFÍ

- 10-1. C., 83 **ΗΓΗΜΗΥΥ** OLOSORTIN. A l'encuny A. 2 falta el dofí de darrere de cap.
1	1	1	382 - 135 ; 4,68; 11 h.
			383 - 136 ; 4,75
			384 - 137
			385 - 138 ; 4,18; 5 h.
			386 - <i>Cuad. Num.</i> , 3; 4,77; 11 h.
			387 - Les Encies; GNC, 20.629; 4,73; 1 h.
			388 - Andalusia; 4,79; 9
			389 - G., 887; Gómez Moreno, 1949-1; 45-7
2		- 2	390 - IVDJ; 4,70; 6 h.
3	2	- 1	391 - 139 ; 4,65. Falta dofí darrera del cap.
4	3	3	392 - Coll del Moro, 4,73; 3 h.
			393 - <i>Cuad. Num.</i> , 4; 4,68; 5 h.
			394 - 140 , 4,58, 3 h.
			395 - Vico, III-93; 95 (10); 4,70; 5 h.
5	4	4	396 - 141 ; 4,68; C., 83

			397 - G., 890; 4,65; 11 h.
			398 - ANS, 12.443; 4,53; 12 h.
			399 - IVDJ; 4,61; 12 h.
6	5		400 - 142; 3,93, * tros; 12 h.
7		- 5	401 - Vico, III-95; 32 (47); 4,73
8	6	- - 6	
10-2. C., 84	ΕΡΜΓΡΜ		EANLAN
	- -		402 - 143
10-3. C., 87	--ΡΜΨΙΜ		...AITIBAS
	- -		403 - 145; 4,57; 6 h.
10-4. C., 89	--ΓΡΜΑΘ		...LASUA
	- -		404 - 147; 4,70; 1 h.
10-5. C., 92	--ΨΙΤΙ		...TIITI
	- -		405 - Arxiu; 3,36*
10-5A. ΥΙ Η			NLO
	- -		406 - Vico XI-94, 41 (42), 4,70.
10-5B. ΦΘΙΜΣΘ			TITELIKOR
	- -		407 - Vico, XI-95; 33 (68); 4,75; 10 h.
10-6. C., 85	ΣΓC--M--		SLKE_ _ S
	- -		408 - ANS, 12.446; 4,61; 6 h.; C., 85
	- -		409 - 144; 4,62
10-7. C., 86	ΥΗΓ		NOL
	- -		410 - Les Encies; GNC, 20.632; G., 888; 4,63; 5 h.
10-8. --ΡΜΡΓΨΘ			INILTIR. Símbol del dofí. El mateix final de la inscripció 8-10B, número 310.
	- -		411 - Vico, III-95; 5-3 (24); tros, 2,95; * 3 h.
10-9. ΙΜΙΜΙΟ			BANBAIBAR. Símbol del dofí.
	- -		412 - Vico, III-95; 25 (52); 4,68; 6 h.
10-10. ΑΓΓΜΑΘ			BELESUR. Símbol del dofí.
	- -		413 - Vico, III-95; 29 (53); 4,78; 11 h.

- 10-11. $\text{H}\Gamma\text{---}\Phi\text{M}$
⊙
 - - OL---RN/KU. Al dessorà, símbol de dofí singular, davant, signe ibèric KU.
 414 - Vico, III-95; 24 (48); 3,45*
- 10-12. C., 88 $\text{YH}\text{I}\text{W}\text{I}\text{Q}\text{---}$
 - - 415 - 146
- 10-13. C., 89A
 - - Llegenda no visible. Símbol del dofí al dessorà i medusa davant del pegàs.
 416 - Andalusia; 3,98; * 9 h.
- 10-14. C., 90 ELON
 - - Símbol del dofí invertit.
 417 - M. Bologna; 4,30; 11 h.
- 10-15. C., 91 $\Omega\text{Y}\text{---}\rho$
 - - 418 - 148; 4,70
- 10-16. C., 93 $\text{C}\text{I}\text{M}\Omega\text{M}$
 - - 419 - Arxiu; 4,30
- 10-17. C., 94
 - - Llegenda puntejada indeterminada.
 420 - G., 841; 4,70; 7 h.
- 10-18.
 - - Llegenda no visible.
 421 - Vico, VI-94; 36 (31); 4,65
- 10-19. $\text{C}\text{N}\text{PI}$
 - - 422 - Vico, XI-94; 33 (45); 4,80

11. LLEGENDES IBÈRIQUES LLEGIBLES, SENSE SÍMBOL

- 11-1 C., 95 $\text{I}\rho\text{C}\text{M}\text{H}$ BARKENO
 1 1 423 - GNC, 8.118; G., 816; 4,82; 7 h.; C., 95
[] 424 - Vico, XI-92; 56 (11); 4,70; 12 h.
[] 425 - Copenhage; G., 847; 4,67; 5 h.
[] Llegenda retrògrada. Un sol dofí davant del cap de l'Aretusa. Pegàs amb cap sense modificar a l'esquerra.
- 2 - - 2 426 - Vico, XI-94; 34 (35); 5,00
- 3 - - 3 Mateu y Llopis, *Ampúrias*, 1947-48, 77, núm. 265, en descriu una altra, sense il·lustrar-la.

11-2. C., 96 **EWMP**

1	-	-	1
2	[]	2
3			3

ETOKISA.⁷⁷ Sense símbol. Falta el dofí de darrere del cap.

- 427 - Parelada; G., 858; 4,40; 2 h.; C., 96
 428 - Vico, III-93; 97 (12); 4,80; 3 h.
 429 - Arxiu; 4,46
 430 - Collantes, fig. 3; 4,59
 431 - Vico, XI-94; 37 (38); 4,70. El mateix encuny d'anvers a 9-1, número 351.

11-3. C., 97 **EWMP**

4	4	[]	4
5	5			5
6	6	[]	4
7				

ETOKISA. Símbol de cap amb casc. L'encuny A. 4 amb un sol dofí davant del cap.

- 432 - Écija; 4,54; 3 h.; C., 97
 433 - Vico, XI-92; 53 (13); 4,70
 434 - IVDJ; 4,44; 1 h.
 435 - Vico, V-96; 31; (74); 4,40
 436 - Arxiu; 4,48; 4 h.
 437 - Vico, VI-93; 3-2 (20); 4,52

11-4. C., 98 **EWMP**

8		[]	6
9	7			

⊙

KU-ETOKISA. Símbol de cap amb casc; sobre pegàs, KU.

- 438 - **149**; 4,31; *. C., 98
 439 - *Cuad. Num.*, 2; 4,66; 12 h.

11-5. C., 99 **EWMP**

10	-	-	[]	7
11	8	8			
12	9	-	[]	8

ETOKISA. Símbol de calavera.

- 440 - **150**; 4,81; 12 h.; C., 99
 441 - Tivissa, 34; 4,10; 12 h.
 442 - Les Encies; GNC, 20.646; G., 857; 4,96; 5 h.
 443 - Collantes, 5; partida
 Símbol de cap nu.
 444 - *Cuad. Num. I*; 4,75; 12 h.
 445 - ANE; 4,46

11-6. C., 100 **EWMP**

13	10	9	[]

ETOKISA. Símbol de proa de nau.

Un sol dofí davant del cap.

- 446 - Xest; GNC, 20.642; G., 856, 4,26; 1 h.
 447 - Villarrubia, 18; 4,45; 12 h.; C., 100

11-7. C., 101 **⊙⊙⊙⊙**

KERTEKUNTE⁷⁸

77. Villaronga, 1996-1.

78. Villaronga, 1987-1.

1	1 -	1	448 - Tivissa, 15; 4,46; 8 h.
	2	}	449 - Tivissa, 14; 4,51; 5 h.
			450 - MAN; Sastre; 4,72
		}	451 - Ebre-Segre, 11; 4,15; 2 h.
3			- 2
4	3 -	- 3	453 - Tivissa; 4,48; 10 h.; C., 101
5	4 -	- 4	454 - Tivissa, 40; 4,74; 1 h.
6	5 -	- 5	455 - Numantia, partida.

11-8. C., 102 **ΣΣΒ** KOSE. Amb un signe al davant (?).
 - - 456 - G., 865; 4,25; 6 h.

11-9. C., 103 **ΚΣΒ** KESE. Símbol del doff.
 [] 457 - 151; 4,55; 12 h.; C., 103
 458 - Arxiu

11-10. C., 103A **ϠϠϠ** IEIBA
 - - 459 - Vico, XI-92; 58 (14); 4,70

11-11. C., 104 **ΡΣΣ** RKOS...
 - - 460 - BN; 4,31; 11 h.

11-12. C., 105 **ΩΡΣΕ** BELSE.⁷⁹ Cap de pegàs no modificat.
 - - 461 - 152; 4,63

11-13. C., 106 **ΠΠΗΣΠΣΣ** NIOSISKER
 - - 462 - 153; 4,60

11-14. C., 107 **ΠΙΣΠΨ** IBAKONTI
 - - 463 - Arxiu; 4,30; 4 h.

11-15. C., 108 **ΗΓΗΜΥΡΥ:ΩΧΣΒΜΠΡΠΑ** OLOSRRN;BETASESALIR
 1 1 - } 1 464 - Puig Castellar; G., 893; 4,33; C., 108
 2 2 [} 465 - Estocolm; G., 892; 4,40; 3 h.
 466 - Academia Bones Lletres
 3 3 - - 2 467 - Arxiu; 4; 4,80; 5 h.

11-16. C., 109 **ΧΘΠΠΗΠ** (BO) KUAION
 1 [] 1 468 - Écija; 4,58; 11 h.; C., 109

79. Villaronga, 1992-1.

	L }
2 - }	469 - Arxiu; 4,33; 6h.
470 - ANS, 12.406; 4,61; 7 h.
11-17. C., 110	ΠΡΞΡΙΜ
- -	ARSABAS. Sota el pegàs, dos glòbuls.
471 - Les Encies; GNC, 20.588, G., 863; 4,66; 1 h.
11-18. C., 111	Ρ↑ΡΥ

1 1 - - 1
2 2 [] 2 | AURE. Llegenda retrògrada de 11-26. Símbol d'escorpí.
472 - BN; 4,28; 9 h.; C., 111
473 - 154 ; 3,96; * anepigràfica
474 - ANE, VI-93; núm. 45; anepigràfica |
| 11-19. C 112 | ΙΜΨ
- - | BASTI
475 - Arxiu; placada, 3,75; * 5 h. |
| 11-20. C., 114 | ΡΓΗΙΨΝ
1 1 [- 1
2 [- 2 | ALOBATIN
476 - 155 ; FNMT, 13; 4,60; 6 h.
477 - Arxiu; 4,42; 10 h.; C., 114 |
| 11-21. C., 114A | ΙϞΥΗ
- - | BAKERNO
478 - Vico, XI-92; 59 (15); 4,70 |
| 11-22. ---MI | - - | ...SBA
479 - Vico, VI-93; 3-4 (21); 4,74 |
| 11-23. C., 130 | ϞΡΜΡΓ
- - | RASAL
480 - Arxiu; 4,14; 2 h. |
| 11-24. C., 19 | ΠΟΡΙ
- -
- - | PORI
481 - Écija, 1; 4,76; 3 h.
482 - MAN, 480; G., 798; 4,58; 3 h.; C., 19 |
| 11-25. C., 21 | ΧΥΗ
- - | TAKIO. Davant del cap un dofí; darrere sembla que se'n veuen dos.
483 - Puig Castellar; 4,71; 3 h. |
| 11-26. C., 26 | Ξ↑↑Ϟ | Encuny R. 2 ERUR; ⁸⁰ els altres encunys de revers presenten la llegenda diferent. Enllacen per l'anvers. |

80. Villaronga, 1996-2.

1	1	[1	484 - MAN; 4,39
]		485 - MAN, 482; G., 842; 4,40; 5 h.
2		[- 2	486 - Ebre-Segre, 10; 4,60; 7 h.; C., 26
3	2	[- 3	487 - MAN; 4,92
4		[- 4	488 - MAN; 4,65
5	3	-	- 5	489 - Vico, VI-95; 705 (61)
6	4	-	- 6	490 - Arxiu; 4,00; 11 h.

11-27. C., 31 ΠΞΑΡΣ

ASKARKI

-	-	491 - Vico, II-96; 4 (70); 4,82*
-	-	492 - Arxiu; tros; 12 h.; C., 31

12. DRACMES ANEPIGRÀFIQUES

Els anversos dels números 495 a 498, sense els dofins habituals.

1	[- 1	493 - Vico, VI-90; 67; 4,47
		- 2	494 - IVDJ; 4,36; 11 h.; C., Empòrion 61.
2	[3	495 - Puig Castellar; G., 786; 5,45; 12 h.;
			C., Empòrion 33.
			496 - GNC, 5.055; 4,15*
3	-]	497 - Puig Castellar; G., 787; 4,20; 3 h.
4	-]	498 - Vico, XI-95; 34 (69); 4,80; 12 h.
5	-]	499 - 172; Orpesa, lot 2, Ripollès
6	[- 5	500 - IVDJ; 4,50*
		- 6	501 - GNC, 5.120; 4,08*
7	-	- 7	502 - GNC, 20.641; G., 782; 4,62*

A més, en el catàleg hi ha algunes dracmes anepigràfiques, com per exemple la 5-2, 5-17, 7-3, 7-6, de 8-13 la número 332 i 11-8.

13. DRACMES AMB LLEGENDES NO VISIBLES O INDETERMINABLES

- 503 - 1. Tànger, 111; 4,89; 6 h.
- 504 - 2. Puig Castellar; 4,39; 2 h.
- 505 - 3. Puig Castellar; 4,73; 1 h.
- 506 - 4. Arxiu; 11 h.
- 507 - 5. ANS, 12.417; 4,32; 3 h.
- 508 - 6. Puig Castellar; 4,90; 6 h.

- 509 - 7. Puig Castellar; G., 570; 3,69*; 11 h.
- 510 - 8. Puig Castellar; G., 569; 4,45; 5 h.
- 511 - 9. ANE, XII-81; núm. 237; 2,83, * tros
- 512 - 10. Écija; 4,43; 12 h.
- 513 - 11. ANS, 12.409; 4,75; 12 h.
- 514 - 12. ANS, 12.403; 4,22; 6 h.
- 515 - 13. IVDJ; 4,35; 12 h.
- 516 - 14. Puig Castellar; G., 572; 4,83; 5 h.
- 517 - 15. Vico, VI-95; 706 (62)
- 518 - 16. ANS, 12.405; 4,70, 2 h.
- 519 - 17. BN, 2.217; 4,27, 1 h.
- 520 - 18. Tivissa, 4; 4,24; 12 h.

TROSSOS

- 521 - 19. Vico, VI-94; 2-1 (29); 1,92
- 522 - 20. Vico, VI-94; 2-3 (30); 2,31

XII. Taula de correspondències del número de les dracmes ibèriques del *Corpus* al catàleg

CORPUS	CATÀLEG	CORPUS	CATÀLEG	CORPUS	CATÀLEG
1	1	4	4	5	13
6	39	6A	81	7	101
7A	114	8	115	9	122
10	125	11	131	12	135
13	136	14	138	15	141
16	142	17	165	18	166
19	482	20	167	21	483
22	168	23	169	24	171
25	173	26	486	27	174
28	185	29	177	30	178
31	492	31A	179	32	192
32A	195	33	196	34	210
35	219	36	223	37	245
37A	259	38	242	39	260
40	261	41	262	41A	263
42	265	42A	273	42B	269
54	274	56	276	57	284
57A	286	58	287	58A	288
58B	289	59	290	60	311
61	292	62	294	63	296
64	331	65	298	65A	301
66	302	67	303	68	304
69	305	70	332	71	337
72	341	73	348	74	368
74A	370	75	373	76	376
77	378	78	379	79	343
80	381	81	308	82	345
83	396	84	402	85	408

CORPUS	CATÀLEG	CORPUS	CATÀLEG	CORPUS	CATÀLEG
86	410	87	403	88	415
89	404	89A	416	90	417
91	418	92	405	93	419
94	420	95	423	96	427
97	432	98	438	99	440
100	447	101	453	102	456
103	457	103A	459	104	460
105	461	106	462	107	463
108	464	109	468	110	471
111	472	112	475	113	144
114	477	114A	478	114B	180
115	146	116	147	117	148
118	149	119	151	120	152
121	153	122	154	123	155
124	156	125	157	126	158
127	159	128	160	129	163
130	480				
Empòrion					
33	495				
61	494				

XIII. Dracmes ibèriques a les col·leccions públiques

GNC, Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona: 30 monedes; números 96, 98, 111, 130, 133, 136, 142, 143, 144, 151, 167, 168, 173, 212, 214, 250, 261, 262, 323, 324, 367, 387, 410, 423, 442, 446, 471, 496, 501 i 502.

Acadèmia de la Bones Lletres de Barcelona: 466.

Museu de Peralada, Empordà: 64 i 427.

Institut d'Estudis Ilerdenses, Lleida: 226.

Museu Puig de Perpinyà: 221.

MAN, Museo Arqueológico Nacional de Madrid: 14 monedes; números 138, 177, 217, 283, 292, 331, 334, 359, 450, 482, 484, 485, 487 i 488.

FNMT, Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, Madrid: 7 monedes; números 18, 50, 172, 256, 277, 335 i 476.

IVDJ, Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid: 12 monedes; números 25, 40, 87, 299, 318, 379, 390, 399, 434, 494, 500 i 515.

BN Paris, Cabinet des Médailles de Paris: 8 monedes; números 1, 116, 120, 137, 336, 460, 472 i 519.

BM, British Museum, Londres: 2 monedes; números 220 i 337.

Fitzwilliam Museum, Cambridge: 296.

Estocolm: 126, 227, 287 i 465.

Copenhagen: 132 i 425.

Bolonya: 417.

ANS, American Numismatic Society, Nova York: 15 monedes; números 149, 150, 185, 260, 266, 285, 306, 369, 398, 408, 470, 507, 513, 514 i 518.

Nàpols: 293.

XIV. Comentaris

Possiblement sigui quelcom arbitrari la formació de grups d'emissions per l'ús del mateix símbol, puix en un mateix grup trobem emissions amb la llegenda llegible i d'altres amb la llegenda il·legible. També trobem estils molt diversos, de bons i de toscos. Però no hem trobat altre camí per tal de sistematitzar les emissions, i d'aquesta manera hem anat formant grups per tal d'establir un catàleg.

El mètode que hem seguit el considerem bo per la facilitat que suposa situar una moneda dintre del catàleg i trobar-hi el seu lloc.

De tota manera pensem que la nostra finalitat és establir un cert ordre per estudiar les dracmes ibèriques, i més endavant, en el futur, altres investigadors podran profunditzar i avançar en la recerca que ara comencem.

Comentem a continuació els grups i les emissions que presenten exemplars nombrosos, que pertanyem a seques de localització coneguda, o tenen alguna particularitat interessant. Són les següents:

1. ILTIRKESALIR
2. Tipus de Puig Castellar
3. Deformacions de la llegenda
4. Grup 4
- 4-1. CESTERLACE
- 4-4. OMKAAITI
- 4-29. Símbol del cap de pegàs
5. Grup d'Iltirta amb el símbol del llop
- 5-1 a 5-8. Iltirta
- 5-10 i 5-11. Orose
- 5-12 a 5-18. Altres dracmes amb el símbol del llop
- 5-12, 6, 8-4, 8-10A, 11-12. Arrel BELSE o OLSE
6. Grup amb el símbol del senglar
7. Grup amb el símbol de l'estrella

- 7-1. TARAKONSALIR
- 8. Grup amb el símbol creixent
- 8-11. Llegenda CPR
- 9-1 a 9-8. Signe ibèric KU
- 9-6, 11-18 i 11-26. Arrel ERU
- 10. Grup amb el símbol del dofi
- 10-1. OLOSORTIN
- 11. Grup amb la llegenda ibèrica llegible, sense símbol
- 11-1. BARKENO
- 11-2 a 6. ETOKISA
- 11-7. KERTEKUNTE
- 11-8 KOSE
- 11-9 KESE
- 11-15. OLOSRRNR: BETASESALIR
- 11-16. BOKUAION
- 11-17 a 11-26
- 12. Grup de les dracmes anepigràfiques
- Arrel –SALIR
- Dracmes ibèriques de plom
- Conseqüències finals

1. *ILTIRKESALIR*

Vam considerar aquesta dracma com una emissió ibèrica anterior a les de les dracmes ibèriques d'imitació emporitana.⁸¹ Per la seva tipologia de cap baronívol i revers d'imitació d'una estatera de Tàrent⁸² semblava possible aquesta hipòtesi.

Però ara, en conèixer les dracmes d'Iltirta amb cap baronívol, pensem que pogué ésser el model immediat.

Dels ja coneguts divisors (catàleg, D. 1-1-1 i D. 1-2), darrerament ens han arribat uns de nous, també amb la inscripció IN, un de cap femení de bon estil (cat., D. 1-3-1), i l'altre amb el cap femení del mateix estil usat en les dracmes ibèriques d'imitació emporitana, (cat., D. 1-3-2). Això fa pensar que potser la dracma amb *ILTIRKESALIR* és coetània de les primeres emissions de dracmes ibèriques.

81. Villaronga, 1979.

82. Villaronga, 1986.

2. TIPUS DE PUIG CASTELLAR⁸³

Corpus, 4, 5 i 6. Entre les dracmes trobades al tresor de Puig Castellar, hi ha un grup nombrós que es caracteritza pel fet de presentar la llegenda corrupta en copiar la grega EMPORITON. Les hem anomenat del tipus de Puig Castellar perquè la majoria procedeix d'aquesta troballa.

En total tenim 66 dracmes; 52 són de la troballa de Puig Castellar; 9, d'Orpesa; una, de la Plana d'Utiel, i les altres, de diverses procedències.

Els nombrosos enllaços d'encunys, tant d'anvers com de revers, assenyalats en el catàleg, ens permeten fer el seu estudi i veure l'evolució de la llegenda, la qual, partint de la grega Emporiton, s'anava deteriorant progressivament,⁸⁴ de tal manera que en els encunys 14 i 15 arribava a formar una inscripció que havia estat interpretada com a pròpia llegenda ibèrica per Guadán⁸⁵ –la núm. 5, que llegia PORITO. Quant als enllaços dels encunys, es pot veure que monedes amb el mateix encuny d'anvers porten com a revers encunys que presenten la llegenda EMPORITON corrupta i d'altres que porten la pretesa ibèrica.

La metrologia de les 61 dracmes de pes conegut és: $\bar{x} = 4,587$; $s = 0,141$; $v = 3 \%$; $IC = 4,55/4,62$; $k = 1,24$; $s = -0,64$.

El gran nombre de monedes del tipus de Puig Castellar a la troballa d'aquest nom ens ha fet pensar que el lloc on foren encunyades devia ser proper al de la troballa. Podria ser la Laietània, i, havent estat aquest un dels primers llocs pacificats a Catalunya, ens fa donar una cronologia alta, de poc després de l'any 218 aC.

3. DEFORMACIONS DE LA LLEGENDA

Tenim 31 dracmes ibèriques, 21 procedents de la troballa d'Orpesa amb diverses diferències a la llegenda, unes sense símbol i altres amb el símbol del dofí. Entre elles trobem alguns enllaços d'encunys, pocs per estudiar-ne les seqüències com hem fet amb les del tipus de Puig Castellar; per fer-ho farien falta més materials.

A la troballa d'Orpesa del tipus dit de Puig Castellar tenim 9 dracmes; en canvi, en tenim 21 amb deformacions a la llegenda.

Són imitacions que s'han anat produint posteriorment. Si en el tresor de Puig Castellar tenim el 16 % de dracmes ibèriques amb llegendes corruptes, a Tivissa solament el 7 %; en canvi, a Orpesa arriba al 24 %.

Podem interpretar aquest fet de la següent manera. Les incorreccions de les llegendes són fruit de ser les primeres imitacions. Segueix una època amb llegendes

83. Puig Castellar.

84. Vegeu el capítol d'«Inscripcions».

85. Guadán.

ibèriques més o menys correctes que acaba amb un augment de les imprecisions a les llegendes de les dracmes batudes en llocs allunyats de situació imprecisa.

La mitjana de pes de les 21 dracmes de pes conegut és de 4,61; $s = 0,133$; $v = 3 \%$; $IC = 4,55/4,67$.

GRUP 4

És el de les emissions que anomenem pseudoibèriques, amb les llegendes neta-ment traçades, però illegibles per l'alfabet ibèric; algunes, (del 4-1 al 4-7) amb exemplars nombrosos i altres (del 4-10 al 4-49) amb un sol exemplar, en algun cas dos.

Com a particularitat tenim l'emissió 4-12 i 4-40, amb el pegàs a l'esquerra, i la 4-47, amb el cap del pegàs normal.

Falta algun dofí al voltant de l'Aretusa a 4-40, 4-42 i 4-43.

4-1. CESTERLACE

Així la llegeix Gómez Moreno, i que nosaltres seguim, puix és una manera d'entendre'ns.

En tenim 14, d'aquestes dracmes, 9 de les quals són procedents de la troballa de Puig Castellar. Totes són dels mateixos encunys. Degué ser una emissió curta batuda amb un sol encuny. La seva procedència majoritària de Puig Castellar assenyala una emissió primerenca.

Els paràmetres són els següents: $N = 13$; $\bar{x} = 4,54$; $s = 0,201$; $v = 4,5 \%$; $IC = 4,38/4,62$.

4-2

Com a cas particular tenim la dracma 4-2, que presenta el mateix encuny d'anvers de l'emissió 4-1, i en el de revers, una inscripció acabada en UR.

4-4. OMKAAITI

Per llegir-ho d'alguna manera, només per entendre'ns. Els signes són traçats amb molta netedat.

Les vuit monedes conegudes han estat batudes amb dos encunys d'anvers i tres de revers. Cap d'elles prové del tresor de Puig Catellar.

Els paràmetres són: $N = 8$; $\bar{x} = 4,526$; $s = 0,249$; $v = 5 \%$; $IC = 4,32/4,73$,
 $k = 0,606$; $s = -1,106$.

4-12

Aquesta emissió, amb el pegàs a l'esquerra.

4-29

Amb el símbol de cap de pegàs, que és molt particular i, a més, el trobem en tres divisors ibèrics (catàleg, D. 2-1-1-2, D. 2-2-1-6, D. 2-2-4-10 i D. 2-3-1-4).

4-44 I 4-45

Presenten l'encuny d'anvers molt pròxim.

5. GRUP D'ILTIRTA AMB EL SÍMBOL DEL LLOP

El de les emissions amb el símbol del llop, l'animal totèmic d'Iltirta. Abans no-més coneixíem amb aquest símbol les emissions amb ILTIRTAR i ITIRTASALIR; ara han aparegut les dracmes amb el cap viril i les de la llegenda ILTIRTASALIRUSTIN, i altres amb diferents inscripcions, conegudes en un sol exemplar.

És molt indicatiu aquest símbol, i això fa pensar que les dracmes amb el símbol del llop deuen pertànyer a un mateix poble i potser a diferents *oppida*.

Porten la llegenda llegible les emissions de 5-1 a 5-12; les altres són il·legibles.

5-1 A 5-8. ILTIRTA

El grup de les dracmes ibèriques amb el topònim ibèric Iltirta⁸⁶ sol o amb diverses desinències, es presenta ben homogeni amb l'ús del símbol del llop. Solament hem trobat darrerament unes excepcions. La substitució del cap de l'Aretusa i els tres dofins pel cap d'un home amb els rínxols en forma de ganxo. Ens referim a les emissions 5-1, 5-2 i 5-3. A més, a les dues primeres el cap del pegàs no està modificat i la segona és anepigràfica.

86. Villaronga, 1978.

És un dels topònims que estan localitzats, i la seva presència a les fonts històriques antigues prova la importància de la ciutat i de les seves emissions monetàries.

De les emissions d'Iltirta, en coneixem 67 dracmes. Les dels números 5-1, 5-3, 5-4 i 5-5 amb la desinència –R, estan presents a Tivissa i Ebre-Segre, i falten a Orpesa i Valeria. En canvi, les dels números 5-6 i 5-7, amb les desinències –SALIR i –SALIRUSTIN, estan presents a Orpesa i Valeria, i falten a Tivissa i Ebre-Segre. A més tenim la 5-9, amb la desinència –SALIRNAL.

Aquest fet podria obeir a raons geogràfiques o cronològiques.

Hem de rebutjar les geogràfiques, puix és evident que totes aquestes emissions pertanyen a Iltirta, malgrat la diversitat de desinències del topònim. Aleshores ens queden solament les raons cronològiques.

Analitzant els aixecaments dels ilergets donats per les fonts històriques antigues⁸⁷ que hem exposat, veiem que aquests tingueren lloc els anys 217, 211 i 206/205 aC. Són tres dates ben precises, i ens preguntem si cada una d'elles fou la motivació d'una de les tres emissions esmentades, la d'ILTIRTAR, la d'ILTIRTASALIR i la d'ILTIRTASALIRUSTIN.

Sembla, doncs, que es pot acceptar una ordenació cronològica per a les tres emissions que concideix amb els tres aixecaments i que ocasionaren tresors en diferents àrees, per les successives situacions militars dels aixecaments ilergets, cada cop més allunyats.

Una ordenació per l'aspecte epigràfic, per l'ús de la R rodona o romboïdal amb la ratlla sortint per la part inferior o la R romboïdal sola, es pot assajar com ho férem pels denaris,⁸⁸ on acceptàrem com a més antigues les que porten la R romboïdal amb la ratlla sortint. Les dracmes ibèriques que porten la mateixa variant epigràfica són les d'ILTIRTASALIR i ILTIRTASALIRUSTIN.

En oposició, les de la llegenda ILTIRTAR presenten una variant diferent: és romboïdal amb una ratlleta sortint molt petita, la qual no enllaça amb la variant que presenten els denaris; en canvi, aquests sí que encaixen amb les altres dues emissions d'Iltirta.

Podem analitzar l'aspecte metrològic per veure si hi ha un procés de reducció de pes de les dracmes, que podria indicar una cronologia relativa.

Els paràmetres estadístics d'aquestes emissions són els següents:

– 5-1 a 5-3: $N = 5$; $\bar{x} = 4,552$; $s = 0,226$; $v = 5 \%$; $IC = 4,221/4,883$; $k = -0,575$; $s = -0,901$.

– 5-4 i 5-5: $N = 19$; $\bar{x} = 4,588$; $s = 0,078$; $v = 1,7 \%$; $IC = 4,551/4,626$; $k = 0,134$; $s = -0,618$.

– 5-6: $N = 20$; $\bar{x} = 4,516$; $s = 0,188$; $v = 4 \%$; $IC = 4,428/4,605$; $k = -0,289$; $s = -0,570$.

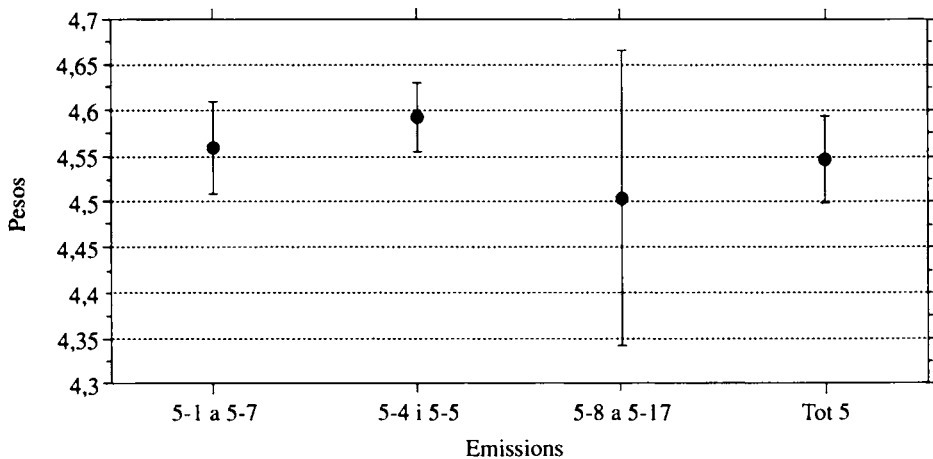
87. Schulten, 1935.

88. Villaronga, 1978.

- 5-7: $N = 8$; $\bar{x} = 4,582$; $s = 0,249$; $v = 5 \%$; $IC = 4,374/4,791$; $k = 0,399$; $s = -0,954$
- 5-8 a 5-17: $N = 11$; $\bar{x} = 4,503$; $s = 0,236$; $v = 5 \%$; $IC = 4,344/4,661$; $k = -0,717$; $s = -0,638$.
- 5-1 a 5-7: $N = 52$; $\bar{x} = 4,556$; $s = 0,175$; $v = 3,8 \%$; $IC = 4,508/4,605$; $k = 1,135$; $s = -1,012$.
- Tot el grup 5: $N = 63$; $\bar{x} = 4,547$; $s = 0,186$; $v = 4 \%$; $IC = 4,500/4,594$; $k = 0,693$; $s = -0,973$

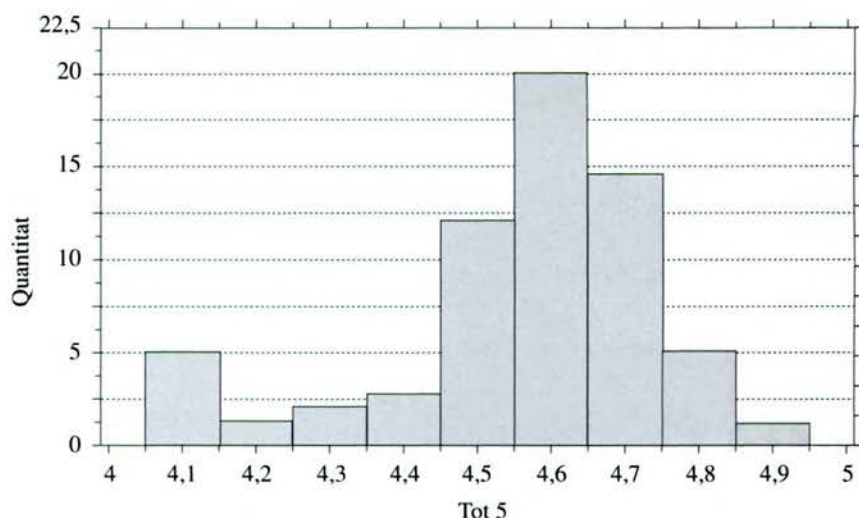
La mitjana de pes de les emissions 5-1 a 5-7 és de 4,556 i la del tot el grup és de 4,547, ambdues coincidents amb el pes del denari romà pesat.

Fem la gràfica amb els intervals de confiança de les mitjanes dels grups d'emissions i del conjunt.

Veiem gràficament que totes aquestes emissions, del 5-1 al 5-7, i les altres de llegenda diferent, del 5-8 al 5-17, pertanyen a una mateixa població, i ho verifiquem amb un anàlisi de variacions que ens dóna una $F = 0,584$, amb 4 i 58 graus de llibertat acceptable al 67 %.

L'histograma de tot el conjunt fet amb nou intervals de 0,1 es presenta com a una mostra normal, amb uns valors baixos.

Per tant, veiem que no és possible determinar una ordenació entre elles per raons metrològiques.

Poden existir altres motius que ens expliquen el fet que presentem. A mesura que passa el temps, els aixecaments militars ilergets degueren desenvolupar-se en llocs més allunyats d'Iltirta, i els tresors serien amagats en zones geogràfiques més allunyades de la ciutat.

En conseqüència, podem presentar la possibilitat que les emissions 5-3, 5-4 i 5-5 siguin anteriors cronològicament a les 5-6 i 5-7.

A més, són nombrosos els divisors d'imitació massaliota del grup D. 2-1, uns amb la llegenda ibèrica ILTIRTA i d'altres amb el llop.

5-10 I 5-11. OROSE

La primera, amb el símbol del llop, i la segona, sense. Conegudes en un sol exemplar cadascuna, procedents de l'Ausetània i de Les Encies. L'anvers de la segona molt pròxim al d'Iltirta, emissió 5-6.

Crida l'atenció el topònim similar al de les emissions ibèriques de bronze posteriors amb la inscripció OROSI o OROSI, de la vall de l'Ebre.

Tot fa pensar en una emissió de dintre de Catalunya.

5-12 A 5-18. ALTRES DRACMES AMB EL SÍMBOL DEL LLOP

En la nostra recerca han anat apareixen noves monedes amb el símbol del llop i amb les llegendes diverses, que no són les presentades anteriorment.

La més singular és la 5-13A, amb una llegenda quasi igual a la de 8-11. El primer, quart, cinquè i sisè signes són iguals i els altres, molt pròxims, potser mal traçats. A més, aquesta moneda té el mateix encuny d'anvers que la del grup 5-13.

5-12, 6, 8-4, 8-10A, 11-12. ARREL BELSE O OLSE⁸⁹

Aquest conjunt d'emissions tenen de comú l'ús de l'arrel BELSE o OLSE en la seva inscripció, i en canvi presenten unes característiques ben diverses.

Establím una petita taula on veurem millor les particularitats:

CATÀLEG	LLEGENDA	CAP PEGÀS	SÍMBOL	PROCEDÈNCIA
5-12	BELSEKUI	No modificat	Llop	Lleida
6	BELSESALIR	Modificat	Senglar	?
8-4	BELSESALIR	Modificat	Creixent	Orpesa
8-10A	BELSEBAN	Modificat	Creixent	?
11-12	BELSE	No modificat	Sense	Orpesa

L'emissió 5-12, amb dos exemplars i la 8-4, amb tres.

El fet que aquestes dracmes presentin la mateixa arrel al topònim, fa pensar en una certa homogeneïtat i la possibilitat de formar un grup. Però veiem que no és així, puix presenten importants diferències en els símbols emprats i en la forma del cap del pegàs, modificat en unes i sense ser-ho en altres. Cosa que fa difícil acceptar el mètode de formar grups pels símbols com hem fet en ordenar el catàleg.

A més, presenten el mateix encuny d'anvers l'emissió 6, amb BELSESALIR, i la 8-10A, amb BELSEBAN, és a dir tenen el mateix encuny d'anvers dues emissions amb diferent llegenda, una amb símbol de senglar i amb creixent l'altra.

Les emissions 6 i 8-4 presenten la mateixa llegenda, el cap del pegàs modificat i l'estil del cap de l'anvers molt proper, però, en canvi, els símbols són ben diferents: el senglar en una i el creixent en l'altra.

Aquesta petita mostra de 6 dracmes tan diverses té els següents paràmetres estadístics: $\bar{x} = 4,60$; $s = 0,16$; $v = 2,5 \%$; $IC = 4,44/4,76$; $k = -0,63$; $s = -0.249$.

6. GRUP AMB EL SÍMBOL DEL SENGLAR

Abans s'havia considerat aquesta emissió com de símbol de llop, però nosaltres veiem ben visible la crinera i l'ullal molt remarcats. La seva llegenda BELSESALIR, és perfectament llegible, i solament resta el dubte de la interpretació del primer signe,

89. Villaronga, 1992-1.

que podria valer per O.⁹⁰ Aquesta emissió ja ha estat comentada en parlar de l'arrel BELSE o OLSE, a l'apartat 5-12.

El mateix encuny d'anvers el trobem a l'emissió 8-10A i la mateixa llegenda a 8-4, però amb el símbol diferent.

Cal remarcar el divisor del catàleg D. 1-4, amb revers de senglar, que relacionem amb la dracma 6 del catàleg, que el presenta com a símbol.

7. GRUP AMB EL SÍMBOL DE L'ESTRELLA

Potser aquest és el grup menys homogeni del catàleg, puix al costat d'una dracma amb la llegenda ben llegible i de bon estil, en tenim d'altres (7-2 a 7-5) de toques i la 7-6, que és anepigràfica.

7-1. TARAKONSALIR⁹¹

Les dracmes amb la llegenda ibèrica TARAKONSALIR ara ens són ben conegudes. Al topònim Tarakon citat a les fonts històriques antigues s'afegeix la desinència –SALIR, que té un sentit de plata, de diner de Tàrraco.

Coneixem 9 dracmes, tres són d'Orpesa. Han estat batudes amb dos encunys d'anvers i cinc de revers. El volum emès és reduït.

Amb el pes de les nou dracmes tenim els següents paràmetres estadístics: $\bar{x} = 4,569$; $s = 0,102$; $v = 2,2 \%$; $IC = 4,49/4,65$; $k = -0,891$; $s = 1,307$.

Sembla que no foren batudes pels ibers en oposició a Roma, puix que Tàrraco restà en poder dels romans poc després del desembarcament a Empúries.

Aquest fet ens planteja la qüestió: altres dracmes ibèriques foren encunyades pels ibers al costat dels romans?⁹²

8. GRUP AMB EL SÍMBOL CREIXENT

Dintre de les emissions amb el símbol de creixent es poden establir dos grups: un amb la llegenda llegible i l'altre amb llegendes ben traçades però il·legibles per a nosaltres (8-11 a 8-19).

De la 8-4, n'hem parlat abans en tractar de l'arrel BELSE amb la desinència –SALIR a 5-12.

La 8-6, amb el cap i el pegàs a l'esquerra.

90. Villaronga, 1992-1.

91. Villaronga, 1988; Benages.

92. Per a aquesta qüestió, vegeu el capítol «Interpretació històrica».

La 8-10, té afegit el símbol del dofí i situa el creixent davant del pegàs.

De la 8-10A, n'hem tractat abans en comentar l'arrel BELSE, aquí amb la designència –BAN.

A la 8-19, a més del creixent, hi ha el signe ibèric KU del grup 9.

8-11. LLEGENDA CPR

Les dracmes ibèriques amb la llegenda que, per entendre'ns, anomenem CPR del catàleg 8-11,⁹³ presenten una llegenda perfectament traçada i en tots els encuny exacta, però que no podem llegir. Està caracteritzada pel fet de presentar sota el pegàs un creixent, que també ha estat qualificat de *torques*, lúnula o *phalera*.

Coneixem 20 dracmes. D'un encuny d'anvers, en tenim onze monedes, i d'un de revers, sis; en canvi, dels altres, una o dues, arribant a dotze les combinacions d'encunys.

La mitjana de pes amb 15 dracmes de pes conegut és de 4,511 g; $s = 0,200$; $v = 4,4 \%$; $IC = 4,41/4,61$.

La seva procedència és diversa. Una de Tivissa, sis d'Orpesa, dues de Valeria, una d'Écija i una altra d'Andalusia. Més que comptabilitzar el nombre de monedes, en aquests tresors podem establir el percentatge de presència, el qual vindrà donat per la relació d'aquest nombre amb el del total de dracmes ibèriques trobades en cada lloc.

Tivissa	2,08 %
Orpesa	3,40 %
Valeria	5,10 %

El percentatge augmenta cap a la zona de Castelló-Orpesa, la qual cosa sembla assenyalar una seca per sota de l'Ebre.

Últimament ens ha arribat una dracma amb quasi aquesta llegenda, la del grup 5-13A, però en lloc del creixent presenta el símbol del llop, i té el mateix encuny d'anvers de l'emissió 5-13, però amb una llegenda diferent al revers. Una prova més de les interrelacions que poden semblar absurdes.

9-1 A 9-8. SIGNE IBÈRIC KU

El fet que l'emissió 9-1 presenti el topònim TIKIRSKINE i a més els signes ibèrics KU i TI ens fa pensar que el signe KU té un caràcter de símbol important, i deu ser suficient per establir la uniformitat d'un grup.

93. Villaronga, 1991.

Del 9-1 amb TIKIRSKINE i els símbols ibèrics KU TI, en coneixem tres monedes, un encuny d'anvers i dos de revers, i a més una peça de plom encunyada, la qual porta un dofí de símbol. També tenim una dracma sense el KU ibèric però amb dofí.

Amb quasi el mateix encuny A1 de Tikirskine, 9-1, tenim una dracma amb la llegenda KOIA al revers, emissió 9-1A.

Amb l'encuny A. 3 de TIKIRSKINE, 9-1 número 351, tenim una dracma d'ETOKISA, grup 11-2, número 431, amb el mateix encuny d'anvers.

Les altres, 9-2 a 9-5, presenten solament el símbol ibèric KU i a més una γ . Aquesta no és usual en inscripcions a Catalunya, i en l'interior té un valor fonètic de N o M, segons la seva qualificació d'ibèric o celtibèric. Untermann la qualifica de M, amb interrogant.

En la 9-5, l'ordre de KU i γ està invertit.

Ja hem dit que la 9-1 presenta el topònim ibèric TIKIRSKINE. Les 9-3, 9-4 i 9-5, en lloc dels tres dofins de l'anvers, presenten una gamba, un dofí i una tonyina.

A més, presenten el símbol KU les emissions 9-6 amb la inscripció ERUSALIR, la 9-7 amb INEBAN i la 9-8 i 10-11 amb KU davant del pegàs i un dofí al dessorat. La inscripció indeterminada. Aquestes emissions s'aparten estilísticament de les altres, tenen el pentinat amb rínxols de ganxo grans.

Pel que fa a l'emissió 9-7, tenim la 9-7A, amb el mateix encuny d'anvers, essent el de revers diferent amb la llegenda que li falta el primer signe, de manera que llegim NEBAN. Això fa pensar en la poca cura a l'hora de fer les inscripcions, puix en dues monedes veiem clarament la falta d'un dels signes.

A l'emissió 8-19, a més del signe ibèric KU davant del pegàs, tenim un creixent al dessorat.

Finalment, un dels encunys de revers amb la inscripció ETOKISA, l'11-4, presenta el signe ibèric KU sobre el pegàs.

Són emissions abundants, amb diversos encunys i combinacions entre ells.

Tenim 27 dracmes de les emissions 9-1 a 9-5: 2 de Puig Castellar, 8 de Tivissa (dues de plom), 1 d'Ebre-Segre, 2 d'Orpesa i 1 de Valeria. La seca emissora deu estar situada sobre la línia de l'Ebre-Segre. Cal posar atenció al mateix encuny en una dracma d'ETOKISA.

Els paràmetres són: $N = 27$; $\bar{x} = 4,60$; $s = 0,146$; $v = 3\%$; $IC = 4,54/4,65$.

9-6, 11-18 I 11-26. ARREL ERU⁹⁴

Tenim tres emissions amb diferències evidents que presenten a la inscripció una arrel comuna: ERU.

94. Villaronga, 1996-2.

La 9-6 presenta la inscripció ERUSALIR, i per símbol té el signe ibèric KU. En coneixem una sola dracma, procedent d'Orpesa.

La 11-18, composta per tres monedes, amb el símbol d'escorpí, una amb la inscripció AURE O RURE, que potser és retrògrada. És evident la E i pot ser-ho la A, que seria una R. Per tant, es llegiria ERUA o, millor, ERUR. Les altres dues monedes del mateix encuny d'anvers són anepigràfiques. Queden unides les tres monedes per l'ús del mateix símbol, l'escorpí.

L'encuny A. 2 és pròxim estilísticament a alguns d'Iltirta.

La 11-26 està formada per cinc dracmes provinents de dos encunys d'anvers d'estil molt pròxim i de quatre de revers. L'R. 2 és el que presenta la llegenda ERUR, que enllaça per l'encuny A. 1 amb l'encuny de l'R. 1, que presenta la llegenda de quatre signes indeterminats però diferents de l'R. 2. Els R. 3 i R. 4 no són llegibles, però les llegendes semblen diferents. Presenten el mateix encuny d'anvers, l'A. 2 molt proper a l'A. 1.

Per l'estil d'anvers similar, hem afegit les monedes A. 3/R. 5 i A. 4/R. 6.

Aquesta diversitat de nexes entre els encunys, malgrat que presenten inscripcions diferents, posa un cop més de relleu les dificultats de sistematitzar les dracmes ibèriques.

Els paràmetres de les vuit dracmes d'aquest grup són: $N = 8$; $\bar{x} = 4,47$; $s = 0,275$; $v = 6 \%$; $IC = 4,29/4,65$; $k = -0,201$; $s = -0,232$.

10. GRUP AMB EL SÍMBOL DEL DOFÍ

Aquest símbol ha estat molt emprat i és l'únic que presenten les dracmes empòritanes pesades. Són 19 les emissions que coneixem amb aquest símbol de dracmes ibèriques, encara que conegudes en pocs exemplars. Del 10-1 al 10-11 amb llegendes llegibles, i del 10-12 al 10-19, amb llegendes il·legibles.

Els paràmetres de les 32 dracmes ibèriques amb símbol de dofí, són: $N = 32$; $\bar{x} = 4,64$; $s = 0,142$; $v = 3 \%$; $IC = 4,59/4,69$. 17 d'elles són d'Olosortin,

10-1. OLOSORTIN

Presenten el símbol del dofí i formen un grup nombrós amb una llegenda correcta i ben llegible amb 20 dracmes. Són sis els encunys d'anvers i sis de revers, amb alguns enllaços entre ells.

Els paràmetres són: $N = 17$; $\bar{x} = 4,655$; $s = 0,139$; $v = 3 \%$; $IC = 4,58/4,72$.

Vuit de les dracmes són procedents d'Orpesa i una, d'Andalusia, però malgrat aquesta procedència en tenim una de les Encies i una altra del coll del Moro.

10-11.

A més del símbol dofi, presenta davant del pegàs el signe ibèric KU.

11. GRUP AMB LA LLEGENDA IBÈRICA LLEGIBLE, SENSE SÍMBOL

El grup de les emissions amb la llegenda llegible sense símbol és nombrós i comprèn algunes emissions amb nombroses monedes: BARKENO, ETOKISA, KERTEKUNTE i ERUR. Les altres són conegudes en pocs exemplars.

11-1. BARKENO

Important la inscripció d'aquestes dracmes, BARKENO, que és un testimoni evident de l'existència d'aquesta ciutat a finals del segle III aC.

Tres monedes són del mateix encuny i la quarta presenta el cap del pegàs sense modificar a l'esquerra i la llegenda retrògrada.

La mitjana de pes de les quatre dracmes és de 4,798 g, amb un $IC = 4,56/5,03$.

11-2 A 11-6. ETOKISA⁹⁵

Les emissions amb la llegenda ETOKISA són les més singulars entre totes les dracmes ibèriques, puix, a més de l'emissió sense símbol, presenten una diversitat de símbols, sense que hi hagi motiu per atribuir-les a cap grup concret.

En donem els detalls, emissió per emissió.

11-2. Sense símbol, coneixem cinc dracmes amb tres encunys d'anvers i altres tres de revers. Tenim l'encuny A. 3, que és el mateix de TIKIRSKINE, 9-1 (A. 3), que presenta un enllaç ben original.

11-3. Amb el símbol de cap cobert amb casc, coneixem sis dracmes, i tres encunys d'anvers i dos de revers. L'encuny A. 6 enllaça amb la següent emissió.

11-4. També amb el símbol del cap cobert amb casc, però afegint-hi el signe ibèric KU sobre el pegàs, coneixem dues dracmes amb dos encunys d'anvers i un de revers. Presenta enllaços d'encunys per l'anvers amb l'emissió anterior i la posterior.

11-5. Símbol de calavera o cap. Coneixem sis dracmes, quatre dels mateixos encunys, és l'anomenat de calavera. L'altre encuny de revers, l'R. 8, té un símbol

95. Villaronga, 1996-1.

que, més que calavera, sembla el d'un cap, nu. L'encuny d'anvers, l'A. 7, enllaça amb l'emissió anterior.

11-6. Símbol de proa de nau. Coneixem dues dracmes dels mateixos encunys. El d'anvers amb un sol dofí davant de la cara.

La dispersió de la troballa de les monedes és gran: a les Encies, a Tivissa, 2 a Orpesa i 1 a Xest, Villarrubia i Écija, essent-ne imprecisa la localització.

Els paràmetres són: $N = 20$; $\bar{x} = 4,539$; $s = 0,208$; $v = 4,6 \%$; $IC = 4,44/4,64$.

11-7. KERTEKUNTE

En estudiar aquestes dracmes,⁹⁶ proposarem la localització de la seca a l'*oppidum* ibèric del Castellet de Banyoles, a Tivissa (Ribera de l'Ebre), poblat que, per la seva superfície, les defenses i la situació en un turó tocant a l'Ebre, era prou important per fer pensar en una seca monetària.

A més, presentarem els nostres dubtes sobre a quin costat lluitaren els emissors d'aquestes dracmes, si al costat dels romans o en la seva contra, i acceptarem la possibilitat d'una situació alternativa.

La seva llegenda és perfectament llegible. Coneixem 8 dracmes, sis procedents de Tivissa, amb cinc encunys d'anvers i cinc de revers, amb una estimació de set encunys originals.

Una de les dracmes presenta per sobre del pentinat i externa a ell una línia trencada amb 5 inflexions i l'arracada triangular, tot és ben original.

La mitjana de pes de les 7 dracmes és de 4,52g, $s = 0,197$; $v = 4,4 \%$; $IC = 4,34/4,70$; $k = -0,098$; $s = -0,733$.

11-8. KOSE

Una sola dracma coneixem amb aquesta inscripció. També ha estat llegida $\tau\iota$ -KOSE. Sembla que els pals que podrien formar el trident de la $\tau\iota$ ibèrica són en realitat les peülles de les potes de darrere del pegàs. La S és de quatre traços i queda el dubte de l'existència d'algun signe al davant. Tenim dubtes per relacionar-la amb KESE.

96. Villaronga, 1987-1.

11-9. KESE

En el nostre llibre,⁹⁷ donàrem a conèixer les dues dracmes que semblen portar aquesta llegenda ibèrica. Una d'elles és procedent del tresor d'Orpesa. Possiblement l'altra també ho és.

Només coneixem el pes d'una, de 4,55 g. Les dues han estat batudes amb els mateixos encunys, però en una la impressió per sota el pegàs està correguda, en diem «repintada».

Ja hem parlat de les dracmes amb la llegenda ibèrica TARAKONSALIR de Tàrraco. Ara parlem de les que, també de la mateixa ciutat, porten la llegenda que després fou generalitzada per les nombroses emissions del segle II i I aC.

Les primeres dracmes que s'encunyaren a Tàrraco foren les de TARAKONSALIR: després, en usar-se en les monedes de bronze el topònim Kese, aquest també fou usat en la continuació de l'emissió de dracmes.

Ja hem exposat la nostra interpretació de l'ús dels dos topònims. Un és el de la ciutat, l'altre el de la gent que viu a la ciutat i a les rodalies.

Les mateixes raons adduïdes per al cas de les dracmes de TARAKONSALIR serveixen per fixar la cronologia d'aquestes i, a més, deduir-ne l'emissió a la banda romana, en les lluites dels pobles ibèrics.

11-15. OLOSRRN:BETASESALIR

Aquesta inscripció és molt enigmàtica. Està formada per dues parts, com ho indiquen els dos punts que les separen. La primera presenta l'arrel OLOS, igual que les dracmes amb símbol de dofí d'OLOSORTIN (catàleg, 10-1). La segona part té la desinència SALIR, prou coneguda en altres dracmes, amb el dubte del darrer signe.

De la primera paraula, que podríem llegir OLOSRRN, són incorrectes les quatre consonants consecutives i l'existència de la 5a i 7a com a lletra R, però traçades en distinta variant.

De la segona, llegim BETASESALIR; fora de la desinència, l'altre morfema és difícil d'interpretar.

En coneixem quatre dracmes, amb tres encunys d'anvers i dos de revers.

Tenim dubtes amb la dracma num. 3, A. 3 i R. 2, la qual presenta l'inici de la llegenda OLOS, que sembla curta, i aleshores podria ser d'OLOSORTIN, però no es correspon amb cap dels encunys coneguts. A més, el cap del pegàs sembla no estar modificat.

La mitjana de pes de les tres dracmes de pes conegut és de 4,51 g.

97. Villaronga, 1983, p. 41-43.

11-16. BOKUAION

El primer signe solament es veu en una de les dracmes, i queda imprecís, però Pujol i Camps⁹⁸ recull aquesta llegenda interpretant el primer signe com a la BO ibèrica. Són tres dracmes amb dos encunys d'anvers i un de revers.

11-17

Aquesta dracma presenta en la llegenda l'arrel ARS—, que no ens atrevim a relacionar amb Arse.

11-18

La llegenda d'aquesta dracma, AURE, és comentada a 9-6.

11-19

Aquesta dracma és l'única que coneixem placada.

11-26

La llegenda ERUR d'aquesta dracma és comentada a 9-6.

12. GRUP DE LES DRACMES ANEPIGRÀFIQUES

Són les dracmes en què, amb tota seguretat, es veu que no hi ha cap inscripció, i per estar-ne segurs cal que es vegi bé la gràfila per sota del pegàs.

De les poques que coneixem, deu monedes, algunes tenen el cap similar al d'altres dracmes ibèriques, però n'hi ha dues (encunys 2-3) amb el cap singular que, dintre de la seva tosquetat, té una expressivitat extraordinària.

Els encunys d'anvers A. 2, A. 3, A. 4 i A. 5 no presenten els dofins habituals.

A més, hi ha algunes altres dracmes anepigràfiques, com la 5-2, 7-3, 7-6 i 11-18.

98. Pujol i Camps, 1884, p. 351, núm. 63, làm. vi.

ARREL –SALIR

És interessant comptar les repetides vegades que trobem el morfema SALIR a les inscripcions de les dracmes ibèriques, quasi sempre com a desinència.

El seu significat, com ja havíem avançat altres vegades, com a plata, o com a diner, del lloc citat en primer lloc en la inscripció, sembla evident. I més encara quan el trobem sol amb la desinència –BAN.

Com a desinència, la trobem a les emissions següents:

- 5-6. ILTIRTA-SALIR.
- 5-8. ...TIRTA-SALIR.
- 6. BELSE-SALIR.
- 7-1. TARAKON-SALIR.
- 8-3. SO...-SALIR.
- 8-4. BELSE-SALIR.
- 9-6. ERU-SALIR.
- 11-15. OLOSRNR:BETASE-SALIR.

Com a morfema, enmig d'una paraula, a:

- 5-7. ILTIRTA-SALIRUSTIN.
- 5-9. –SALIR-NAI.

Com a arrel a:

- 8-2. SALIR-BAN.

DRACMES IBÈRIQUES DE PLOM⁹⁹

De plom només coneixem dues dracmes ibèriques i cap d'Empòrion. Hem de considerar-les com a falses d'època, però encunyades, i no fabricades en motllo.

Els encunys que han servit per a la batuda de la moneda 1 no els coneixem en peces de plata; en canvi, de la peça 2 sí.

Les dues pertanyen al grup KU i Y, són procedents de Tivissa; una d'elles porta la llegenda ibèrica TIKIRSKINE.

La seva descripció és la següent:

1. A/ Cap femení a la dreta, amb el pentinat acabat en tres rínxols de ganxo escalonats; al voltant, tres dofins.

R/ Pegàs a dreta amb el cap modificat; per sota dofí i signes ibèrics KU i Y.
Per davant del pegàs, la llegenda ibèrica TIKIRSKINE.

Plom; 4,44 g; 20 mm; 1 lh.; catàleg, 9-1, número 350.

99. Villaronga, 1992-2, núm. 1 i 2.

2. A/ Cap femení a la dreta voltat per tres dofins.

R/ Pegàs a la dreta amb el cap modificat; per sota, els signes ibèrics KU i Y.

Plom; 3,78 g, falta un tros; 20 mm; 10h.; catàleg, 9-5, número 377.

CONSEQÜÈNCIES FINALS.

En resum, podem establir les següents conseqüències:

IRREGULARITAT A LES IMITACIONS

El cap de dona és substituït pel d'home a 1, 5-1, 5-2 i 5-3.

Els tres dofins al voltant de l'Aretusa:

- Falten totalment a 4-40, 4-43 i 12 als números 495 a 499.
- Falten al darrere, a 10-1, número 391, i 11-2, números 427 a 431.
- Al davant només en trobem un a 4-42, 5-5, 11-1 (número 426), 11-3 (números 432 i 433) i 11-6 (números 446 i 447).
- Són substituïts per gamba, dofí i tonyina a 9-3, 9-4 i 9-5.

El cap a l'esquerra el trobem a 5-17 i 8-6.

El pegàs a l'esquerra, a 4-12, 4-40, 5-7 (número 242), 5-16, 8-6 i 11-1 (número 426).

El cap del pegàs no modificat, a 4-47, 5-1, 5-2, 5-12, 5-16, 8-17, 11-1 (número 426) i 11-12.

Anepigrafs, sense inscripció, a 5-2, 5-17, 7-3, 7-6, 8-13 (número 332) 11-8 i 12.

Aquestes anomalies en la imitació del model emporità ens fan veure les grans diferències de les emissions ocasionades per la diversitat dels obridors dels encunys, els llocs on s'encunyaren i la diferència cronològica.

ÚS DE SÍMBOLS

És molt divers, la nostra classificació basada en ells, en molt casos no s'aguanten. Ja hem assenyalat la intromissió d'uns dintre del grup d'un altre.

El grup més homogeni és el 5, amb el símbol del llop.

Les monedes amb la inscripció ETOKISA, d'11-2 a 11-6, són les que presenten més diversitat de símbols.

INSCRIPCIONS

Pel que fa a l'ús de les inscripcions, ja hem insistit en la formació de tres grans grups: corrupció de la llegenda EMPORITON, inscripcions ibèriques llegibles i altres

que, malgrat estar ben traçades, resulten illegibles per l'alfabet ibèric que coneixem.

ENLLAÇOS DELS ENCUNYS

Els enllaços entre diversos grups són els següents:

- L'encuny del grup 4-1 és igual al del 4-2.
- L'encuny del grup 6 és igual al de 8-10A.
- L'encuny A. 1 del grup 9-1 és molt pròxim al del 9-1A.
- L'encuny A. 3 del grup 9-1 de TIKIRSKINE és igual al d'ETOKISA, A. 3, del grup 11-2.
- L'anvers de 9-7 és igual al de 9-7A.
- L'anvers de 5-13 és igual al de 9-8.

INNOVACIONS

Malgrat les imitacions de caràcter general, també trobem innovacions especialment en l'estil que moltes vegades és ben original.

En els símbols, l'únic imitat és el del dofí; en canvi, són innovats diversos. Potser el més original és el del cap de cavall emprat en una dracma i en quatre divisors. Els símbols emprats en les emissions d'ETOKISA també són molt originals.

XV. Catàleg dels divisors ibèrics

Així com les dracmes ibèriques es poden distingir per l'ús de llegendes ibèriques o pseudoibèriques, els divisors generalment són anepigràfics, excepte els d'Il-tirta. Un dels criteris per classificar-los com a tals és la seva presència en tresors juntament amb dracmes ibèriques.

ANTECEDENTS

El catàleg de divisors que presentem està format en majoria per monedes procedents de tresors publicats en els darrers anys.

Tres grups es poden formar amb els divisors ibèrics:

1. Tipus particulars.
2. Els que imiten els òbols de Massàlia del tipus de roda.
3. Els que imiten els divisors emporitans amb el pegàs.

Pel que fa als divisors que no són d'imitació emporitana ni massaliota, el primer publicat fou el de la dracma ibèrica ILTIRKESALIR.¹⁰⁰ Els exemplars coneguts són escassos. Vegué¹⁰¹ en donà a conèixer alguns i ara nosaltres, d'altres.

Establim la següent classificació:

- 1-1. Cap baronívol i genet.
- 1-2. Cap baronívol i cavall amb estrella.
- 1-3. Cap femení i genet.
- 1-4. Estrella i senglar.

100. Villaronga, 1979.

101. Vegué

Pel que fa als divisors que imiten els òbols massaliotes de la roda, quan publicàrem el llibre sobre les monedes ibèriques d'Iltirta¹⁰² en coneixíem set; més tard en publicàrem 23.¹⁰³ Ara en podem presentar molts més.

Aquests divisors els podem classificar en tres grups:

- 2-1. Divisors de la dracma d'Iltirta, per la presència del topònim o be pel llop, que és el símbol totèmic d'aquest poble.
- 2-2. Altres divisors en els quals la roda està dividida en quatre quadrants.
- 2-3. Divisors en què la roda està dividida en un semicercle i dos quadrants.

Pel que fa als que imiten els divisors emporitans, poca atenció ha merescut fins ara el seu estudi. Guadán¹⁰⁴ inclogué tots els divisors emporitans en una sola classe de la seva obra, la XIII. En ella, en el tipus II, parla d'uns divisors que diu que són còpies gal·les o bàrbares: són en total 5 monedes, de les quals solament n'il·lustra tres. Una d'elles és la que porta una T sota el pegàs.

Campo¹⁰⁵ en el seu treball considera que tots els divisors foren emesos per la seca oficial d'Empòrion: solament dels pertanyents a la classe IV, tipus III, grup I, diu que presenten una gran influència indígena.

La majoria dels estudiats procedeixen d'Empúries o del seu entorn, cosa que fa pensar que són d'emissions oficials.

Campo classifica a la classe V, tipus III, el divisor únic conegut en aquells moments, que presenta sota el pegàs la lletra T, guardat en el Museu de Berlín, el qual per aquesta particularitat incloem entre els ibèrics.

García Garrido¹⁰⁶ és qui ha estudiat millor aquestes monedes. Donà a conèixer divisors procedents dels darrers tresors publicats. Els classificà per l'estil, principalment pel tipus de la distribució de la cabellera. En total en publicà 19. Nosaltres els incloem en el nostre catàleg, i hi afegim els trobats després de dita publicació.

Posteriorment, García Garrido¹⁰⁷ torna sobre el tema presentant una classificació dels divisors emporitans que resumim en la següent taula, on establim el nostre ordre:

102. Villaronga, 1978, catàleg, 2, òbol, p. 61.

103. Villaronga, 1987-2.

104. Guadán.

105. Campo.

106. García Garrido, 1987.

107. García Garrido, 1990.

GARCÍA GARRIDO			SÍMBOL					
CLASSE	NÚMEROS	CAP	PEGÀS	ANV.	REV.	VALOR	MITJANA	CATÀLEG
IA	26 a 33,137	Fem.	Normal	–	–	1/12	0,40	3-1-1
III	46 a 53	Fem.	Normal	–	–	1/12	0,32	3-1-1
IB	34 a 37	Viril?	Normal	–	–	1/24	0,15	3-1-1
IIA	38-39-138	Fem.	Normal	Dofí	T	1/12	0,28	3-2-2
IIB	44-45	Fem.	Normal	–	T	1/24	0,14	3-2-2
IIA	40-41	Fem.	Normal	–	Dofí	1/12	0,31	3-2-1
IIB	42-43	Fem.	Normal	Creix.	–	1/24	0,21	3-2-4
VA	59 a 67	Fem.	Normal	Dofí	oo	1/12	0,31	3-3-1
IV	54 a 58	Fem.	Modif.	Dofí	oo	1/12	0,33	3-3-2
VB	68 a 99 i 139 a 146	Viril	Normal	–	oo	1/24	0,15	3-3-3

Metrològicament, García Garrido proposa el valor d'1/12 i 1/24 de la dracma ibèrica. Això donaria un pes teòric de 0,40 i 0,20 g per a aquests divisors, amb un nominal d'hemiòbol i tartemorion. En realitat, els pesos observats són quelcom inferiors, cosa ben natural, puix les mateixes dracmes també presenten una certa reducció del pes.

García Garrido distingeix en alguns cassos dintre d'una mateixa tipologia els pesos de les monedes i estableix dos valors: 1/12 i 1/24. Cosa difícil de precisar en ser poques les monedes i molt divergents llurs pesos.

De la classificació de García Garrido podem deduir la formació de tres grups:

3-1. Sense símbol.

3-2. Amb símbol: dofí, T i creixent.

3-3. Amb la marca, sota el pegàs, de dos cercles. El nominal gran, a més, amb un dofí a l'anvers.

SUMARI DEL CATÀLEG

1. Tipus particulars.
 - 1-1. Cap baronívol i genet.
 - 1-2. Cap baronívol i cavall amb estrella.
 - 1-3. Cap femení i genet.
 - 1-4. Estrella i senglar.
2. Imitacions dels òbols massaliotes.
 - 2-1. Amb el topònim d'Iltirta o el llop.
 - 2-1-1. Revers de quatre quadrants.
 - 2-1-2. Revers amb semicercle.
 - 2-2. Divisors amb quatre quadrants.

- 2-2-1. Amb M i A.
- 2-2-2. Amb A i M.
- 2-2-3. Amb M i A en els quadrants oposats.
- 2-2-4. Amb M o A.
- 2-2-5. Sense M, ni A.
- 2-3. Divisors amb semicercle i dos quadrants.
 - 2-3-1. Nominal unitat.
 - 2-3-2. Nominal meitat.
- 3. Imitacions dels divisors emporitans.
 - 3-1. Sense símbol.
 - 3-1-1. Cap i pegàs a la dreta.
 - 3-1-2. Cap a l'esquerra i pegàs a la dreta.
 - 3-1-3. Cap a la dreta i pegàs a l'esquerra.
 - 3-2. Amb símbol.
 - 3-2-1. Dofí dessota del pegàs.
 - 3-2-2. Dofí a l'anvers i T dessota del pegàs.
 - 3-2-3. Cercle.
 - 3-2-4. Creixent.
 - 3-2-5. Creixent entre dos dofins.
 - 3-2-6. E tombada darrere el cap.
 - 3-2-7. Estrella.
 - 3-3. Dos cercles dessota el pegàs.
 - 3-3-1. Dofí a l'anvers, pegàs amb cap normal.
 - 3-3-2. Dofí a l'anvers, pegàs amb cap modificat.
 - 3-3-3. Valor meitat de l'anterior.

OBSERVACIONS

Seguim el mateix mètode emprat en el catàleg de les dracmes. Per diferenciar els divisors de les dracmes, anteposem a la classificació numèrica dels divisors una **D**. Usem les mateixes abreviacions del catàleg de les dracmes.

Hem iniciat el número de la il·lustració amb el 601. La il·lustració dels divisors va a doble grandària. Els números seguits d'un asterisc no van il·lustrats.

1. TIPUS PARTICULARS

Tritetartemorion.

SUMARI:

- 1-1. Cap baronívol i genet.
- 1-2. Cap baronívol i cavall amb estrella.
- 1-3. Cap femení i genet.
- 1-4. Estrella i senglar.

D. 1-1. CAP BARONÍVOL I GENET.

D. 1-1-1. Amb la inscripció ban.

D. 1-1-2. Amb la inscripció sikarbi.

D. 1-1-1 IN

BAN. Divisor de la dracma 1.

A/ Cap baronívol a la dreta; darrere, marca IN.

R/ Genet a la dreta portador de *pilum* i escut rodó a l'esquena. Al dessota, marca IN.

Mòdul 10 m/m.

1	1	1	601 - Arxiu; 0,55; 6 h.; C., 2
			602 - Arxiu; 0,44; 2 h.
			603 - GNC, 33.787; 0,487
			604 - Arxiu; 0,50; 12 h.
			605 - Arxiu

Excepte a la primera moneda, a les altres els falta un tros.

D. 1-1-2 C., 31A

M³A⁹P SIKARBI O SIKARA.

A/ Cap baronívol a la dreta, amb un nivell de rínxols de ganxo, davant, dofí; darrere signes incerts.

R/ Genet a la dreta portador de *pilum* i escut rodó a l'esquena. Al dessota, inscripció ibèrica SIKARBI O SIKARA.

Mòdul 10 m/m; 0,45 g.

- - 606 - Aureo, XII-97; 1.264; 0,45

D. 1-2. CAP BARONÍVOL I CAVALL AMB ESTRELLA.

- C., 3 **IN** A/ Cap baronívol a la dreta; darrere, marca IN.
 R/ Cavall galopant a la dreta; al dessorre, estrella; al dessorre, marca IN.
 Mòdul 10 m/m.
 - - 607 - GNC, 37.007; 0,57; 2 h.

D. 1-3. CAP FEMENÍ I GENET.

D. 1-3-1. Bon estil.

D. 1-3-2. Estil ibèric.

- D. 1-3-1 C., 3B **IN** A/ Cap femení a la dreta, de bon estil.
 R/ Genet a la dreta, portador de *pilum* i escut rodó a l'esquena (?). Al dessorre, marca IN.
 Mòdul 9 m/m.
 - - 608 - Arxiu; 0,25, tros; * 12 h.

- D. 1-3-2 **IN** A/ Cap femení a la dreta, d'estil ibèric, còpia de l'anterior.
 R/ Genet a la dreta, portador de *pilum* i escut rodó a l'esquena (?). Al dessorre, marca IN.
 Mòdul 9 m/m.
 - - 609 - Arxiu; 0,25, tros; * 12 h.; C., 3A
 - - 610 - Numag, I-96; 34; 0,40

D. 1-4. ESTRELLA I SENGLAR.

Possible divisor de la dracma BELSESALIR; Catàleg 6.

- C., 55 A/ Estrella de sis puntes amb glòbul central.
 R/ Porc senglar a l'esquerra.
 Mòdul 8/9 m/m.
 - - 611 - Sta. Coloma de Queralt; 0,43

2. IMITACIONS DELS ÒBOLS MASSALIOTES

Del revers donarem el contingut dels quatre quadrants en què és dividida la roda, en l'ordre següent: 1r, dalt esquerra; 2n, dalt dreta; 3r, baix dreta; 4t, baix es-

quera. Quan la divisió és d'un semicercle i dos quadrants, donarem primer la descripció dels quadrants i després la del semicercle.

SUMARI:

- 2-1. Amb el topònim d'Iltirta o el llop.
 - 2-1-1. Revers de quatre quadrants.
 - 2-1-2. Revers amb semicercle.
- 2-2. Divisors amb quatre quadrants.
 - 2-2-1. Amb M A.
 - 2-2-2. Amb A M.
 - 2-2-3. Amb M i A als quadrants oposats.
 - 2-2-4. Solament amb M o A.
 - 2-2-5. Sense M, ni A.
- 2-3. Divisors amb semicercle i dos quadrants.
 - 2-3-1. Nominal unitat.
 - 2-3-2. Nominal meitat.

2-1. AMB EL TOPÒNIM D'ILTIRTA O EL LLOP

Tritetartemorion. Divisor de la dracma 5-1 a 5-7. Mòdul 9/10 m/m. Solament el D. 2-1-1 presenta el revers dividit en quatre quadrants; els altres estan dividits en dos quadrants i un semicercle.

- 2-1-1. Revers de quatre quadrants.
- 2-1-2. Revers de dos quadrants i semicercle.

2-1-1. Revers de quatre quadrants.

- 2-1-1-1. Amb M, A i creixent.
- 2-1-1-2. Amb A i creixent.

D. 2-1-1-1. Amb M, A i creixent.

ⲙⲓⲡⲓⲗ

A/ Cap viril a l'esquerra.

R/ Creixent interior; inscripció ibèrica ILTIRTA; A; M.

1	1	1	612 - Arxiu; 0,55
	}		613 - Arxiu; 0,59; 2 h.; C., 43A
			614 - Vives, I, p. 14, f; 0,54
			615 - Aureo, X-93, núm. 115; 0,49
			616 - Arxiu; 0,47
2		2 - - 2	617 - Pliego, XI-94, núm. 85

D. 2-1-1-2. Amb A i creixent.

El cap de cavall, a més de trobar-lo a la dracma 4-29, el trobem en els divisors D. 2-2-1-6, D. 2-2-4-10 i D. 2-3-1-4.

A/ Cap viril a l'esquerra

R/ A; inscripció ibèrica pròxima a Iltirta; cap de cavall; creixent exterior.

- - 618 - Arxiu; 0,60

D. 2-1-2. Revers de dos quadrants i semicercle.

D. 2-1-2-1. Cap a l'esquerra i el llop a la dreta.

D. 2-1-2-2. Cap a la dreta i el llop a la dreta.

D. 2-1-2-3. Cap a la dreta i el llop a l'esquerra.

D. 2-1-2-1. Cap a l'esquerra i el llop a la dreta.

D. 2-1-2-1-1 C., 50A A/ Cap viril a l'esquerra.

𐌃𐌃𐌃

R/ Inscripció ibèrica ILTI; creixent extern amb punt central; llop a la dreta.

- - 619 - Arxiu; 0,56

D. 2-1-2-1-2 C., 44 A/ Cap viril a l'esquerra.

R/ A; llegenda indeterminada; llop a la dreta.

- - 620 - MAN, 486; 0,62; 11 h.

D. 2-1-2-1-3 C., 50 A/ Cap viril a l'esquerra.

𐌃𐌃𐌃

R/ Creixent extern amb glòbul al centre; inscripció ibèrica IRTI; llop a la dreta.

- - 621 - Ebre-Segre, 18; 0,57; 10 h.

D. 2-1-2-2. Cap a la dreta i el llop a la dreta.

D. 2-1-2-2-1 A/ Cap viril a la dreta.

𐌃𐌃𐌃𐌃

R/ Inscripció ibèrica ILTIRTA; A; llop a la dreta.

C., 47

1

1 622 - Arxiu; 0,52; 6 h.

C., 46

1

623 - Ebre-Segre, 19; 0,65; 3 h.

624 - Cinca; 0,53; 12 h.

C., 45

2

2 625 - Vives, I, p.14, c; 0,50

3

3 626 - Arxiu

D. 2-1-2-2-2 A/ Cap viril a la dreta.

R/ Tres signes indeterminats i un glòbul; triangle; llop a la dreta.

C., 49

-

- 627 - Arxiu; 0,46

D. 2-1-2-2-3 A/ Cap viril a la dreta.

𐌃𐌃𐌃𐌃

R/ Inscripció ibèrica ILTIR; creixent extern; llop a la dreta.

- C., 50B - - 628 - Arxiu; 0,52; 9 h.
 D. 2-1-2-2-4 A/ Cap viril a la dreta.
 R/ Triangle; buit; llop a la dreta.
- C., 48 - - 629 - Tivissa; 0,52
 D. 2-1-2-2-5 A/ Cap viril a la dreta.
 R/ Forat; vuit punts al voltant d'un de central;
 llop a la dreta.
- C., 51 - - 630 - Arxiu; 0,63; 1 h.
- D. 2-1-2-3. Cap a la dreta i el llop a l'esquerra
 D. 2-1-2-3-1 A/ Cap viril a la dreta.
↑↑ R/ Creixent extern amb punt central; inscripció
 ibèrica *ILTITA*; llop a l'esquerra.
- C., 53 - - 631 - Ebre-Segre, 17; 0,68; 6 h.
 D. 2-1-2-3-2 A/ Cap viril a la dreta, davant dos dofins.
↑↑ R/ Creixent extern; dos signes ibèrics *UL*; llop a
 l'esquerra.
- C., 52 - - 632 - Ebre-Segre 20, 0,55.
 D. 2-1-2-3-3 A/ Cap viril tosc a la dreta.
 R/ Creixent extern; A; llop a l'esquerra.
- C., 43 - - 633 - Tivissa 22, 0,59, 10 h.

2-2. DIVISORS AMB QUATRE QUADRANTS

Tritetartemorion.

- 2-2-1. Amb M i A.
 2-2-2. Amb A i M.
 2-2-3. Amb M i A als quadrants oposats.
 2-2-4. Solament amb M o A.
 2-2-5. Sense ni M, ni A.

D. 2-2-1. Amb M i A, als quadrants quart i tercer.

Mòdul 9 m/m.

- D. 2-2-1-1 C., 131 Còpia tosca de l'òbol massaliota.
 A/ Cap viril a l'esquerra.
 R/ Buit; buit; A; M.
 - - 634 - Camarasa; 0,50
- D. 2-2-1-2 A/ Cap femení a la dreta.

			R/ Buit; creixent intern; A; M.
	1	1	1 635 - Xest (?); 0,62; C., 132
			636 - Camarasa; 0,58; 3 h.
			637 - Camarasa; 0,60. Pot ser la mateixa moneda que l'anterior.
	2		2 638 - Camarasa
			639 - Camarasa
			640 - Vico, VI-90; núm. 69; 0,59
	3	2	641 - Camarasa; 0,50
			642 - Camarasa; 0,65
			643 - Villarrubia, 124; 0,50; 10 h.
	4	3 -	644 - Camarasa
	5	4 -	3 645 - Camarasa; 0,45
	6	5 -	646 - Camarasa; 0,57
	7	6 - -	4 647 - ANE, VI-93, núm. 56
	8	7	5 648 - Camarasa; 0,43; 3 h.
			649 - Aureo, I-92, núm. 774; 0,48
D. 2-2-1-3			A/ Cap femení a la dreta.
			R/ Creixent intern; buit; A; M.
	9	7 -	6 650 - Camarasa; 0,47; 6 h.; C., 133
	10	8 - -	7 651 - Camarasa; 0,61; 2 h.
	11	9 - -	8 652 - Camarasa; 0,29, * desgastada; 11 h.
	12	10 - -	9 653 - Camarasa, 0,45
	13	11 - -	10 654 - ANE, X-90, núm. 173
	14	12 - -	11 655 - Camarasa; 0,38; 12 h.
D. 2-2-1-4. Destral i creixent.			
D. 2-2-1-4-1			A/ Cap femení a la dreta.
			R/ Destral; creixent intern; A; M.
	1	1	1 656 - Camarasa; 0,46; 5 h.
			657 - Camarasa; C., 142
			658 - Vico, VI-90, núm. 70; 0,36. Pot ser la mateixa que la moneda anterior.
			659 - Tremp-P. de Segur; 0,40
			660 - Arxiu
D. 2-2-1-4-2	C., 142A		A/ Cap femení a la dreta.
			R/ Creixent intern; destral; A; M.
	-	-	661 - Arxiu; 0,25, * tros.
D. 2-2-1-5	C., 143		Dofí a l'anvers i destral al revers.

- A/ Cap femení a la dreta, davant doff.
R/ Destral; creixent intern; A; M.
- - 662 - Tremp-P. de Segur; 0,40
- D. 2-2-1-6 C., 144 El cap de cavall, a més de trobar-lo a la dracma 4-29, el trobem als divisors D. 2-1-1-2, D. 2-2-4-10 i D. 2-3-1-4.
A/ Cap femení a l'esquerra.
R/ Cap de cavall; creixent extern; A; M.
- - 663 - Camarasa; 0,57
- D. 2-2-1-7 Ω A/ Cap viril a la dreta.
R/ Quatre glòbuls en losange; signe ibèric BE; A; M.
- - 664 - Arxiu; 0,50; C., 146A
- - 665* - Arxiu
- D. 2-2-1-8 C., 146 A/ Cap femení a la dreta.
R/ Quatre glòbuls en losange; buit; A; M.
- - 666 - Camarasa; 0,25*
- D. 2-2-2. *Amb A i M, als quadrants quart i tercer.*
Tritetartemorion. Mòdul 9/10 m/m.
- D. 2-2-2-1 A/ Cap femení a l'esquerra.
R/ Buit; pal (?); M; A.
- - 667 - Arxiu
- D. 2-2-2-2 C., 136 A/ Cap femení a l'esquerra.
R/ Buit; creixent extern; M; A.
- - 668 - Èbre-Segre, 22; 0,55; 11 h.
- D. 2-2-2-3 C., 137 A/ Cap viril a la dreta.
R/ Creixent extern; buit; M; A.
- - 669 - Ebre-Segre, 23; 0,55, 6 h.
- D. 2-2-2-4. Creixent intern al primer quadrant.
D. 2-2-2-4-1 A/ Cap femení a l'esquerra.
C., 137A R/ Creixent intern; buit; M; A.
- - 670 - Villarrubia, 123; 0,42; 12 h.
D. 2-2-2-4-2 A/ Cap femení a la dreta.
R/ Creixent intern; buit; M; A.

		[-	671 - Villarrubia, 121; 0,43; 5 h.
		-]	672 - Villarrubia, 122; 0,46; C., 138
		- -	673 - Herrero, II-92, núm. 79; 0,44
		- -	674 - Arxiu
		- -	675 - Camarasa; 0,62; 9 h.
D. 2-2-2-5	C., 139	A/ Cap femení a la dreta,
R/ Creixent intern; creixent extern; M; A.	
- -		676 - Camarasa; 0,56	
D. 2-2-2-6		A/ Cap tosc a la dreta.
R/ Creixent intern; anell unit al centre; M; A.	
- -		677 - Arxiu; 0,39; * 5 h.	
D. 2-2-2-7	C., 145	A/ Cap femení a la dreta.
R/ Quatre glòbuls en losange; buit; M; A.	
- -		678 - Tivissa, 21; 0,25; * 5 h.	
<i>D. 2-2-3. Amb M i A en quadrants oposats</i>			
Tritetartemorion. Mòdul 9/10 m/m.			
D. 2-2-3-1	C., 138A	A/ Cap femení a la dreta.
R/ Creixent intern; A; buit; M.	
- -		679 - Camarasa; 0,44	
D. 2-2-3-2	C., 135	A/ Cap femení a la dreta.
R/ Creixent intern; A; signe; M.	
- -		680 - Camarasa; 0,53	
D. 2-2-3-3		A/ Cap femení a la dreta.
R/ Cercle; A; creixent intern; M.	
- -		681 - Arxiu; 0,18, * tros; 7 h.	
- -		682 - Arxiu; 0,30, * C., 141	
<i>D. 2-2-4. Amb M o A.</i>			
Tritetartemorion. Mòdul 9/10 m/m.			
D. 2-2-4-1		A/ Cap viril a l'esquerra.
R/ creixent extern; dos punts; un punt; M.	
- -		683 - Camarasa; 0,52; C., 134	
- -		684 - Lalana, III-93; núm. 121; 0,60. Al
segón quadrant, solament un punt.	

- - 685 - Tremp-Pobla de Segur; C., 150A;
0,55. Al segon quadrant, tres punts; el tercer, buit.
- D. 2-2-4-2 A/ Cap viril a l'esquerra, darrere dextral.
R/ Creixent extern; punt o diversos punts; punt; m.
1	1	[	]	1	686 - Camarasa; 0,59
					687 - Tremp-Pobla de Segur; 0,60; C., 150
2	2	[	]	2	688 - Camarasa; 0,52; 6 h.
					689 - Arxiu; 0,50
- D. 2-2-4-3 C., 149 A/ Cap viril a l'esquerra.
R/ Creixent extern; buit; cercle de punts amb punt central; m.
- - 690 - Lleida
- D. 2-2-4-4 C., 148 A/ Cap viril a l'esquerra.
R/ Creixent extern amb punt central; quatre glòbuls en losange; cercle amb punt central; m.
- - 691 - Arxiu; 0,35*
- D. 2-2-4-5 C., 147 A/ Cap femení a la dreta.
R/ m; signe ibèric R; creixent intern i punt; signe ibèric TI i punt.
- 9 Ψ
- - 692 - Ebre-Segre, 21; 0,48
- D. 2-2-4-6 C., 140 A/ Cap femení a la dreta.
R/ Creixent intern; buit; A; lambda.
- - 693 - Arxiu; 0,45
- D. 2-2-4-7 A/ Cap viril a l'esquerra.
R/ Lambda amb una línia més curta; buit; A; N.
Podria ser gal·la.
- - 694* - Cahiers de Numismatique, 112;
(1992), p. 11-12; 0,40
- - 695 - Burriac; el Maresme; 0,38; * C., 151.
- D. 2-2-4-8 C., 152 A/ Cap viril a l'esquerra.
R/ Indeterminat; indeterminat; A; G.
- - 696 - Arxiu; 0,60

- D. 2-2-4-9 C., 153 A/ Cap viril a l'esquerra.
R/ Indeterminat; indeterminat; v; A.
- - 697 - Arxiu, plaçat, 0,40*2 h.
- D. 2-2-4-10 El cap de cavall, a més de trobar-lo a la dracma
4-29 el trobem en els divisors D. 2-1-1-2, D. 2-2-
1-6 i D. 2-3-1-4.
A/Cap viril a l'esquerra.
R/Creixent; cap de cavall; signes indeterminats; A.
- - 698 - Arxiu; 0,48
- D. 2-2-5. Sense M, ni A.*
- D. 2-2-5-1 C., 159 A/ Cap femení de bon estil a la dreta.
R/ Quatre radis amb glòbul central. És possible
l'existència d'alguns signes ibèrics, potser el κ i
l'R.¹⁰⁸
- - 699 - València; 0,43, * tros
[] 700 - Mengíbar; 0,39, * foradada; C., 159
701 - Arxiu; 0,32, * falta tros
- D. 2-2-5-2 C., 154 A/ Cap femení a l'esquerra.
R/ Un punt a cada quadrant, gràfila singular de
punt i ratlla.
- - 702 - Arxiu; 0,44
- D. 2-2-5-3 Indeterminat
A/ Cap viril a l'esquerra.
R/ Una doble encunyació no permet la descripció.
- - 703 - Camarasa; 0,43

2-3. DIVISORS AMB SEMICERCLE I DOS QUADRANTS

La presència de petits punts dintre dels quadrants és assenyalada en la descripció de la moneda.

2-3-1. Nominal unitat; tritetartemorion; mòdul 9/10 m/m.

2-3-2. Nominal meitat; hemitritetartemorion; mòdul 7/8.

108. García Garrido, 1989, l'atribueix a Arse.

2-3-1. Nominal unitat; tritetartemorion; mòdul 9/10 m/m.

D. 2-3-1-1 C., 155 A/ Cap viril a l'esquerra.
R/ Cercle i dos punts; dos punts; creixent extern i dos punts externs.
- - 704 - Lleida; 0,525

D. 2-3-1-2 A/ Cap viril a l'esquerra.
R/ Cercle; punt; creixent extern amb punt central.

1	1	[1	705 - Camarasa; 0,57; C., 156
				706 - Camarasa; 0,52
2	2	[707 - Tremp-P. de Segur; 0,55; 5 h.
				708 - Camarasa; 0,55
				709 - Camarasa; 0,53; 9h.
				710 - Lalana, III-93; núm. 121; 0,60
3	3	[711 - Camarasa; 0,60; 9 h.
				712 - Camarasa; 0,54; 9 h.
4	4	- -	2	713 - Arxiu

D. 2-3-1-3-1 A/Cap viril a l'esquerra.
R/ Punt; punt; creixent extern amb punt central i dos d'externs.

1	[1	714 - Camarasa; 0,57; 7 h.
			715 - La Noguera
2	[716 - Tremp-P. de Segur; 0,52; C., 157A
		2	717 - Herrero, II-92; núm. 80; 0,60

D. 2-3-1-3-2 A/ Cap viril a la dreta.
R/ Punt; punt; creixent extern amb punt central i dos d'externs.

3	-	2	718 - Camarasa; 0,56; C., 157
4	[719 - ANE, X-90, núm. 174
			720 - Camarasa; 0,45; 3 h. Pot ser la mateixa moneda que l'anterior.

D. 2-3-1-4 C., 17A El cap de cavall, a més de trobar-lo a la dracma 4-29, el trobem als divisors D. 2-1-1-2, D. 2-2-1-6 i D. 2-2-4-10.

A/ Cap viril a l'esquerra.

R/ Cercle; buit; creixent extern i cap de cavall en el centre.

- - 721 - Arxiu; 0,52

*D. 2-3-2. Nominal meitar*¹⁰⁹

Hemitritetartemorion. Mòdul 7/8 m/m.

D. 2-3-2-1 C., 158

A/ Cap viril a l'esquerra.

R/ Un diàmetre divideix la peça. Sense tipus a la part superior, la inferior amb creixent extern i punt central.

- - 722 - Camarasa; 0,29; 6 h.

D. 2-3-2-2 C., 158A

A/ Cap viril a l'esquerra.

R/ Semicercle sobre un diàmetre; dintre, creixent amb punt central. Tres glòbuls tocant al diàmetre.

- - 723 - Camarasa; 0,29

3. IMITACIONS DELS DIVISORS EMPORITANS

SUMARI:

3-1. Sense símbol.

3-2. Amb símbol.

3-3. Dos cercles sota el pegàs.

3-1. SENSE SÍMBOL

Hemiòbols.

3-1-1. Cap i pegàs a la dreta.

3-1-2. Cap a l'esquerra i pegàs a la dreta.

3-1-3. Cap a la dreta i pegàs a l'esquerra.

D. 3-1-1. Cap i pegàs a la dreta.

A/ Cap femení a la dreta.

R/ Pegàs a la dreta.

Mòdul 9/11 m/m.

1	1 - - 1	724 - AN, 17-18, 2; 0,44
2	2 - - 2	725 - AN, 17-18, 13
3	3 - - 3	726 - GNC, 20.596; AN, 17-18, 1; 0,39; 2 h.

4	4	4	727 - Villarrubia, 46; 0,24; 11 h.
			728 - Villarrubia, 47; 0,40; 11 h.
			729 - Villarrubia, 48; 0,31; 12 h.
			730 - Villarrubia, 49; 0,28; 12 h.
			731 - Villarrubia, 50; 0,35, * tros; 1 h.
			732 - Villarrubia, 51; 0,34; 9 h.
			733 - Villarrubia, 52; 0,34; 12 h.
			734 - Villarrubia, 53; 0,29; 10 h.
5	5 - - 5		735 - Vico, VI-90, núm. 64; 0,33
6	6 - - 6		736 - Villarrubia, 30; 0,35; 2 h.
7	7 - - 7		737 - Andalusia; 0,40; 12 h.
8	8 - - 8		738 - Villarrubia, 28; 0,39; 10 h.
9	9 - - 9		739 - Moixent; GB, 45; IVDJ; 0,35; 7 h.
10	10 - - 10		740 - Villarrubia, 26; 0,51; 2 h.; oficial (?)
11	11	11	741 - Villarrubia, 29; 0,39; 10 h.; C., 160
			742 - Vico, VI-90; núm. 68; 0,44
			743 - FNMT, 5.985; G., 941; 0,45; 11 h.
			744 - Arxiu; 0,39
			745 - Martos; 0,45; 12 h.
12	12 - - 12		746 - Villarrubia, 31, 0,37; 7 h.
13	13 - - 12		747 - Villarrubia, 32, 0,39; 4 h.
14	14 - - 12		748 - Villarrubia, 33, 0,40; 6 h.
15	15 - - 13		749 - Villarrubia, 27, 0,42; 9 h.
16	16 - - 14		750 - Villarrubia, 137, 0,45; 10 h.
17	17 - - 15		751 - Andalusia; AN, 17-18; 4; 0,25, * tros; 12 h.
18	18 - - 16		752 - Andalusia; AN, 17-18, 12; 0,37; 6 h.
19	19 - - 17		753 - Andalusia; Arxiu
20	20 - - 18		754 - Herrero, XI-93, 39; 0,32; 12 h.
21	21 - - 19		755 - Sevilla; AN, 17-18, p. 37, n. 6; 0,30; 9 h.
22	22 - - 20		756 - AN, 17-18, núm. 15
23	23	21	757 - Moixent; GB, 43; IVDJ; 0,45; 11 h.
			758 - Moixent; GB, 44; BM; AN, 17-18, 11; 0,44; 6 h.
24	24	22	759 - Moixent; GB, 47; IVDJ; 0,23; 1 h.
			760 - Moixent; GB, 46; IVDJ; 0,24; 6 h.
25	25 - - 23		761 - Arxiu; 0,46; 12 h.
26	26 - - 24		762 - Andalusia; AN, 17-18, 14; 0,35; 3 h.
27	27 - - 25		763 - Écija; AN, 17-18, 17; 0,30; 3 h.
28	28 - - 26		764 - Ashmolean; 0,50; 12 h.

29	29 - - 27	765 - Arxiu; 0,40; 9 h.
30	30 - - 28	766 - Herrero, XI-94, núm. 28; 0,46
31	31 - } 29	767 - Arxiu; 0,34; 1 h.
32	32 - }	768 - Arxiu; 0,32
33	33 - - 30	769 - Camarasa; 0,32; 12 h.
34	34 - - 31	770 - Villarrubia, 35; 0,17; 10 h.
35	[] 32	771 - Villarrubia, 36; 0,12; 5 h.
		772 - Villarrubia, 37; 0,15; 3 h.
36	35 - - 33	773 - Villarrubia, 34; 0,13; 3 h.

D. 3-1-2. Cap a l'esquerra i pegàs a la dreta.

C., 161

A/ Cap femení a l'esquerra.

R/ Pegàs a la dreta.

Mòdul 10 m/m.

1	- -	774 - Martos; AN, 17-18, 18; 0,24; C., 161
2	- -	775 - AN, 17-18, 4
3	- -	776 - Andalusia; 0,55
4	- -	777 - Campo, 219; 0,55; 9 h.

D. 3-1-3. Cap a la dreta i pegàs a l'esquerra.

C., 162.

A/ Cap femení a la dreta.

R/ Pegàs a l'esquerra.

Mòdul 10 m/m.

[]	778 - Moixent; GB, 49; BM; 0,37; 6 h. C., 162.
[]	779 - Moixent; GB, 48; IVDJ; G., 958; 0,36
- -	780 - Arxiu; 0,35

3-2. AMB SÍMBOL

Hemiòbol.

3-2-1. Dofí sota el pegàs.

3-2-2. Dofí a l'anvers i T sota el pegàs.

3-2-3. Cercle sota el pegàs.

3-2-4. Creixent a l'anvers.

3-2-5. Creixent entre dos dofins.

3-2-6. E caiguda darrere del cap.

3-2-7. Estrella sota el pegàs.

D. 3-2-1. Dofí dessota el pegàs.

C., 165.

A/ Cap femení a la dreta.

R/ Pegàs a la dreta; al dessota, doffí.

Mòdul 10 m/m.

1	1 -	1	781 - Arxiu; 0,50.
2	2]	782 - Arxiu; 0,47; 1 h.; C., 165
3	[783 - Villarrubia, 40; 0,41; 1 h.
4	3 -]	784 - Arxiu
5	4 -		785 - Arxiu; 0,42
6	5 -	- 3	786 - Villarrubia, 41; 0,20, * tros; 5 h.
7	6 -	- 4	787 - Ebre-Segre, 16; AN, 17-18, 3; 0,38, * tros; 1 h.
8	7 -	- 5	788 - Arxiu
9	8 -	- 6	789 - AN, 17-18, 7; 0,35, * forat; 6 h.

D. 3-2-2. Dessota el pegàs T.

Corpus Empòrion, 46.

A/ Cap femení a la dreta, darrere, doffí.

R/ Pegàs a la dreta; al dessota, T.

Mòdul 9/10 m/m.

1	1]	790 - Villarrubia, 38; 0,21; 3 h.
	[791 - Berlín; 0,415; 2 h.
	[792 - Villarrubia, 39; 0,33; 1 h.
2	2 -	- 2	793 - Villarrubia, 138; 0,35; 7 h.; C., p.24, 46.
3	3 -	- 3	794 - Villarrubia, 44; 0,15; 6 h.
4	4 -	- 4	795 - Villarrubia, 45; 0,10, * tros; 6 h.
5	5 -	- 5	796 - Arxiu; 0,22; 12 h.

D. 3-2-3. Cercle dessota del pegàs.

D. 3-2-3-1

C., 163

A/Cap femení a la dreta.

R/Pegàs a la dreta; al dessota, cercle.

Mòdul 10 m/m.

- - 797 - Andalusia; AN, 17-18, 5; 0,27; 10 h

D. 3-2-3-2

C., 169 B

A/ Cap viril a la dreta; darrere, cercle.

R/ Pegàs a la dreta; al dessota, cercle.

Mòdul 8 m/m.

- - 798 - Arxiu; 0,17; 12 h.

D. 3-2-4. Creixent a l'anvers.

- D. 3-2-4-1 C., 169 A/ Cap femení a la dreta, creixent davant del coll.
 R/ Pegàs a la dreta.
 Mòdul 9 m/m.
[	]	799 - Villarrubia, 42; 0,18; 10 h.
[	]	800 - Villarrubia, 43; 0,18; 10 h.; C., 139.

- D. 3-2-4-2 C., 169 A A/ Cap femení a la dreta, darrere creixent.
 R/ Pegàs a la dreta.
 Mòdul 10 m/m.
-	]	801 - Arxiu; 0,30; 2 h.
-	]	802 - Arxiu; 0,25; C., 169A

D. 3-2-5. Creixent entre dos dofins.

- C., 166 A/ Cap femení a la dreta.
 R/ Dos dofins dextrogirs a R. 1 i sinistrogirs a R. 2; entre ells, creixent amb punt central.
 Mòdul 7.5 m/m.
1	-	-	1	803 - Arxiu; 0,27
2	[	]	2	804 - Camarasa; AN, 1989, II-1; 0,28;
C., 166
	[	]		805 - Arxiu; 0,30

D. 3-2-6. E caiguda darrere del cap.

- A/ Cap femení a la dreta, darrere E caiguda.
 R/ Pegàs a la dreta.
 Mòdul 10 m/m.
-	-	806 - Villarrubia, 25; 0,60; 11 h.; C., 168
-	-	807 - Arxiu; 2 h.

D. 3-2-7. Estrella dessota del pegàs

- C., 59A A/ Cap femení a l'esquerra.
 R/ Pegàs a l'esquerra, dessota estrella i uns possibles signes ibèrics.
 Mòdul 10 m/m.
-	-	808 - Vico, XI-92, núm. 65; 0,37

3-3. DOS CERCLES DESSOTA EL PEGÀS

- 3-3-1. Dofí a l'anvers, pegàs amb cap normal.
 3-3-2. Dofí a l'anvers, pegàs amb el cap modificat.
 3-3-3. Nominal meitat, sense dofí.

D. 3-3-1. Dofí a l'anvers, pegàs amb el cap normal.

Hemiòbol C., 167A A/ Cap femení a la dreta, davant dofí estilitzat.
 R/ Pegàs a la dreta amb el cap normal, al
 dessota, dos cercles.
 Mòdul 9/10 m/m.

1	1	- 1	809 - Villarrubia, 55; 0,35
2	[- 2	810 - Villarrubia, 54; 0,39
3	2 -	3	811 - Villarrubia, 61; 0,34; 6 h.
4	3]	812 - Villarrubia, 59; 0,34; 6 h
5	[- 4	813 - Villarrubia, 60; 0,35; 6 h.
6	[5	814 - Arxiu; 0,37
7	4]	815 - Villarrubia, 63; 0,26; 8 h.
	[- 6	816 - Villarrubia, 64; 0,30; 6 h.
8	[- 7	817 - Villarrubia, 62; 0,35; 3 h.
9	[- 8	818 - Arxiu; 0,20; C., 167A
10	[- 9	819 - Villarrubia, 65; 0,35; 6 h.
11	5 -	- 10	820 - Arxiu; 0,37
12	6 -	- 11	821 - Jacquier, 17; 1995, 9; 0,31
13	7 -	-	822 - Arxiu
	-	-	823 - Villarrubia, 67; 0,21; 2 h.
	-	-	824 - Villarrubia, 66; 0,18; 12 h.
	-	-	825 - Magerit, VI-83, 9; 0,31

D. 3-3-2. Dofí a l'anvers, pegàs amb el cap modificat.

Hemiòbol. C., 167 A/ Cap femení a la dreta, davant dofí estilitzat.
 R/ Pegàs a la dreta amb el cap modificat, en
 alguns encunys poc acusat; al dessota, dos
 cercles.

Mòdul 10/11 m/m.

1	-	- 1	826 - Villarrubia, 56; 0,36; 7 h.; C., 167
2	[2	827 - Villarrubia, 57; 0,23; 9 h.
]		828 - Villarrubia, 58; 0,28; 9 h.
3	-	- 3	829 - Villarrubia, 68; 0,16; 2 h.

D. 3-3-3. Nominal meitat, sense dofí.

Tartemorion

A/ Cap viril a la dreta.

R/ Pegàs a la dreta; al dessorç, dos cercles.

Mòdul 7/8 m/m.

1	1 - -	1	830 - Plana d'Utiel; 0,14; 1 h.
2	2 - -	2	831 - Arxiu
3	3 []	3	832 - Villarrubia, 71; 0,15; 5 h.
			833 - Villarrubia, 72; 0,13; 8 h.
4	4 []		834 - Aureo, I-92, 767; 0,19
			835 - Villarrubia, 73; 0,17; 9 h.
			836 - Villarrubia, 74; 0,23; 3 h.
5	5 []		837 - Villarrubia, 139; 0,12; 12 h.
			838 - Villarrubia, 140; 0,15; 4 h.
6	6 []	4	839 - Villarrubia, 69; 0,25; 2 h.
			840 - Villarrubia, 70; 0,16; 2 h.
7	7 []	5	841 - Villarrubia, 75; 0,16; 3 h.
			842 - Villarrubia, 76; 0,14; 3 h.
			843 - Villarrubia, 77; 0,10; 5 h.
			844 - Villarrubia, 78; 0,13; 11 h.
			845 - Villarrubia, 79; 0,12; 6 h.
8		6	846 - Villarrubia, 80; 0,17; 10 h.
			847 - Villarrubia, 81; 0,14
9		7	848 - Villarrubia, 82; 0,13; 11 h.
			849 - Villarrubia, 83; 0,15; 2 h.
			850 - Jaquier, 16, 1944, 15; 0,15
10		8	851 - Villarrubia, 84; 0,13; 11 h.
11	8 []	9	852 - Villarrubia, 85; 0,16; 2 h.
			853 - Aureo, X-91, 143; 0,13
12	9 []	10	854 - Villarrubia, 88; 0,13; 9 h.
			855 - Villarrubia, 89; 0,13; 10 h.
			856 - Villarrubia, 90; 0,09; 11 h.
			857 - Villarrubia, 91; 0,14; 10 h.
			858 - Villarrubia, 92; 0,12; 2 h.
			859 - Villarrubia, 93; 0,21; 9 h.
			860 - Villarrubia, 94; 0,13; 11 h.
			861 - Villarrubia, 95; 0,13; 10 h.
			862 - Villarrubia, 96, 0,18, 11 h.
			863 - Villarrubia, 97; 0,15; 12 h.
			864 - Villarrubia, 141; 0,11; 11 h.
			865 - Villarrubia, 142; 0,13; 11 h.
			866 - Aureo, X-91; 0,12
13		11	867 - Jaquier, 16, 1994, 23; 0,13

			868 - Jaquier, 17; 1995, 8; 0,11
			869 - Arxiu
			870 - Jaquier, 16; 1994, 24;0,13
			871 - Jaquier, 17; 1995, 6; 0,16
			872 - Jaquier, 18; 1996, 147; 0,16
14	10		873 - Villarrubia, 144; 0,15; 12 h.
			874 - Villarrubia, 99; 0,12; 10 h.
			875 - Villarrubia, 98; 0,13; 10 h.
			876 - Villarrubia, 143; 0,15; 10 h.
15	11 - -	12	877 - Villarrubia, 146; 0,12; 12 h.
16	12 - -	13	878 - Villarrubia, 87; 0,21; 11 h.
17	13 - -		879 - Villarrubia, 86; 0,14; 12 h.
18	14 - -	14	880 - Villarrubia, 145; 0,14; 3 h.
19	15 - -	15	881 - La Plana d'Utiel; 0,15; 12 h.;
	- -		C., 164
	- -		882 - Arxiu; 0,14
	- -		883 - Herrero, XII-92; 0,30; 0,16
	- -		884 - Herrero, III-93; núm. 25; 0,22
	- -		885 - La Plana d'Utiel; 0,15; 1 h.
	- -		886 - La Plana d'Utiel; 0,11; 12 h.

XVI. Taula de correspondència dels divisors ibèrics del *Corpus* amb el catàleg

CORPUS	CATÀLEG	CORPUS	CATÀLEG	CORPUS	CATÀLEG
2	601	3	607	3A	609
3B	608	17A	721	31A	606
43	633	43A	613	44	620
45	625	46	623	47	622
48	629	49	627	50	621
50A	619	50B	628	51	630
52	632	53	631	55	611
59A	808	131	634	132	635
133	650	134	683	135	680
136	668	137	669	137A	670
138	672	138A	679	139	676
140	693	141	682	142	657
142A	661	143	662	144	663
145	678	146	666	146A	664
147	692	148	691	149	690
150	687	150A	685	151	695
152	696	153	697	154	702
155	704	156	705	157	718
157A	716	158	722	158A	723
159	700	160	741	161	774
162	778	163	797	164	861
165	782	166	804	167	826
167A	818	168	806	169	800
169A	802	169B	798	Empòrion 46	793

XVII. Divisors a les col·leccions públiques

GNC, Gabinet Numismàtic de Catalunya, Barcelona: 603, 607 i 726.

FNMT, Museo de la Casa de la Moneda de Madrid, 743.

MAN, Museo Arqueológico Nacional de Madrid: 620 i 743.

IVDJ, Instituto de Valencia de Don Juan, Madrid: 739, 757, 759, 760 i 779.

Ashmolean Museum, Oxford: 764.

Berlín: 791.

BM, British Museum: 758 i 778.

XVIII. Comentaris als divisors ibèrics

DIVISORS QUE CORRESPONEN A DRACMES

La primera qüestió a considerar és l'existència de divisors que corresponen a dracmes. Els casos evidents són molt pocs, tenim els següents:

D. 1-1-1. Són els divisors de la dracma d'imitació de Tàrent (catàleg, 1). En tornarem a parlar en comentar les emissions d'aquest divisor.

D. 1-4. Aquest divisor porta per tipus en el revers un senglar, que relacionem amb el símbol de sota del pegàs de la dracma (catàleg, 6).

D. 2-1. Correspon al grup de divisors amb la inscripció *ILTIRTA*, més o menys correcta, o sense ella, però portant el llop, l'animal totèmic d'Iltirta. Són divisors de les dracmes 5-1 a 5-7.

D. 2-1-1-2, D. 2-2-1-6, D. 2-2-4-10 i D. 2-3-1-4. Aquests quatre divisors caracteritzats per la presència d'un cap de cavall, poden ser divisors de la dracma 4-29, que també presenta aquest símbol sota el pegàs.

La moneda 698 del grup *D. 2-2-4-10* té el revers molt pròxim a la 618, del grup *D. 2-1-1-2*. En aquesta, la inscripció ibèrica és pròxima a *Iltirta*; més difícil és la lectura de la llegenda de la primera. En ambdues, la posició del quadrat amb la *A* i el cap de cavall està invertida. Els encunyats d'anvers són diferents.

D. 3. Els divisors que són imitacions dels emporitans, generalment amb el pegàs, poden ser divisors de qualsevol de les dracmes ibèriques del repertori.

En alguns casos es podria justificar la dracma a què pertanyen. Per exemple, el *D. 3-2-1*, amb símbol de dofí, podria pertànyer a la dracma del grup 10; el que presenta el creixent, *D. 3-2-4*, podria pertànyer a les dracmes del grup 8, i el d'estrella, *D. 3-2-7*, a les del grup 7.

1. TIPUS PARTICULARS

Els divisors amb el revers de genet portador de *pilum* i escut a l'espatlla són còpies de les estateres de Tàrent, com ja exposarem en parlar de la dracma amb aquest tipus.

Enigmàtica és la presència de la marca IN, que s'ha vingut llegint per l'ibèric com a BAN, que podria ser una marca de valor que significa 10 nummus, acceptable per a la dracma però incoherent per al divisor. Aquí, aquests signes deuen ser una simple còpia sense cap significat concret, ni transcendència.

Hem d'assenyalar que en les emissions d'aquests divisors l'estil del cap viril és molt bo en les primeres emissions: després és femení de bon estil i deriva a un pur estil ibèric, similar al d'algunes dracmes.

Un d'ells, el D. 1-1-2, presenta la inscripció ibèrica SIKARBI o SIKARA. Creiem que pot ser un topònim relacionat amb Sigarra (?).

Troblem el canvi del cap d'home per un de femení, primer a D. 1-3-1, de bon estil, i després a D. 1-3-2, d'estil ibèric, similar al de moltes de les dracmes ibèriques. Aquestes dues emissions marquen una evolució cap a les dracmes ibèriques d'imitació emporitana, essent d'origen diferent del d'elles.

Troblem els mateixos encunys d'anvers a les emissions D. 1-1 i D. 1-2, però amb diferent revers. L'emissió amb el revers de cavall amb estrella és coneguda en un sol exemplar, el del GNC.

Singular el divisor amb estrella i senglar, D. 1-4, que incorporem en aquest grup, perquè és particular, que podria ser el divisor de la dracma ibèrica amb la llegenda ibèrica BELSESALIR (catàleg, 6), que porta el mateix símbol.

Malgrat que són poques les monedes d'aquest grup i que a la majoria els falta un tros, la mitjana de pes és de 0,507. Reconstruint la moneda, arribem fàcilment al pes de 0,56, molt proper al teòric de 0,60 g, pes del tritetartemorion.

2-1. IMITACIONS D'ILTIRTA DELS ÒBOLS MASSALIOTES.

És evident la còpia dels òbols de Massàlia, amb el cap d'Apol·lo i el revers de roda dividida per quatre radis que formen quatre quadrants.

Aquestes monedes massaliotes foren encunyades durant el segle III aC amb un pes de 0,60 g, que correspon a l'òbol de la dracma pesada de Massàlia de 3,60 g de pes.

Alguns d'aquests òbols s'han trobat a Catalunya, però el que resulta sorprenent és que foren presos com a model per l'emissió de divisors de les dracmes ibèriques batudes durant els aixecaments dels ibers contra els romans.

Els primers emesos, ho degueren ser pels ilergets, puix alguns presenten la inscripció Iltirta, sola o juntament amb un llop, l'animal totèmic dels ilergets, que també trobem a les seves dracmes.

En no haver espai pel llop en un dels quadrants, se suprímí un dels radis, i el camp de la moneda va resultar formada per dos quadrants i un semicercle, en el qual es col·locà el llop. Aquesta distribució original serà després usada per altres emissions de divisors sense el llop.

En alguns dels divisors ilergets desapareix la llegenda i resta el llop, que permet llur atribució als ilergets.

La mitjana del pes dels divisors ilergets és de 0,56 g, molt proper al teòric de 0,60.

Tenim, doncs, unes monedes que tipològicament imiten les massaliotes, segueixen el seu sistema metrològic, que alhora ho és dels divisors emporitans del pegàs, de 0,60. Pes que en relació amb la dracma emporitana és d'un vuitè, és a dir el triple d'un quart d'òbol, que anomenem tritetartemorion.

Singular és l'emissió D. 2-1-1-2, que presenta en un dels quadrants un cap de cavall, símbol que trobem a la dracma ibèrica 4-29 i en els divisors D. 2-1-1-2, D. 2-2-1-6, D. 2-2-4-10 i D. 2-3-1-4, dels quals hem parlat abans.

2-2. DIVISORS AMB QUATRE QUADRANTS

L'adopció del tipus de roda provinent de Massàlia pels ilergets permeté la imitació d'aquell per part dels altres pobles ibèrics.

L'evolució de llur tipologia permet seguir-ne pas a pas la transició.

Així, tenim els divisors amb M A, en dos dels quadrants, còpia fidel de Massàlia, segueixen els que usen aquestes lletres però en sentit invers, es tracta de la imitació d'una imitació.

Tenim després l'ús de M i A, però en quadrants oposats, tipus en què es va perdent el sentit de Massàlia.

La còpia dels divisors de la roda continua amb monedes amb M o A, solament, les darreres en molt poques emissions.

Per acabar, tenim unes escasses emissions sense M, ni A.

Aquesta evolució és la que hem seguit en la nostra classificació que presentem en el catàleg.

Els símbols més emprats en els altres quadrants són el creixent i la dextral.

El creixent es presenta en nombroses dracmes ibèriques, les del grup 8; per tant, és natural que també sigui emprat en els divisors. No hem trobat altra relació entre les dites dracmes i els divisors que no sigui la presència del creixent.

Es podria formar un grup nombrós amb els divisors que presenten en un dels seus quatre quadrants un creixent i a més les lletres M i A, en diverses posicions. Deuen ser les primeres imitacions ibèriques dels òbols massaliotes.

En aquest grup creiem que la majoria dels caps de l'anvers són femenins, essent visibles en alguns les arracades. És curiós que les extremitats del creixent mirim cap enfora unes vegades i cap endins en altres.

L'altre símbol molt usat és el de la destral en un dels quadrants del revers a D. 2-2-1-4 i D. 2-2-1-5, o darrere del cap de l'anvers a D. 2-2-4-2.

La destral és molt usada en les monedes gal·les anomenades *à la croix*, del Llenguadoc, dels voltants de Toulouse.¹¹⁰ Se n'han trobat en tresors de la península Ibèrica, a la Plana d'Utiel i a altres llocs. Creiem que aquesta presència pogué ser motiu suficient per ser copiat per l'esperit imitatiu de l'obridor dels encunys ibèric.

Cal remarcar que les monedes amb destral presenten una mitjana de pes de les més baixes en relació amb el patró de 0,60 i el pes de les altres.

Tenim altres símbols, essent el que interpretem com a cap de cavall el més singular, que trobem en els divisors D. 2-1-1-2, D. 2-2-1-6, d-2-2-4-10 i el D. 2-3-1-4, els quals poden correspondre a la dracma ibèrica, 4-29, que també presenta aquest símbol.

Les altres varietats menys específiques són les que presenten alguns signes ibèrics, el BE, R i TI, o els llatins V, N O G, i diverses distribucions de punts, alguns cops en losange o cercle.

El pes de les monedes d'aquest grup, com veurem a l'apartat de metrologia, correspon a un patró de 0,60, lleugerament reduït, però hi ha alguns casos que queden per sota d'aquest pes, com els que porten el símbol de destral i algun altre, els D. 2-2-1-8, D. 2-2-2-6 i D. 2-2-2-7 que, sense una variació significativa de la seva tipologia, presenten un pes de quasi la meitat; podrien ser hemitritetartemorion.

A més, hi ha dos divisors, els del grup D. 2-3-2, que tenen amb tota seguretat un nominal meitat dels altres.

2-3. DIVISORS AMB SEMICERCLE I DOS QUADRANTS

La divisió de la roda en un semicercle i dos quadrants sembla derivar-se dels divisors d'Iltirta amb el llop, i s'utilitza en aquest grup.

La tipologia més usada en el semicercle és la del creixent, amb o sense glòbul central; a més, en els quadrants, cercle o punts en diverses posicions. El cap de l'anvers és sempre viril.

Com a original tenim el tipus de creixent i, en el seu centre, un cap de cavall. Ja ens hem referit a aquest símbol en la dracma 4-29 i en els divisors D. 2-1-1-2, D. 2-2-1-6, D. 2-2-4-10 i D. 2-3-1-4.

En aquest grup, D. 2-3-1, trobem una mitjana de pes alt, de 0,547, al nivell dels divisors d'Iltirta. Tot fa pensar que foren emesos paral·lelament als d'Iltirta.

Coneixem dos divisors, D. 2-3-2, amb el pes de 0,29 g, que són la meitat dels altres, un trihemitartemorion. La tipologia d'aquests és singular, puix en ser l'espai reduït, solament hi ha de tipus el semicercle.

110. Savès.

3. IMITACIONS DELS DIVISORS EMPORITANS

Fins fa poc, l'únic criteri per distingir els divisors emporitans de les seves imitacions ibèriques era l'estil. Els de bon estil es consideraven emissions oficials i els d'estil tosc eren les imitacions ibèriques. Era un bon criteri a falta d'un altre.

Així, per exemple, als divisors emporitans amb τ sota el pegàs, com que tenien un anvers de bon estil, s'els considerava oficials. Nosaltres creiem que la τ , que no és present a cap dracma emporitana, fa més aviat pensar en una imitació, malgrat el seu bon estil. Però el seu pes és determinant com hem vist en tractar de la metrologia.

També cal comentar el divisor amb la E caiguda, que potser és la inicial d'Empòrion, però l'estil tosc sembla indicar que és una imitació. Tanmateix, el pes indica que correspon a una emissió oficial emporitana.

La presència de nombrosos divisors d'imitació a les troballes, darrerament donades a conèixer, conjuntament amb dracmes ibèriques, però per sobre de tot, el seu pes baix, ha permès la identificació de nombrosos divisors d'imitació emporitana.

El pes teòric del divisor emporità és de 0,60 g i el de les imitacions és de 0,40, diferència suficient per classificar-les degudament.

3-1. SENSE SÍMBOL

El grup de les emissions dels divisors d'imitació del pegàs, a més de presentar en general un estil tosc, més ibèric podem dir, es reconeixen pel seu pes més baix que el dels divisors emporitans oficials.

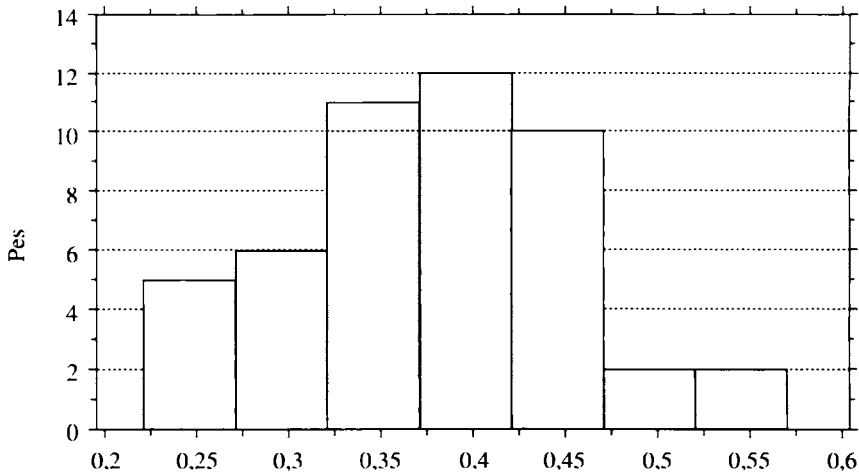
Donen un pes a l'entorn dels 0,40, enfront del 0,60 de les emissions oficials.

En una primera classificació inclourem alguns divisors que sobrepassaven el pes de 0,50 g. Aprofundint en el seu estudi, hem vist que són realment divisors emporitans oficials. A més, tots procedien de col·leccions públiques, procedents de troballes antigues en les quals les monedes ibèriques eren escassíssimes.

En aquest grup hi ha varietats, com són el cap a l'esquerra i el pegàs a l'esquerra, però totes plegades formen un grup ben homogeni.

En el D. 3-1-1 hi ha quatre divisors, el 770 a 773, amb pesos de 0,17, 0,12, 0,15, 0,13 que, per llur pes, semblen que no pertanyen a aquest grup. Però no hi distingim cap diferència tipològica que justifiqui la separació.

Hem traçat l'histograma del grup 3-1, amb 7 intervals de 0,05 g. partint de 0,22.

3-1

El pes teòric d'aquest grup és de 0,40, és a dir, la meitat de 0,80, que és el de l'òbol de la dracma de 4,80 g. Així, aquestes monedes són hemiòbols.

3-2. AMB SÍMBOL

Les diverses variants dels símbols ens donen uns conjunts de molt poques monedes que no permeten fer grups metrològics independents.

Els símbols emprats són: el dofí al D. 3-2-1; la T al D. 3-2-2; el cercle al D. 3-2-3, el creixent al D. 3-2-4 i D. 3-2-5; la E caiguda al D. 3-2-6, i l'estrella al D. 3-2-7.

En conjunt, els paràmetres estadístics són: $N = 20$; $\bar{x} = 0,308$; $s = 0,116$; $v = 37\%$; $IC = 0,253/0,362$; $k = 0,132$; $s = 0,732$.

Les mitjanes de pes s'allunyen del pes teòric de 0,40 g, però, si tenim en compte l'estat de conservació d'aquests divisors, les situacions d'emergències en la seva emissió, creiem que obeeixen al patró de 0,40, de l'hemiòbol.

De l'emissió 3-2-6, amb E caiguda, l'exemplar que coneixem amb pes fa 0,60, que assenjala un divisor emporità oficial, malgrat el seu estil tosc que qualificarem d'imitació.

3-3. DOS CERCLES DESSOTA EL PEGÀS

Els dos primers subgrups d'aquest grup, el D. 3-3-1 i el D. 3-3-2, es diferencien solament pel cap del pegàs, normal en el primer i modificat en el segon.

És curiós observar que, si en quasi totes les dracmes ibèriques el cap del pegàs

està modificat, en canvi en els divisors, igual que en els oficials, quasi mai ho està. El grup D. 3-3-2 n'és la sola excepció. Deuria resultar difícil en una moneda tant petita fer les diferències en el cap.

Dintre d'aquest grup tenim el subgrup D. 3-3-3, monedes fins fa pocs anys desconegudes i que ara són abundants, que presenten una mitjana de pes que és la meitat de l'anterior. Podem assegurar que és un tartemorion, el quart de l'òbol.

Els seus paràmetres: $N = 55$; $\bar{x} = 0,146$; $s = 0,03$; $v = 20\%$; $IC = 0,138/0,154$; $k = 2,499$; $s = 1,374$.

CONSEQÜÈNCIES

Observem un valor molt alt per al coeficient de variació de tots aquests divisors. Per a les monedes de plata antigues no acostuma a sobrepassar el 5% i aquí arriba en un cas fins al 39,7%, i, en general es troba entre al 16 i el 30%.

Les úniques explicacions que trobem per a aquest fet és que es tracta de monedes molt petites que presenten dificultat per ajustar el seu pes al del patró, i que es tracta d'emissions d'emergència, en general descuidades, que circulaven amb un valor superior al del seu pes.

Taula de comparances metroològiques dels divisors:

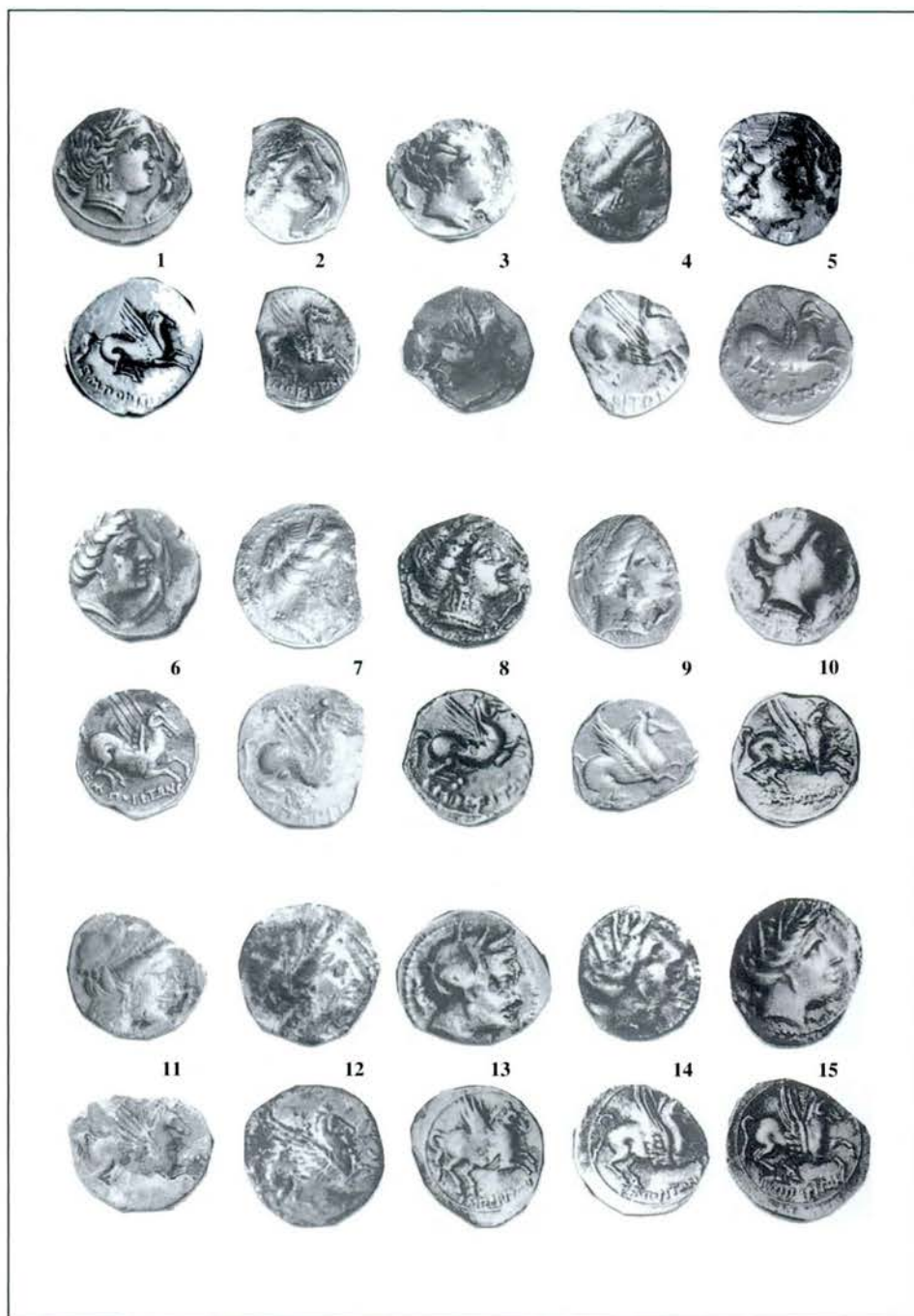
NOMINAL EMPÒRION	TEÒRIC	-5 %	IMITACIÓ EMPOR.		IMITACIÓ MASSALIOTA	
			MÀX.	MIN.	MÀX.	MIN.
Dracma	4.80	4.56	4.65	4.45		
Òbol	0.80	0.76				
Tritetartemorion	0.60	0.57			0.56	0.48
Hemiòbol	0.40	0.38	0.37	0.30		
Hemitritetar.	0.30	0.29			0.29	
Tartemorion	0.20	0.19		0.15		

A la taula, al costat de les denominacions de les monedes emporitanes, donem llur pes teòric i el que resulta d'una pèrdua del 5%.

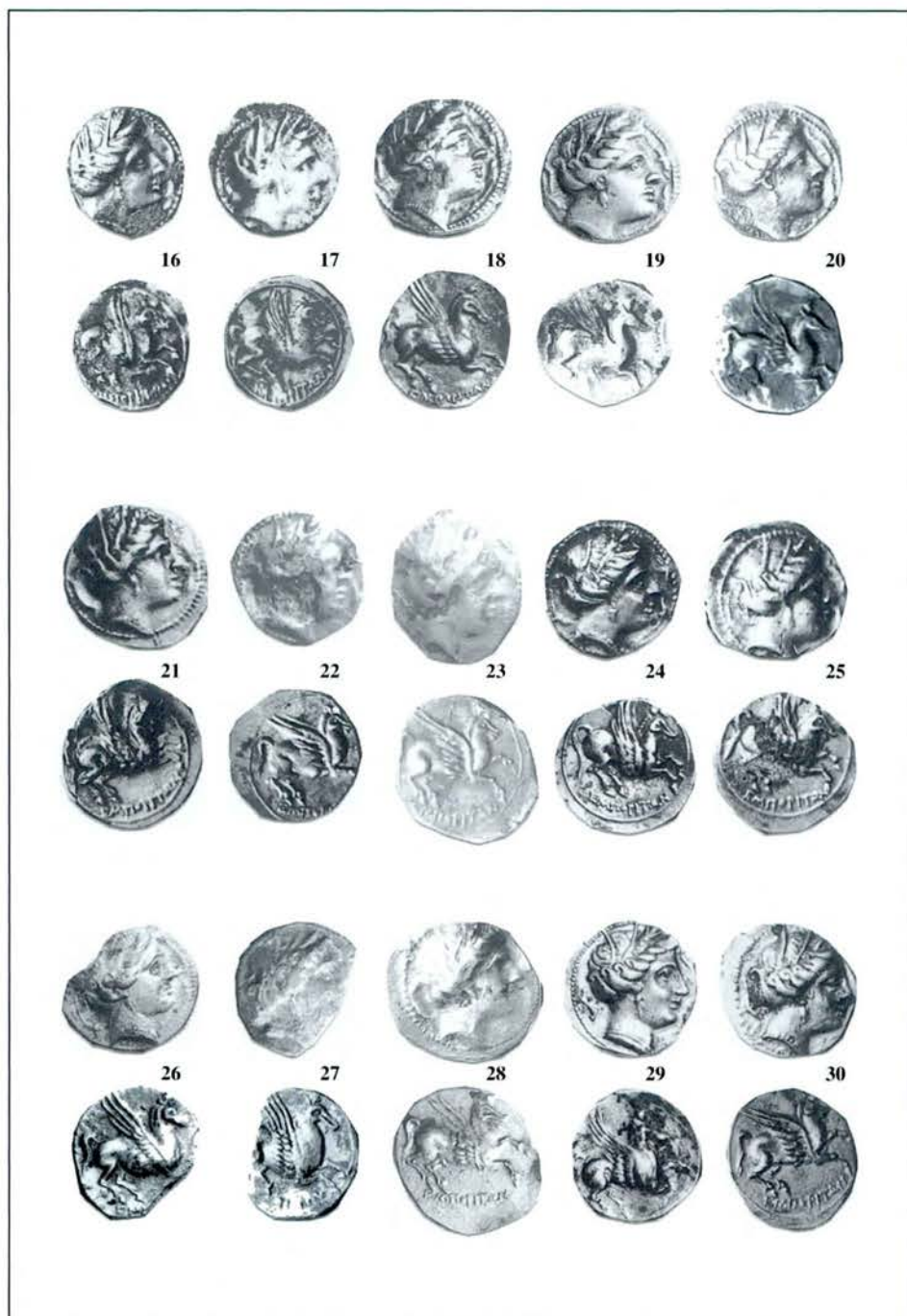
En les altres columnes donem els pesos reals de les monedes, el màxim en una columna i el mínim a l'altra, de les imitacions emporitanes i massalotes.

Creiem, vista la taula i el que abans hem dit, que es poden acceptar els valors dels nominals proposats. Per les imitacions emporitanes, el d'hemiòbol i tartemorion, i per a les massalotes, el de tritetartemorion i la seva meitat, l'hemitritetartemorion.

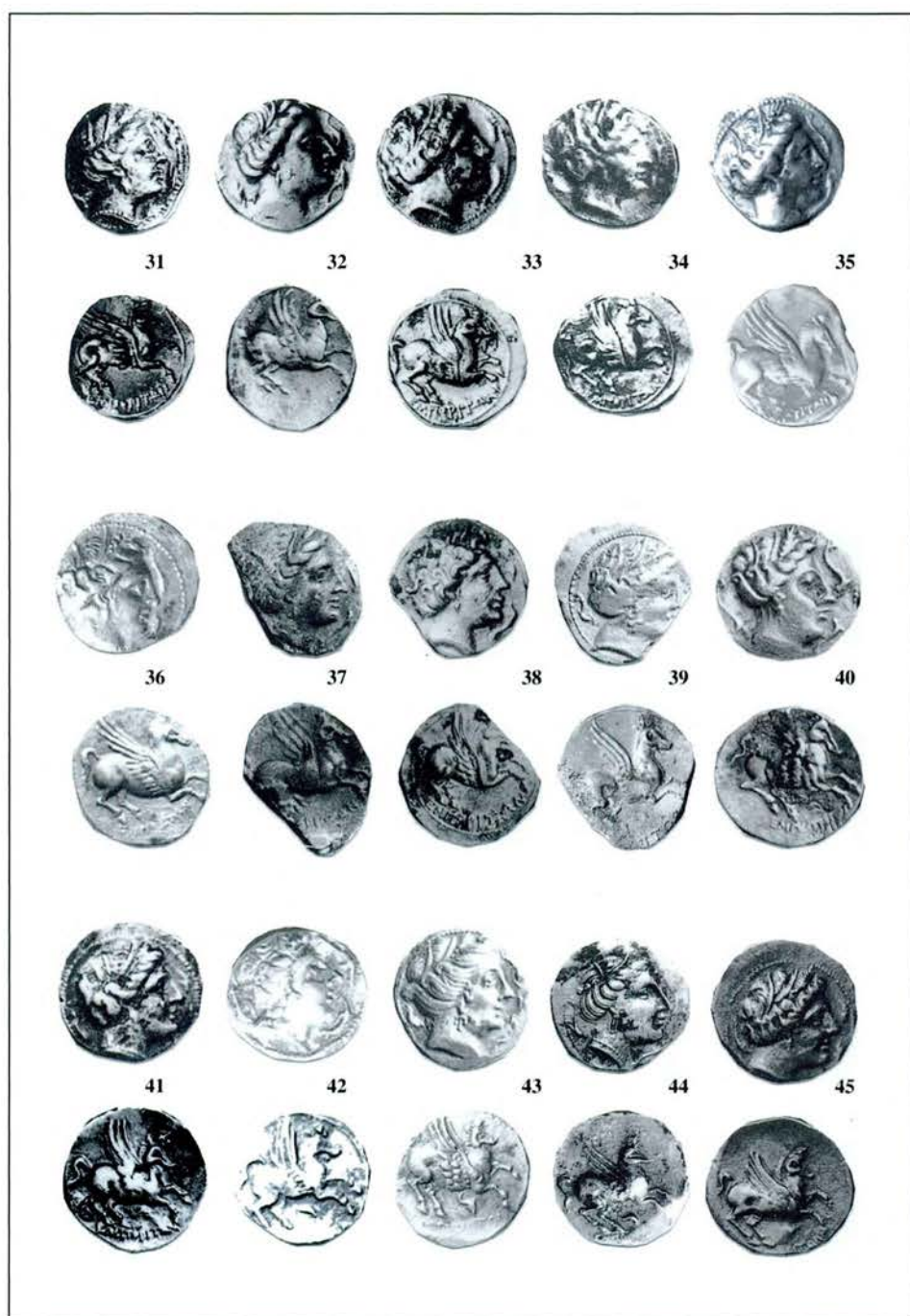
XIX. Làmines

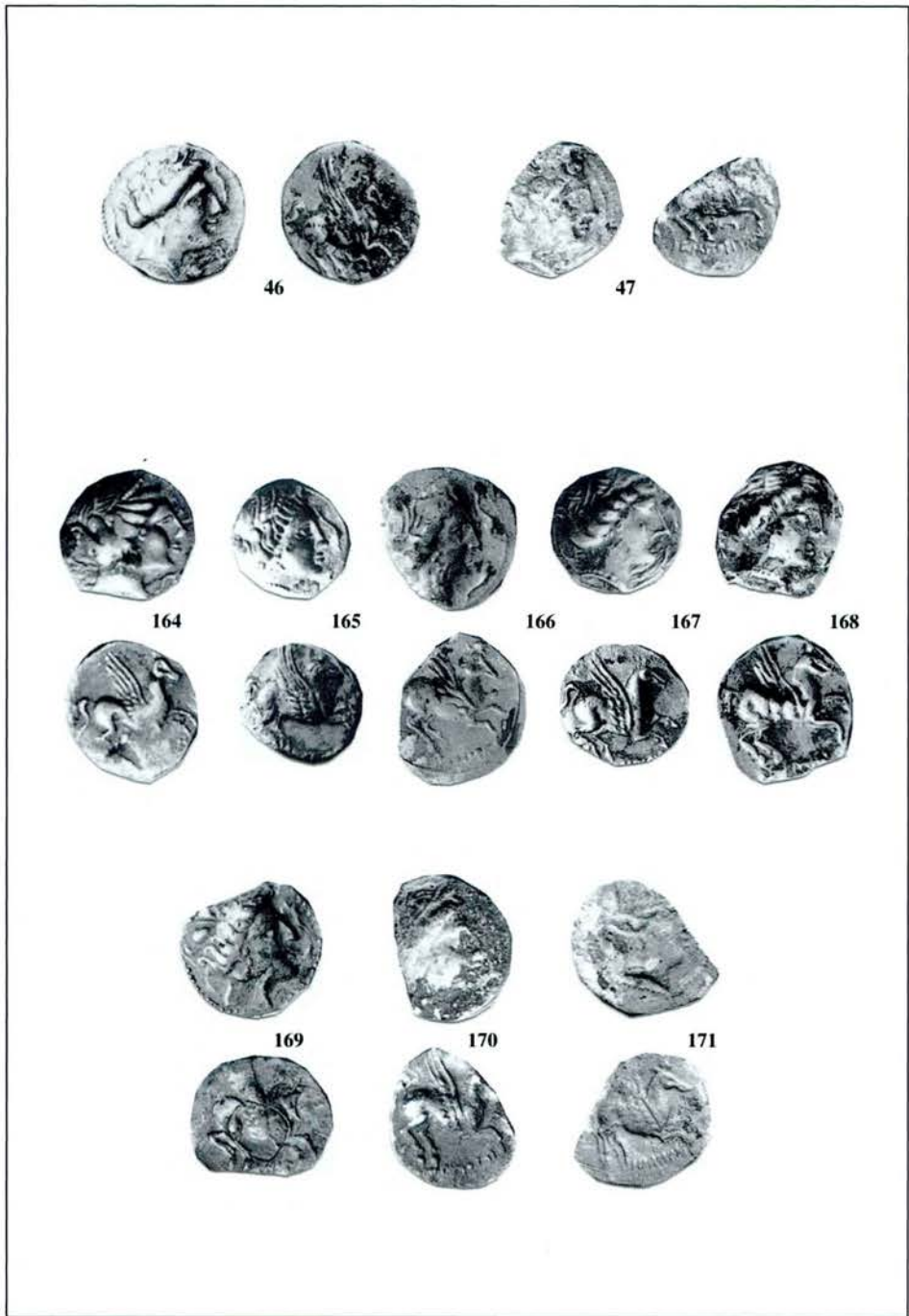
Làmina I. Dracmes emporitanes del tresor d'Orpesa, núm. 1 a 15.

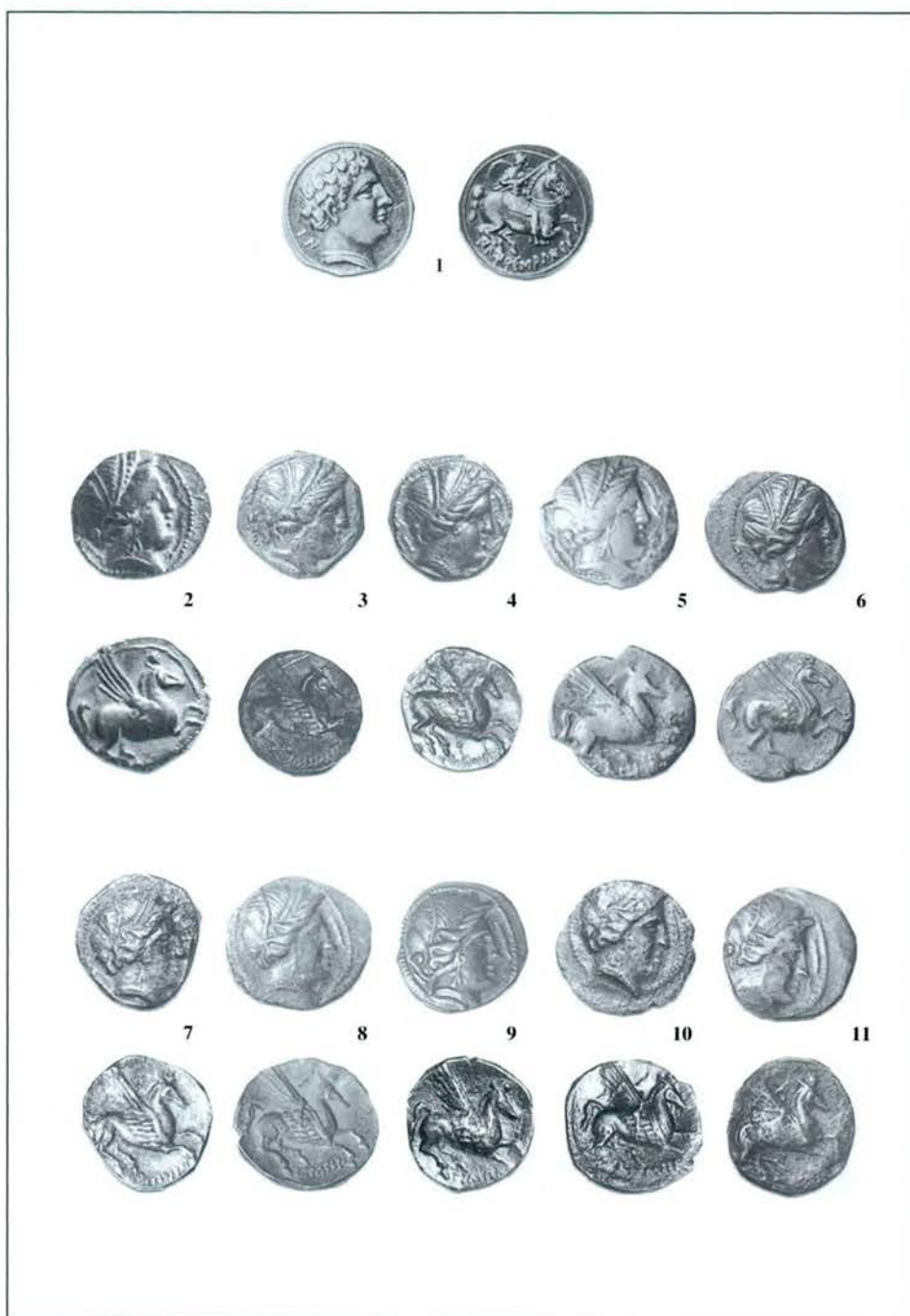
Làmina II. Dracmes emporitanes del tresor d'Orpessa, núm. 16 a 30.

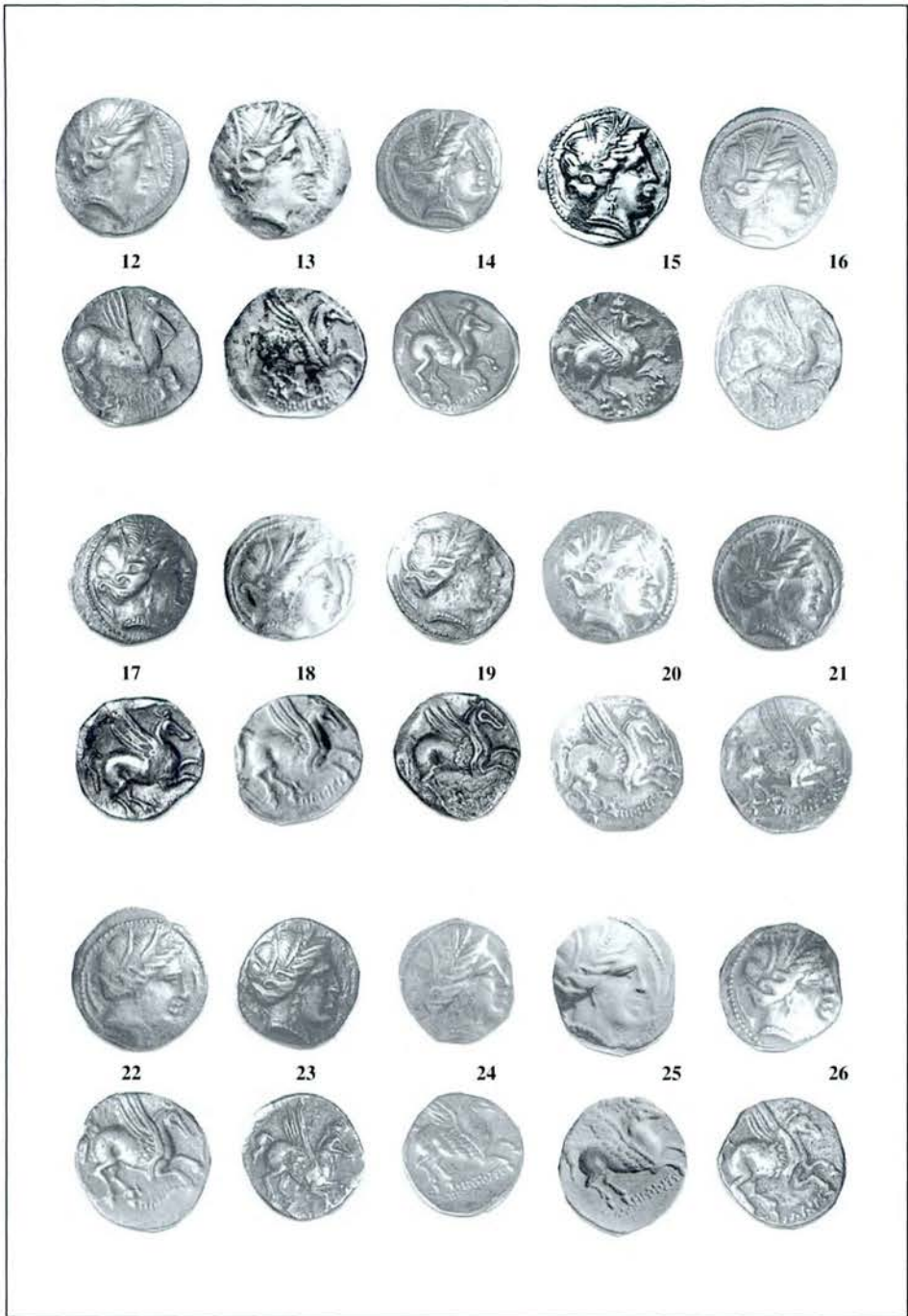
Làmina III. Dracmes emporitanes del tresor d'Orpesa, números 31 a 45.

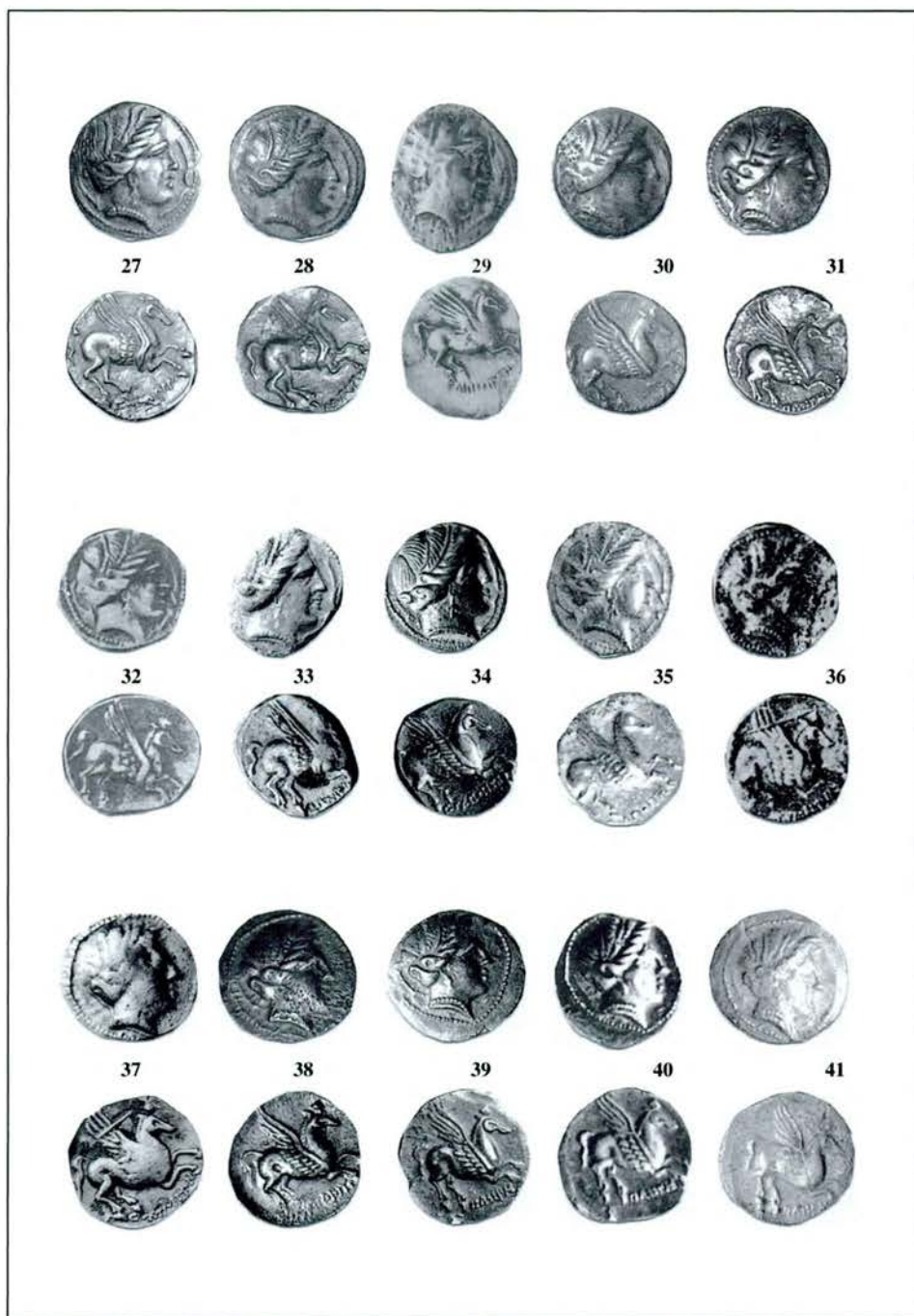
Làmina IV. Dracmes emporitanes del tresor d'Orpesa, núm. 46 i 47, i altres possiblement ibèriques del dit tresor, números 164 a 171.

Làmina V. Grup 1, núm. 1; grup 2, núm. 2 a 11.

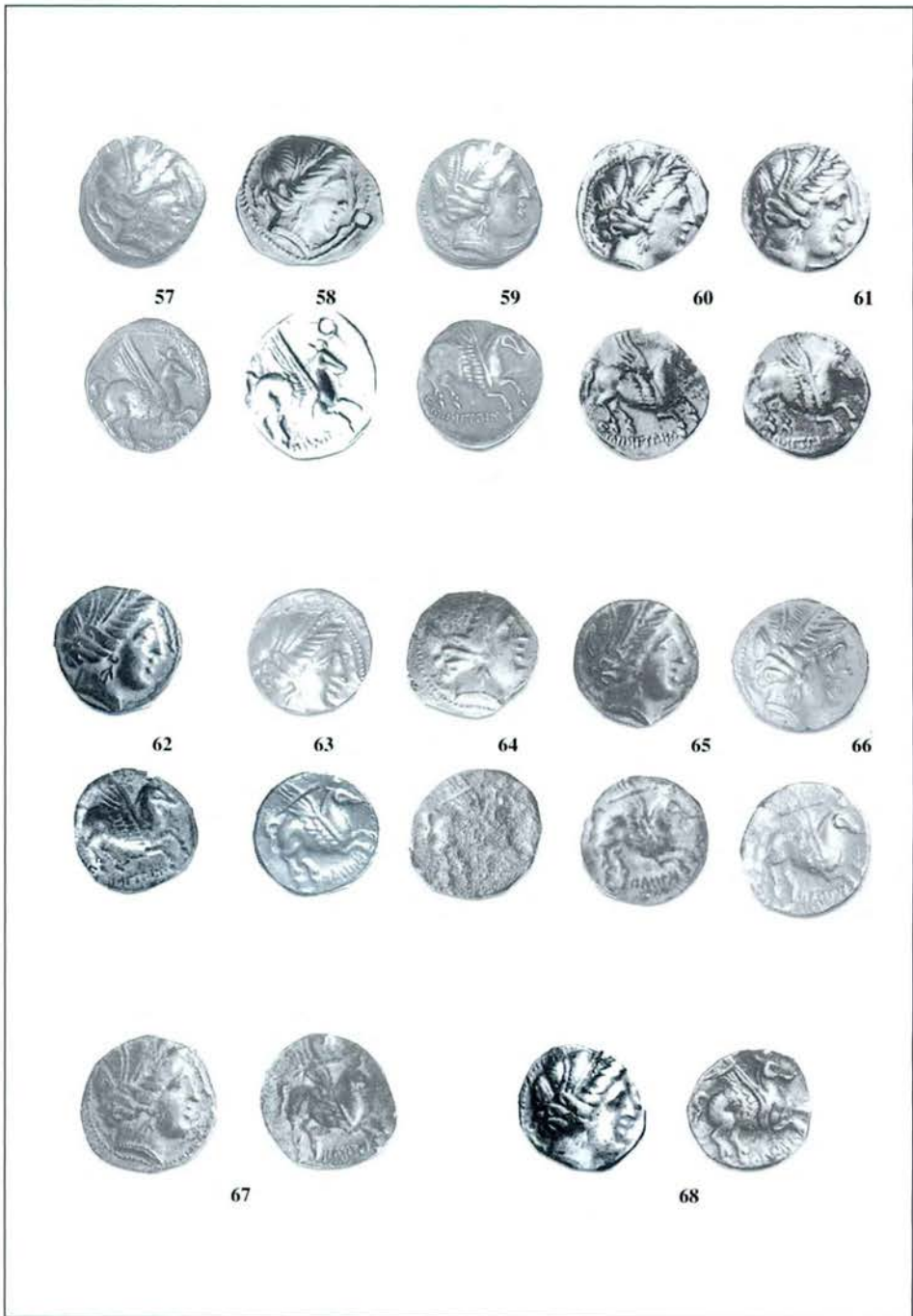
Làmina VI. Grup 2, números 12 a 26.

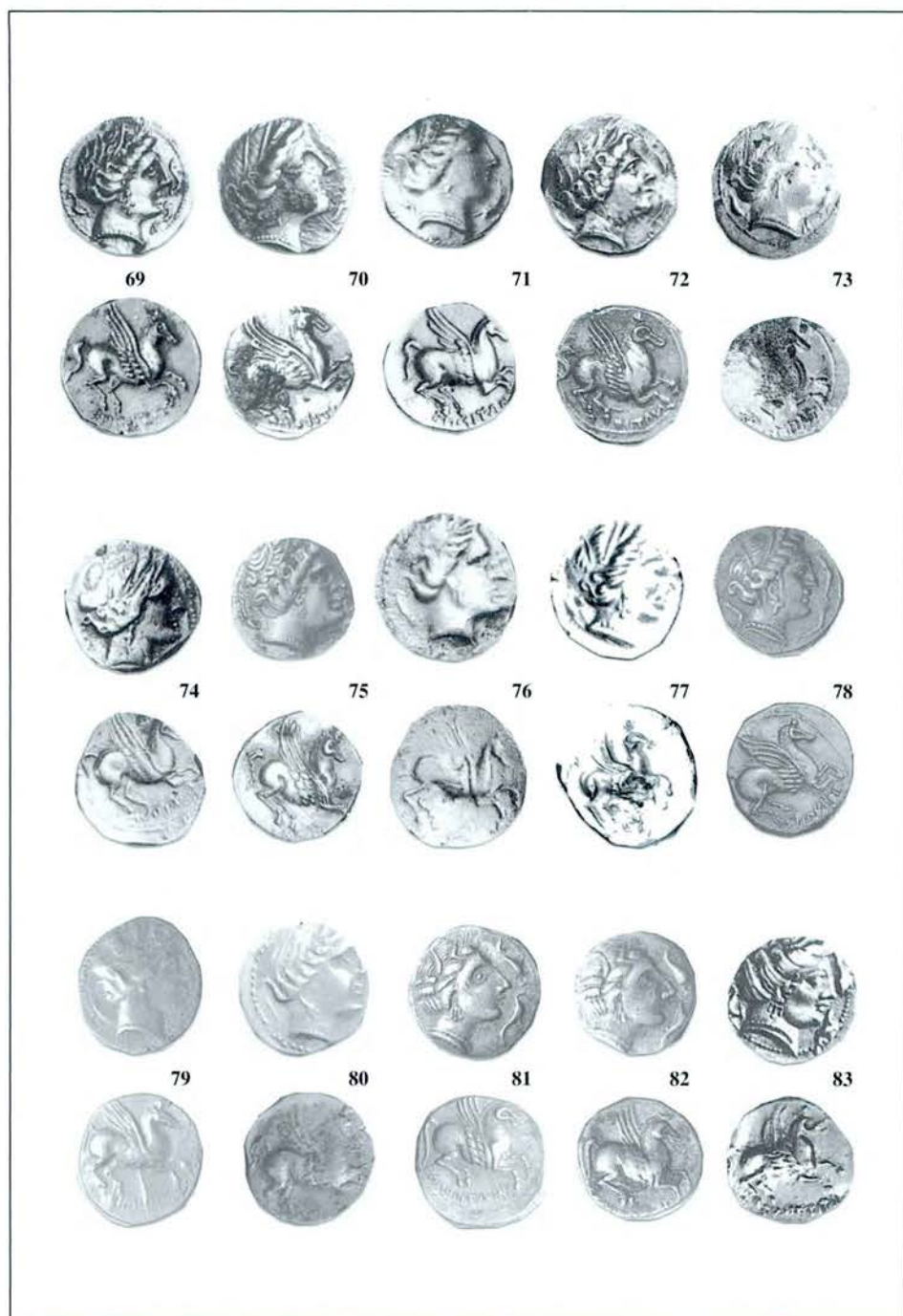
Làmina VII. Grup 2, números 27 a 41.

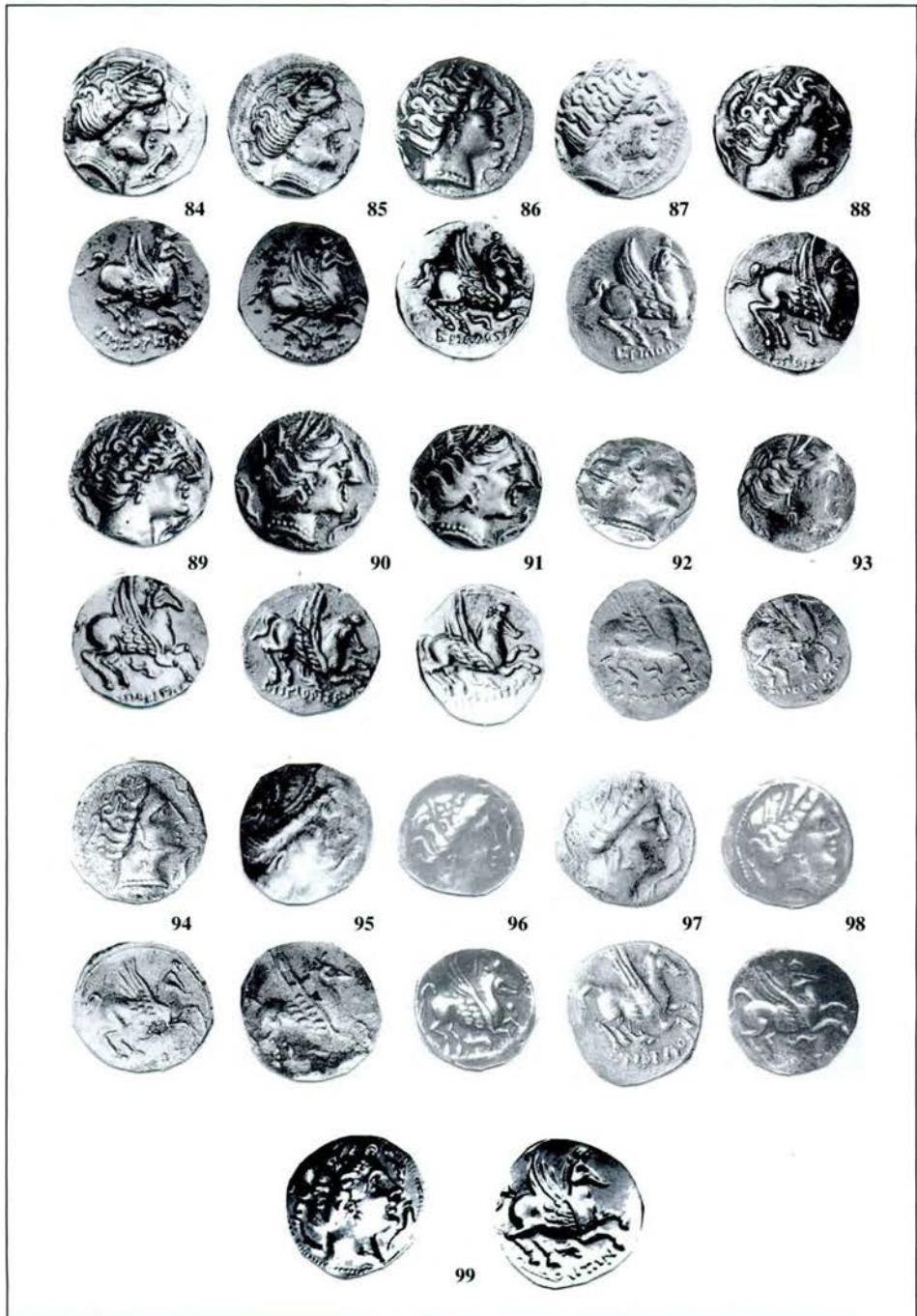
Làmina VIII. Grup 2, números 42 a 56.

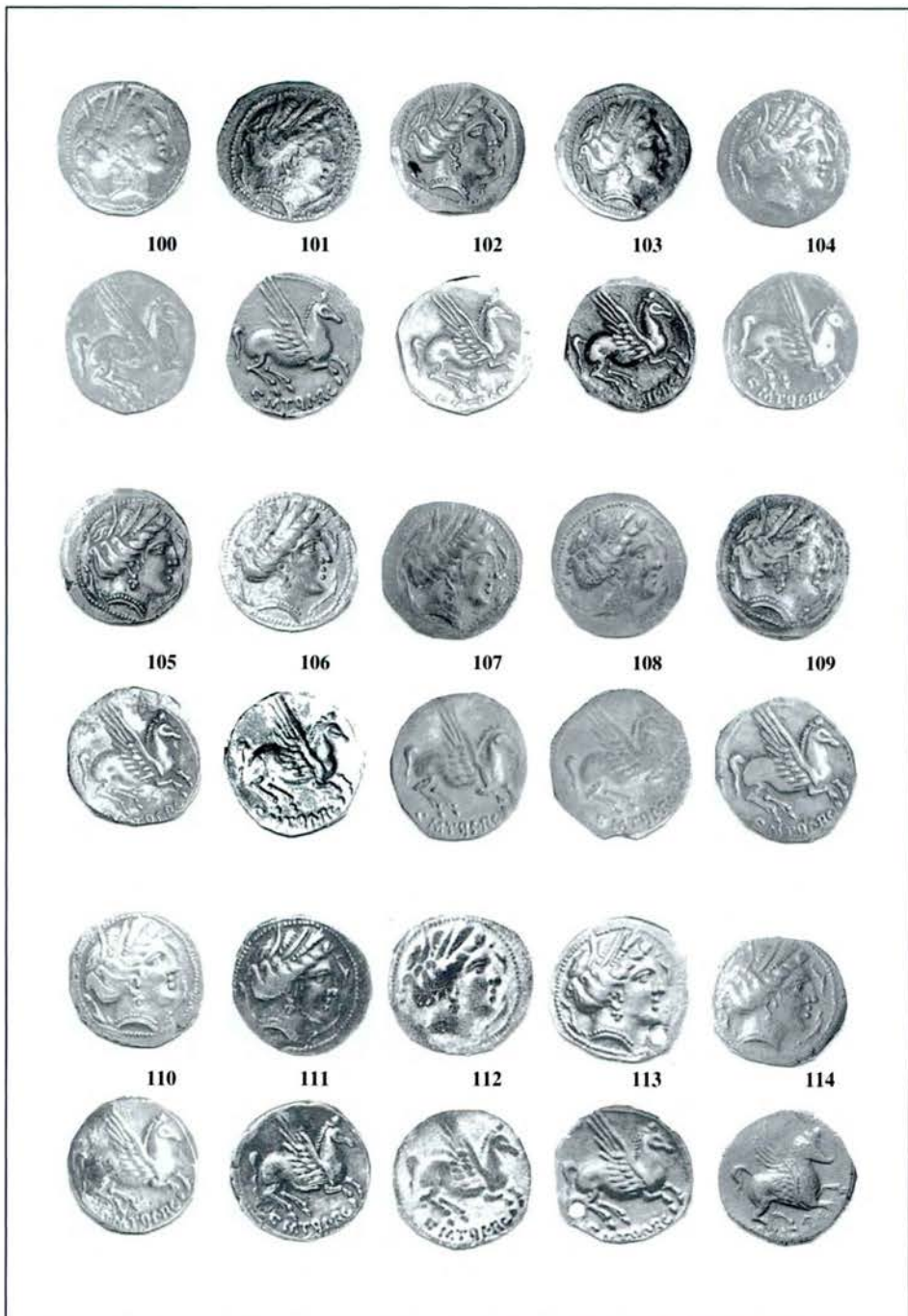
Làmina IX. Grup 2, números 57 a 68.

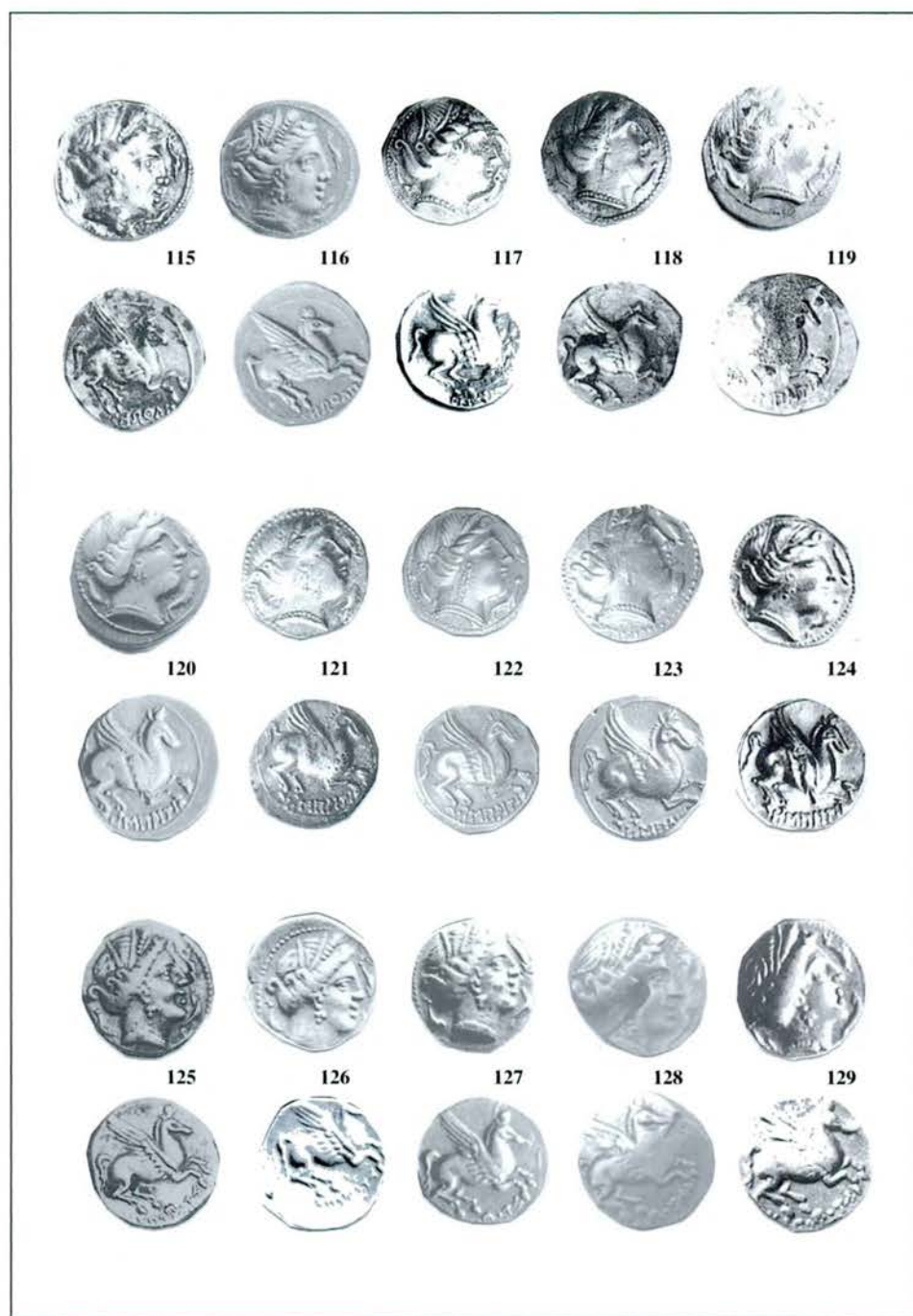
Làmina X. Grups 3-1, números 69 a 83.

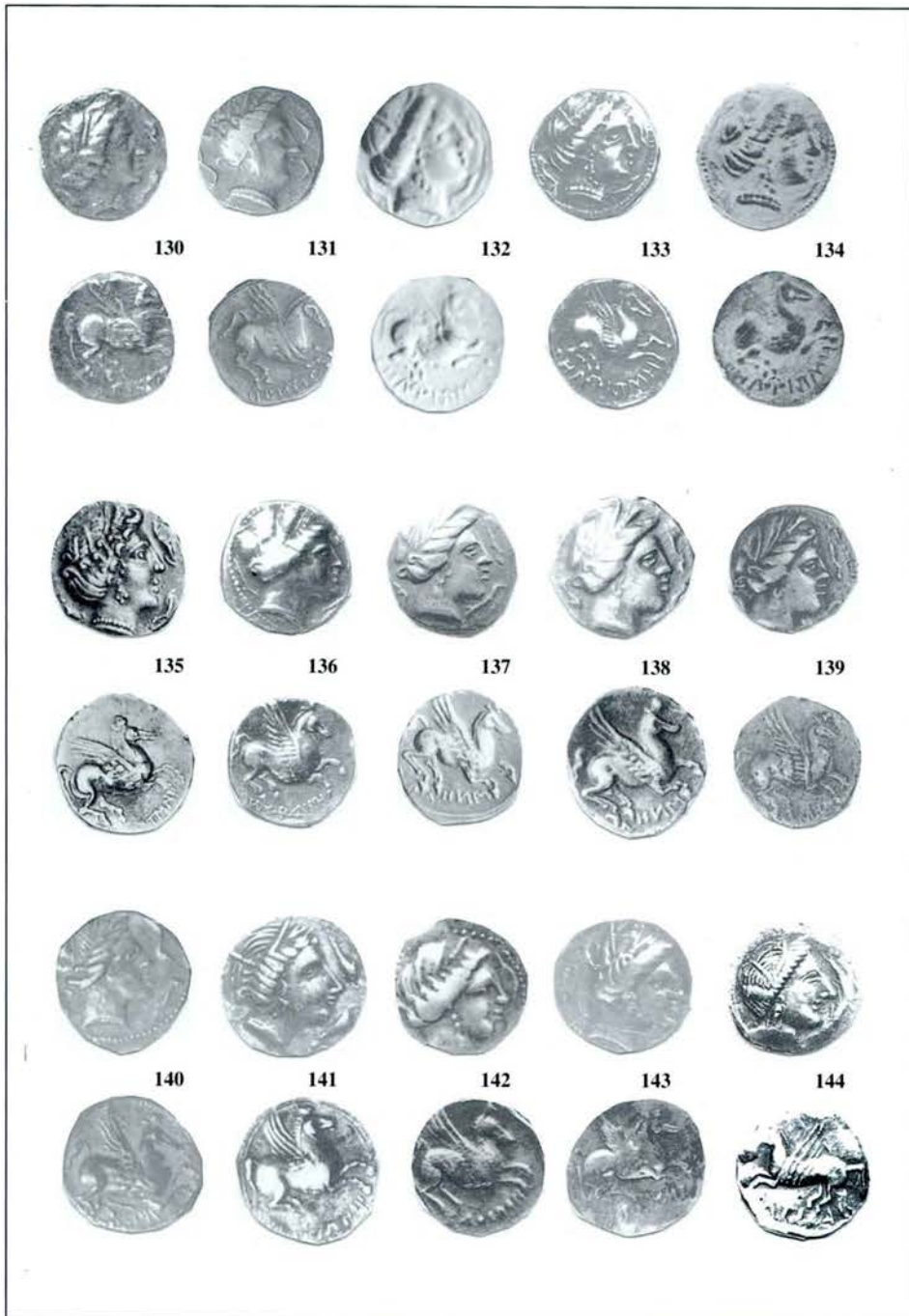
Làmina XI. Grup 3-2, números 84 a 99.

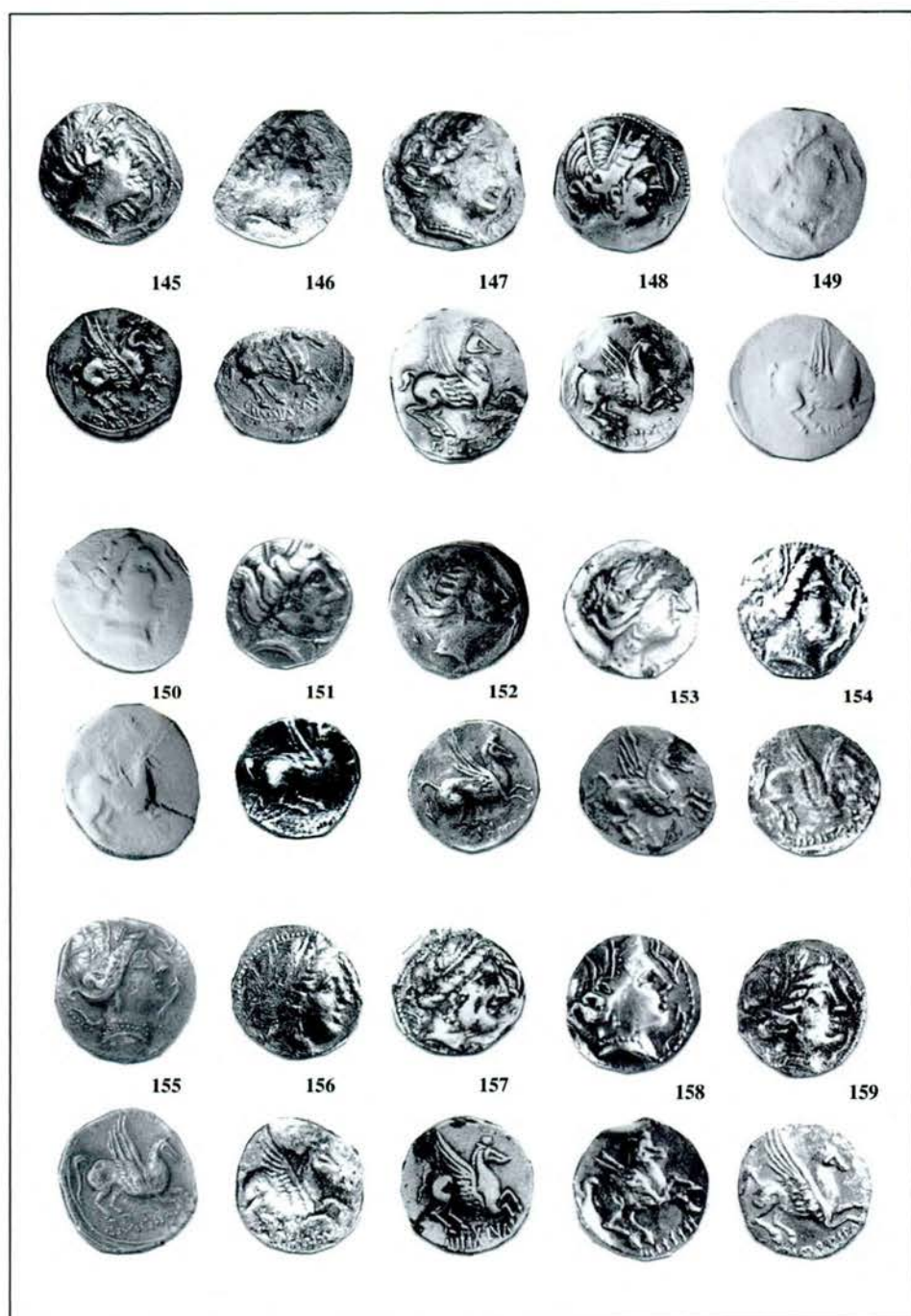
Làmina XII. Grup 4-1 i 4-2, números 100 a 114.

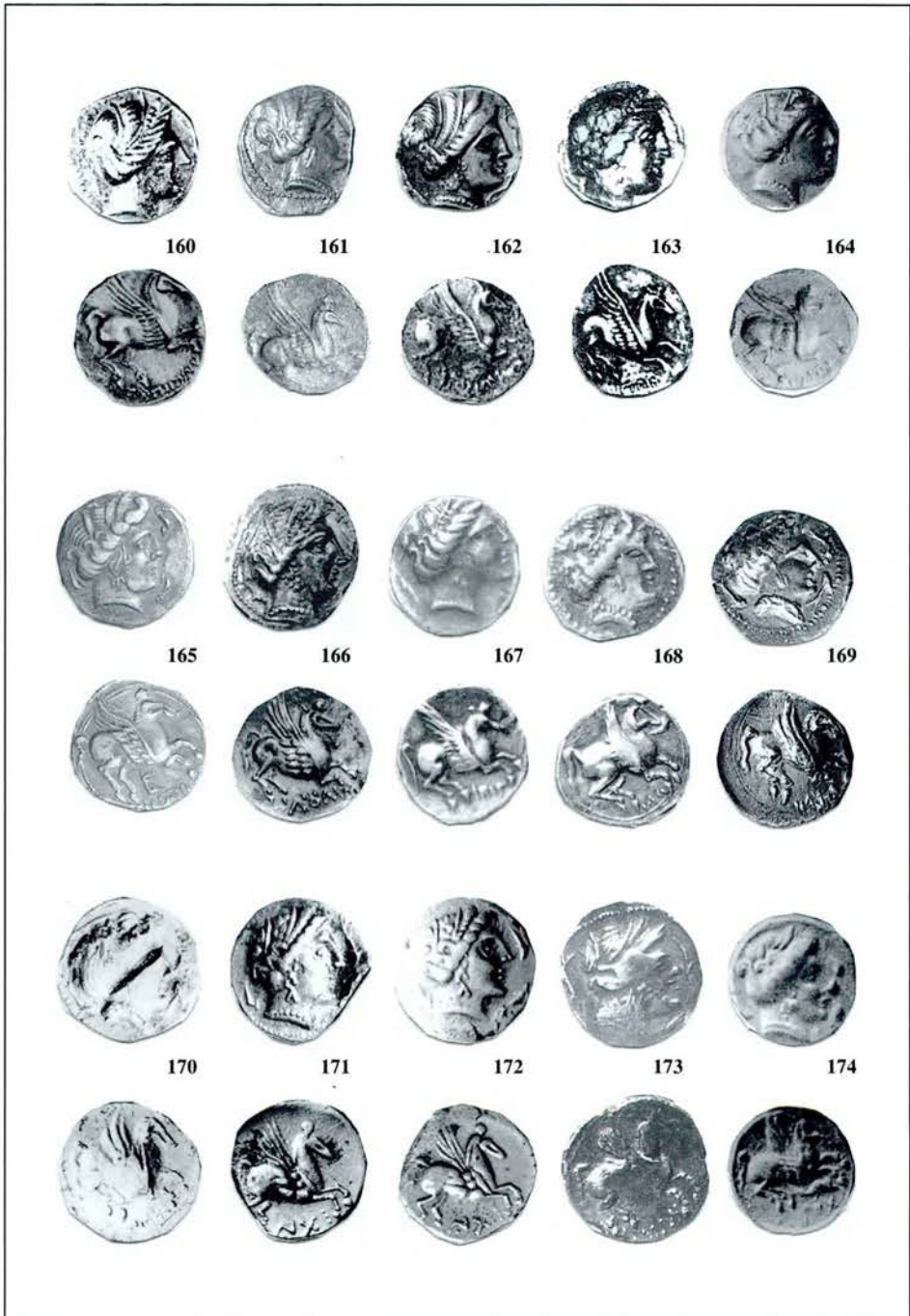
Làmina XIII. Grup 4-3 a 4-5, números 115 a 129.

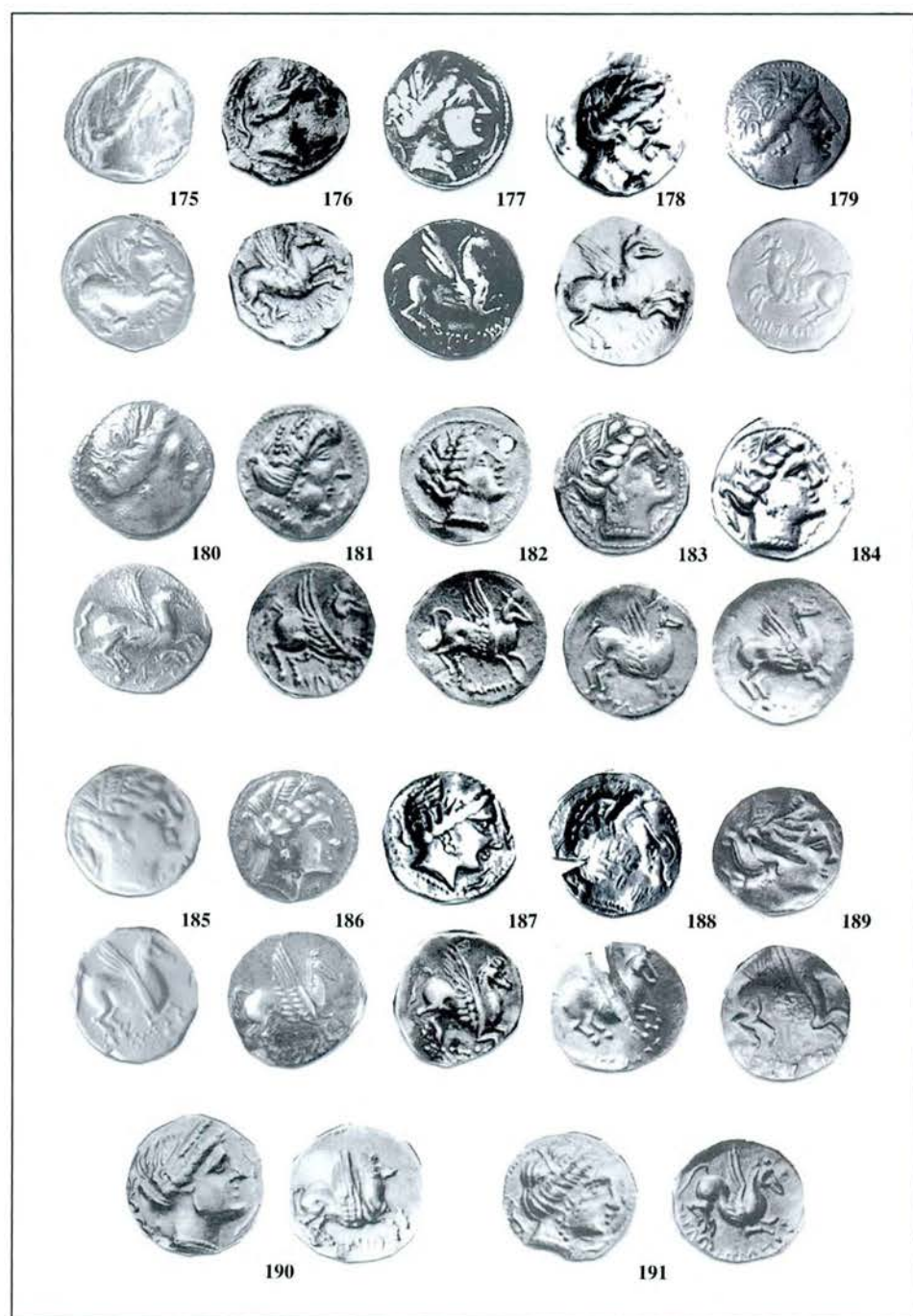
Làmina XIV. Grup 4-5 a 4-12, números 130 a 144.

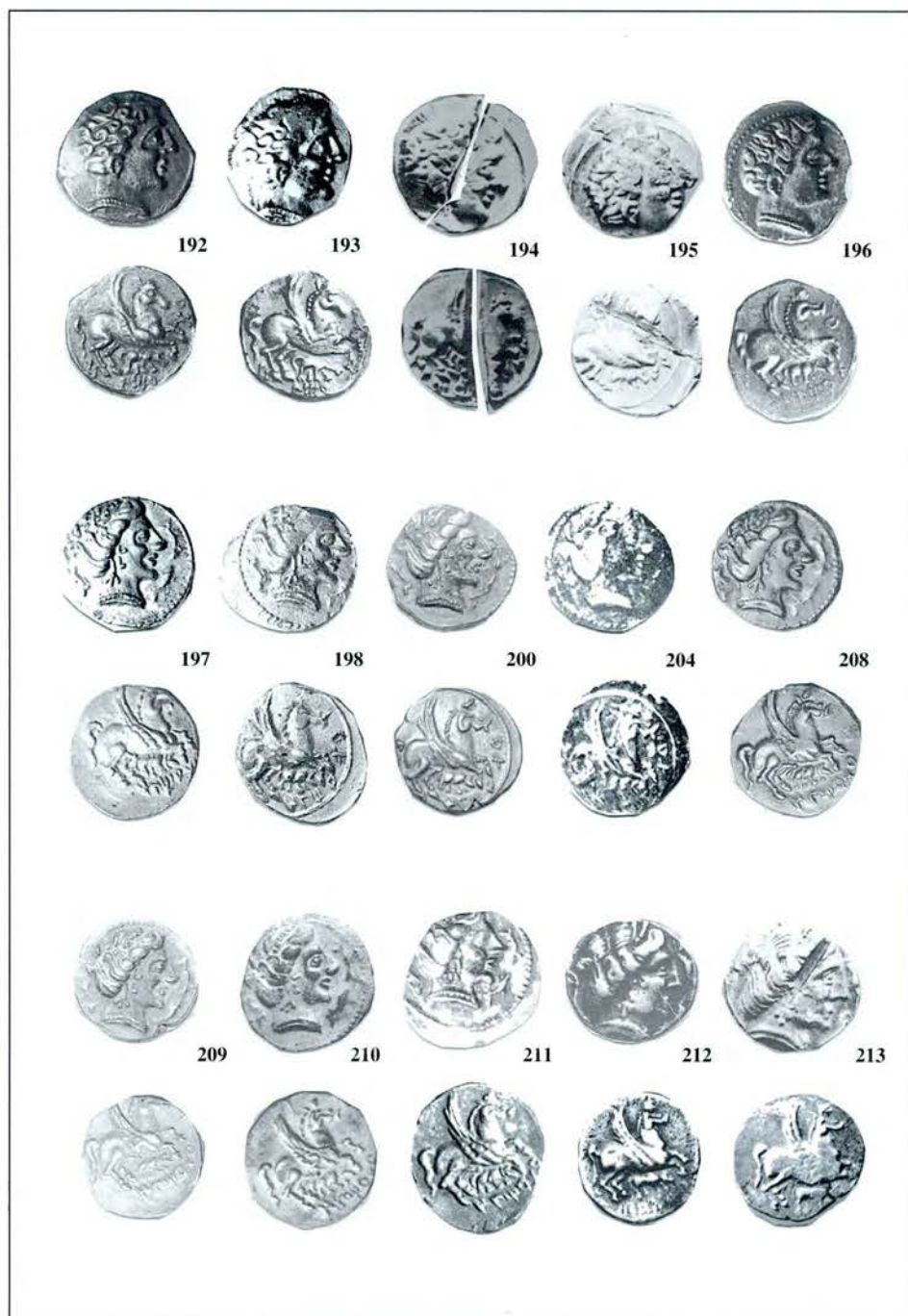
Làmina XV. Grup 4-13 a 4-25, números 145 a 159.

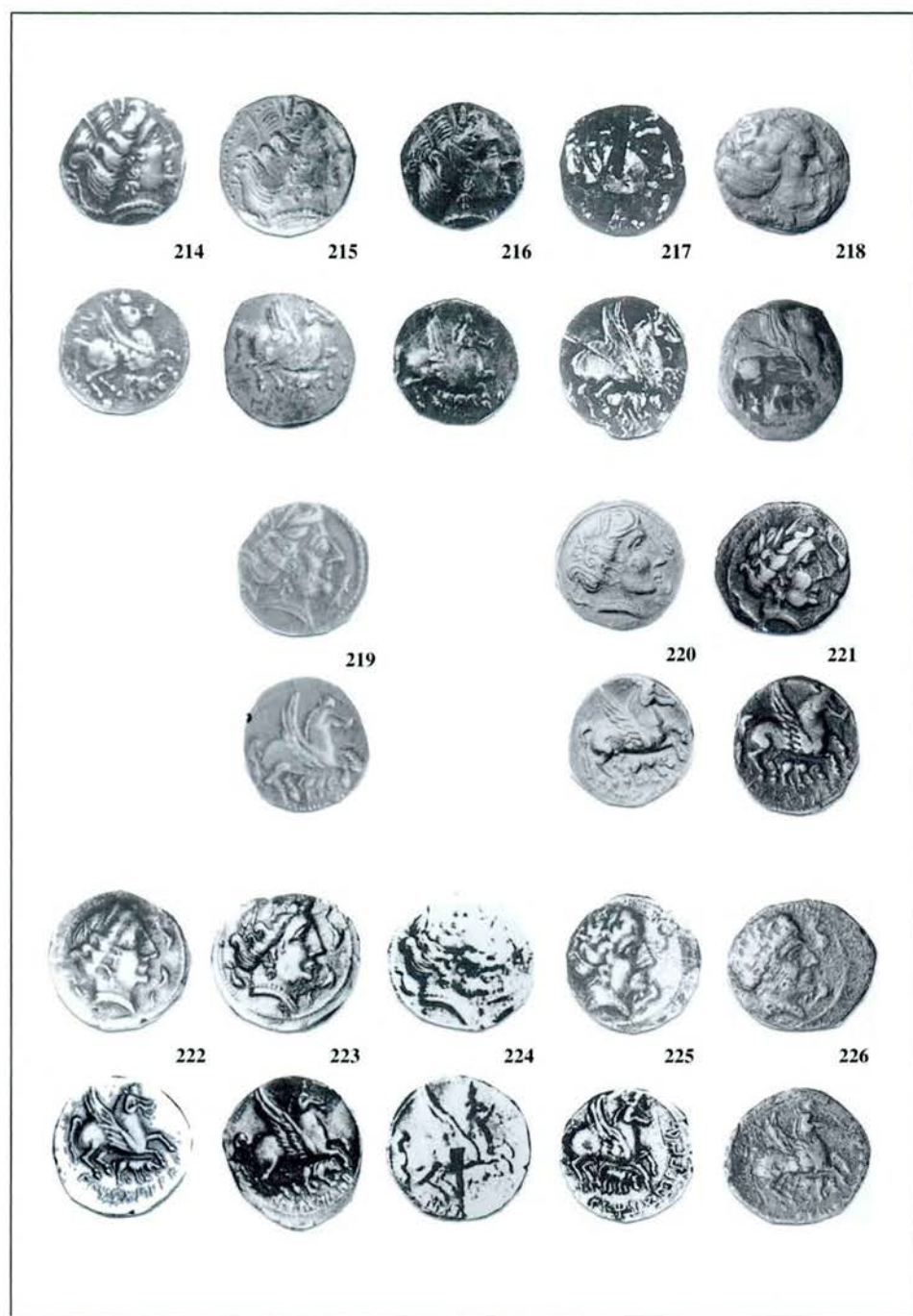
Làmina XVI. Grup 4-26 a 4-36, números 160 a 174.

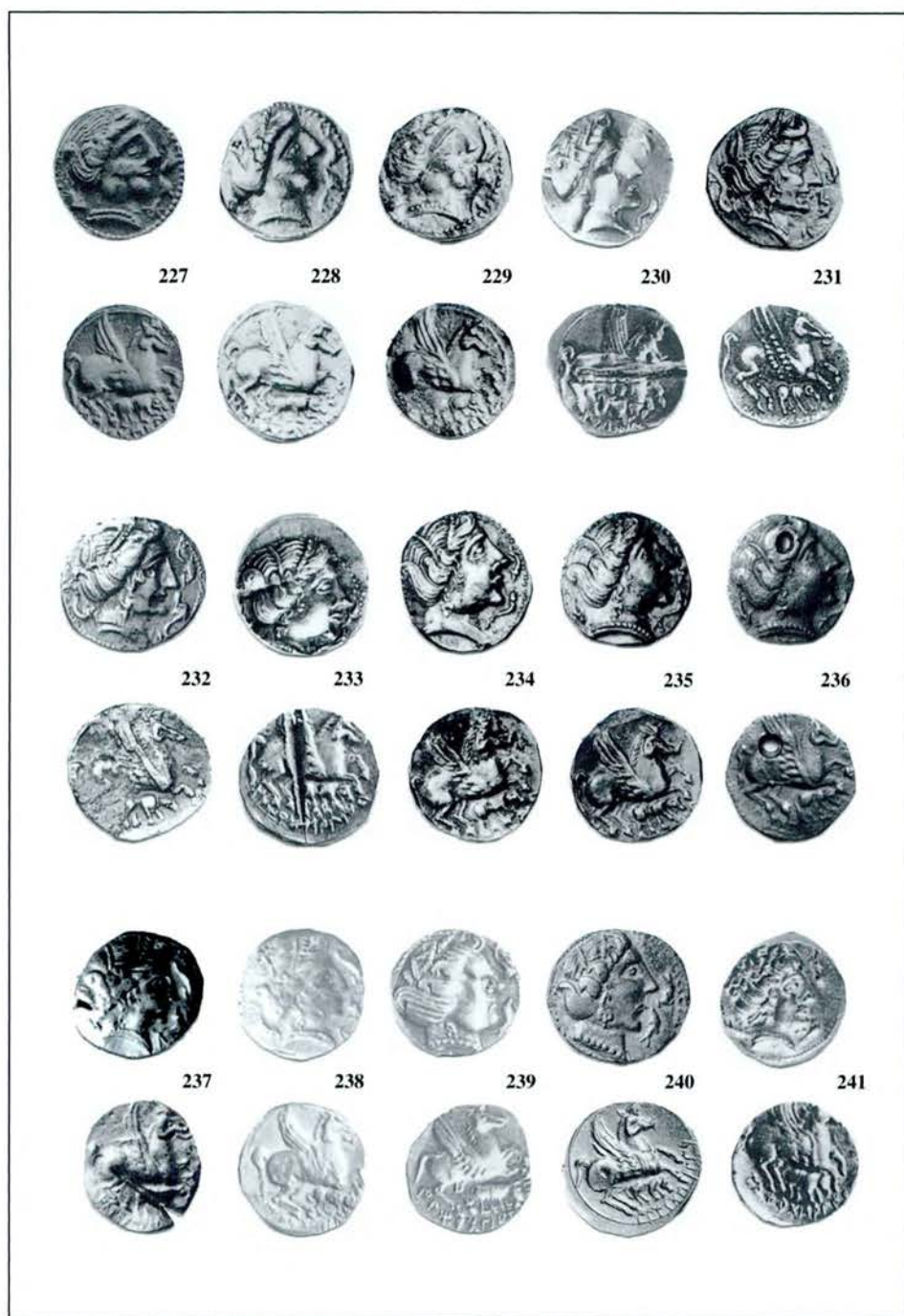
Làmina XVII. Grup 4-37 a 4-49, números 175 a 191.

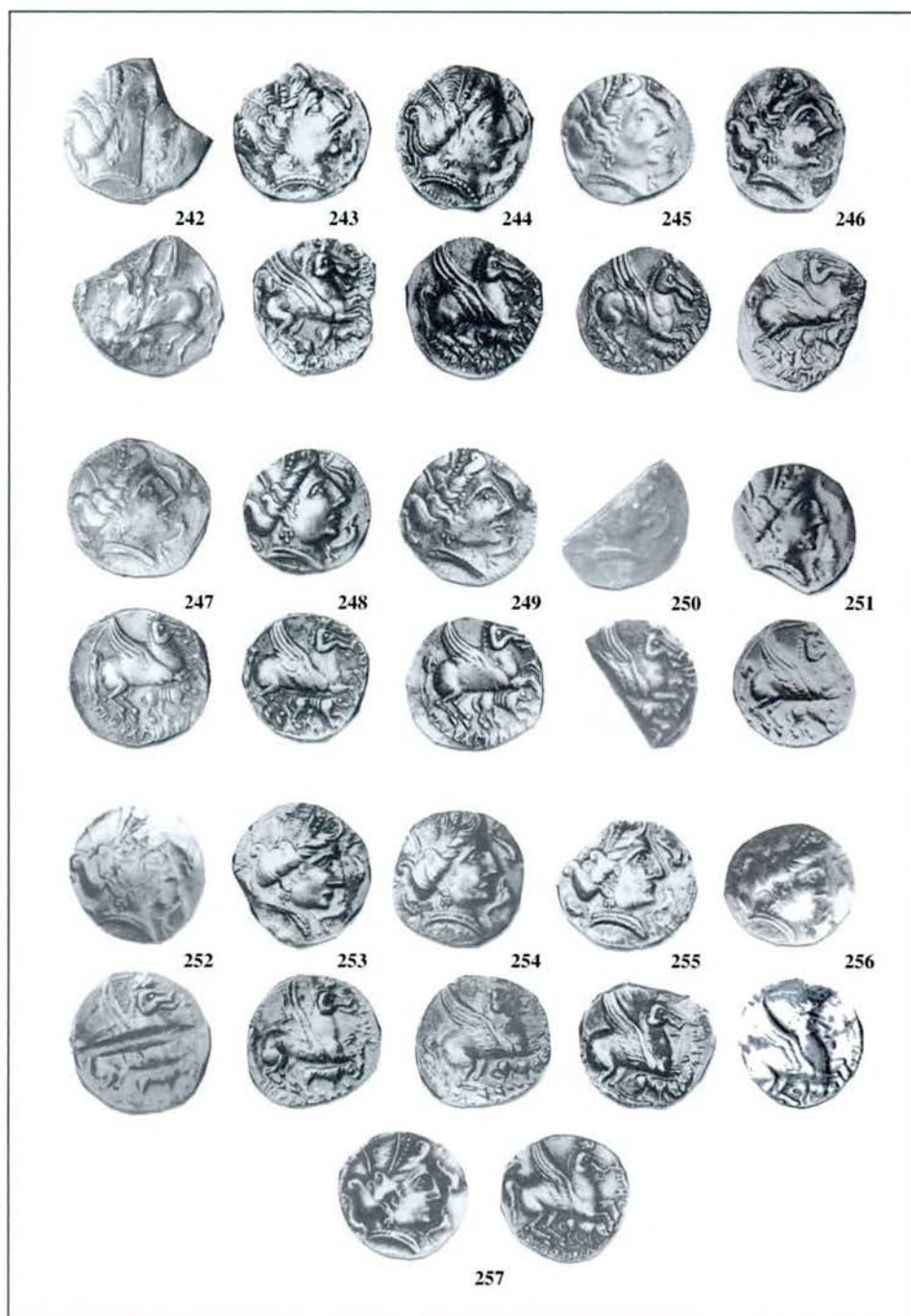
Làmina XVIII. Grup 5-1 a 5-4, números 192 a 213. No il·lustrades: 199, 201, 202, 203, 205, 206 i 207.

Làmina XIX. Grup 5-4 a 5-6, números 214 a 226.

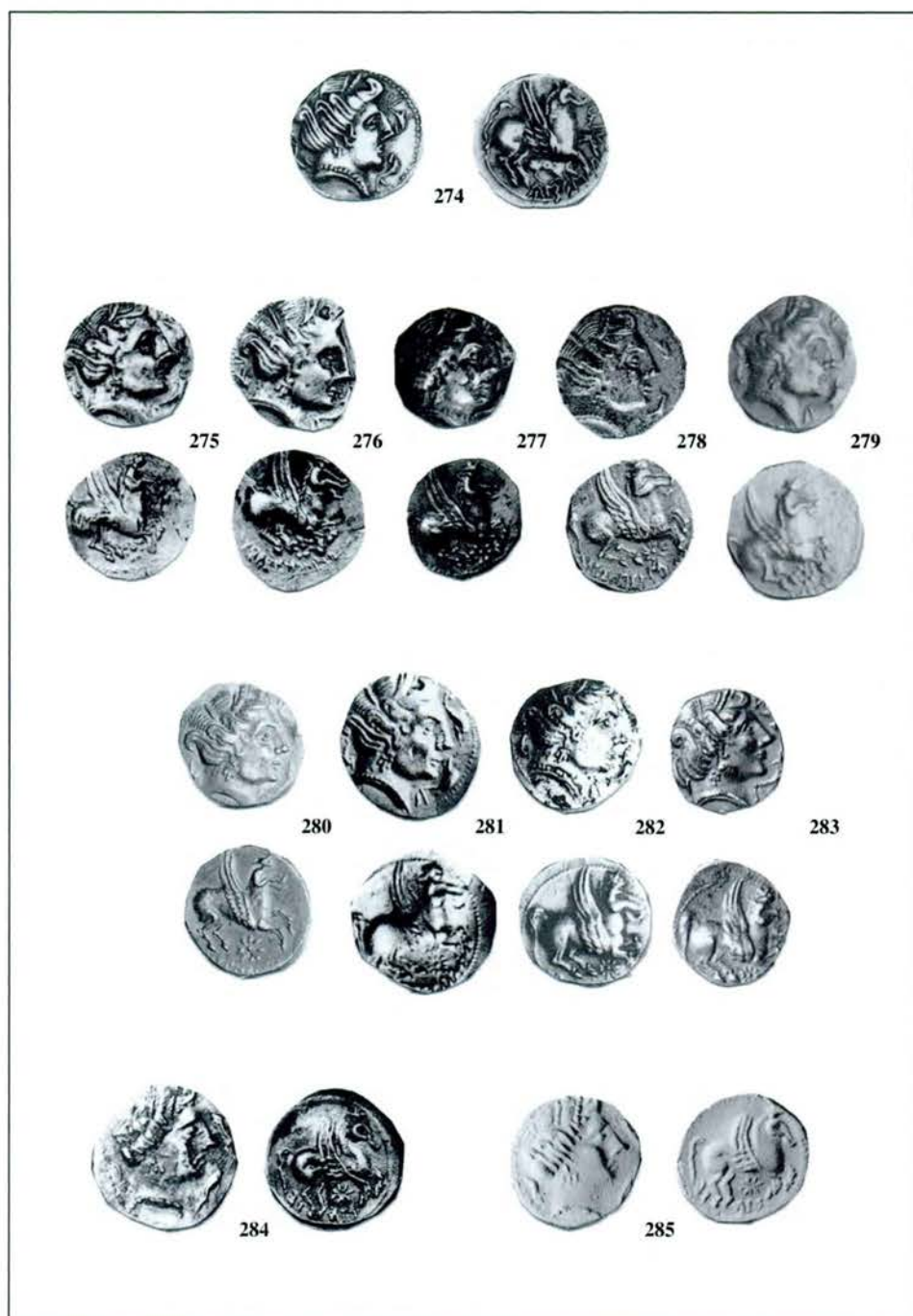
Làmina XX. Grup 5-6, números 227 a 241.

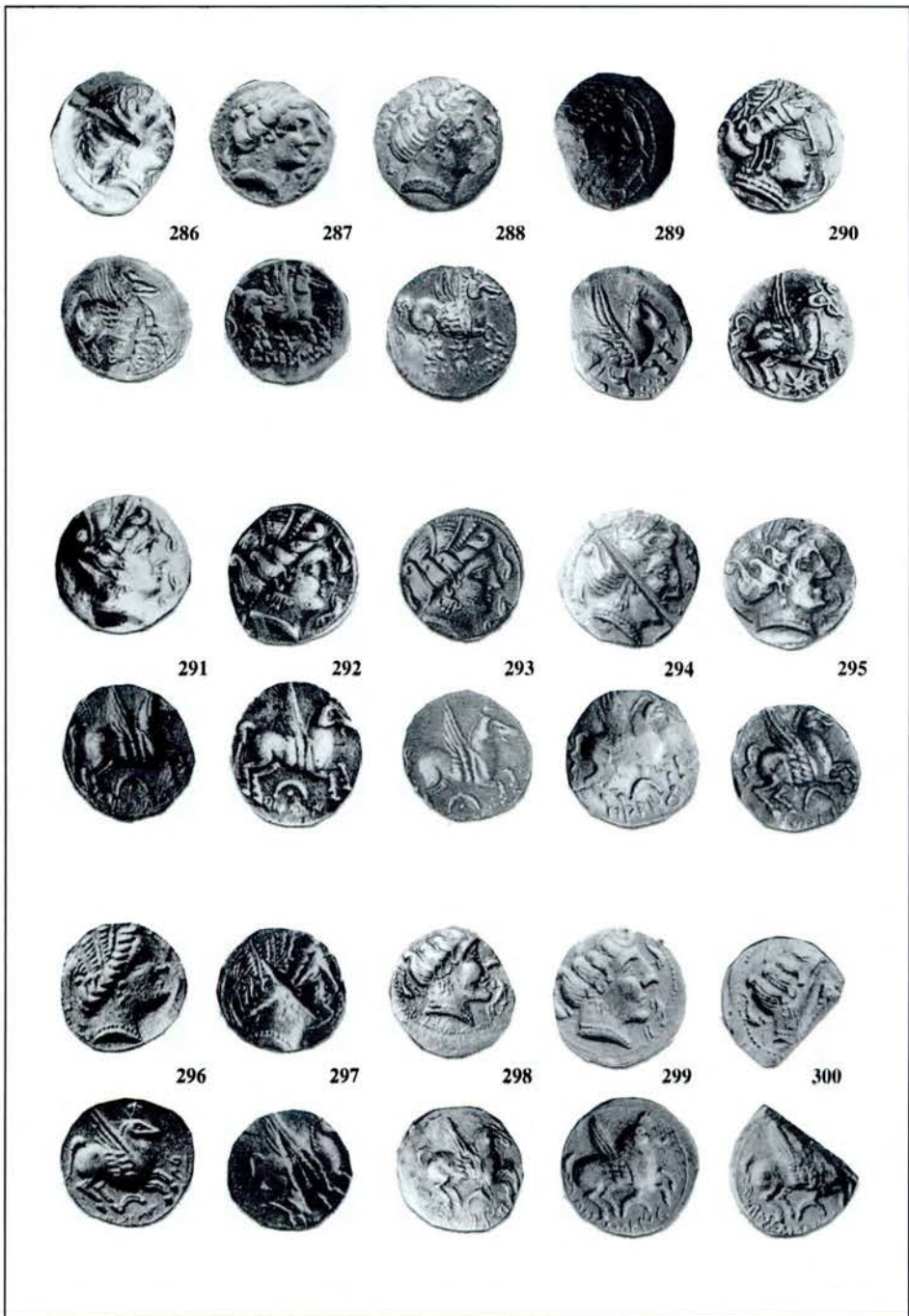
Làmina XXI. Grup 5-7, números 242 a 257.

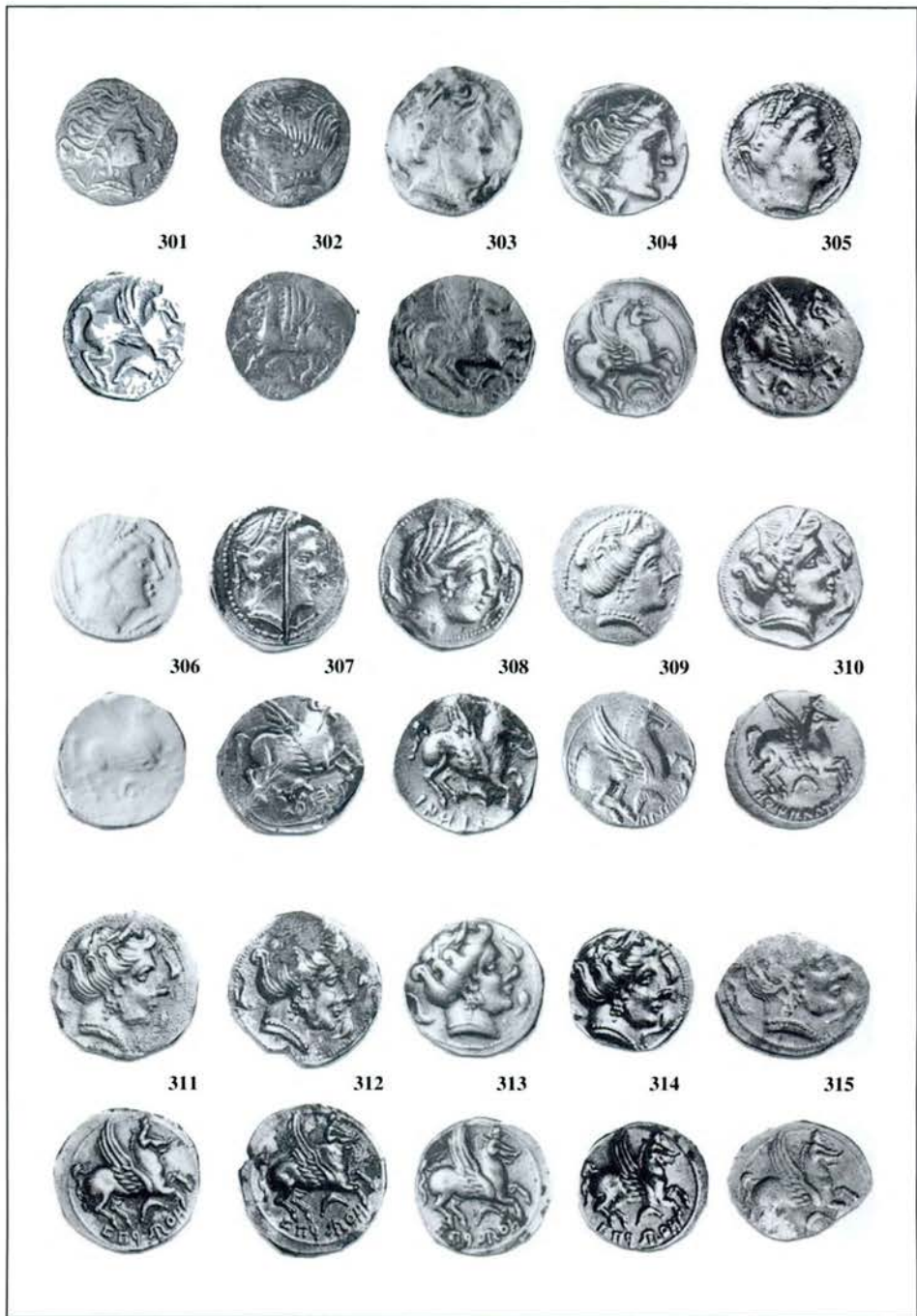
Làmina XXII. Grup 5-7A a 5-17, números 258 a 273.

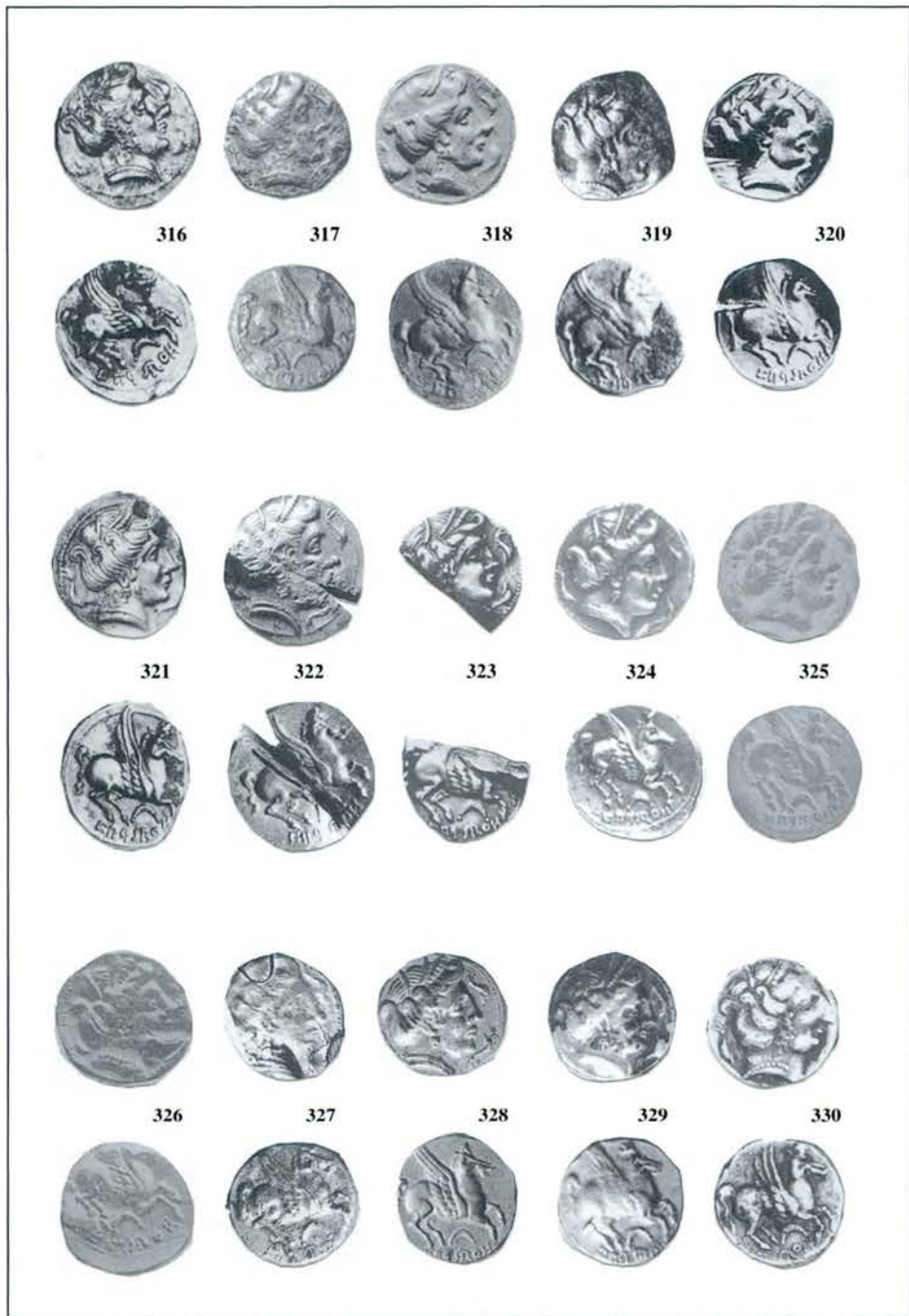
Làmina XXIII. Grup 6, núm. 274; grup 7-1 i 7-2, números 275 a 285

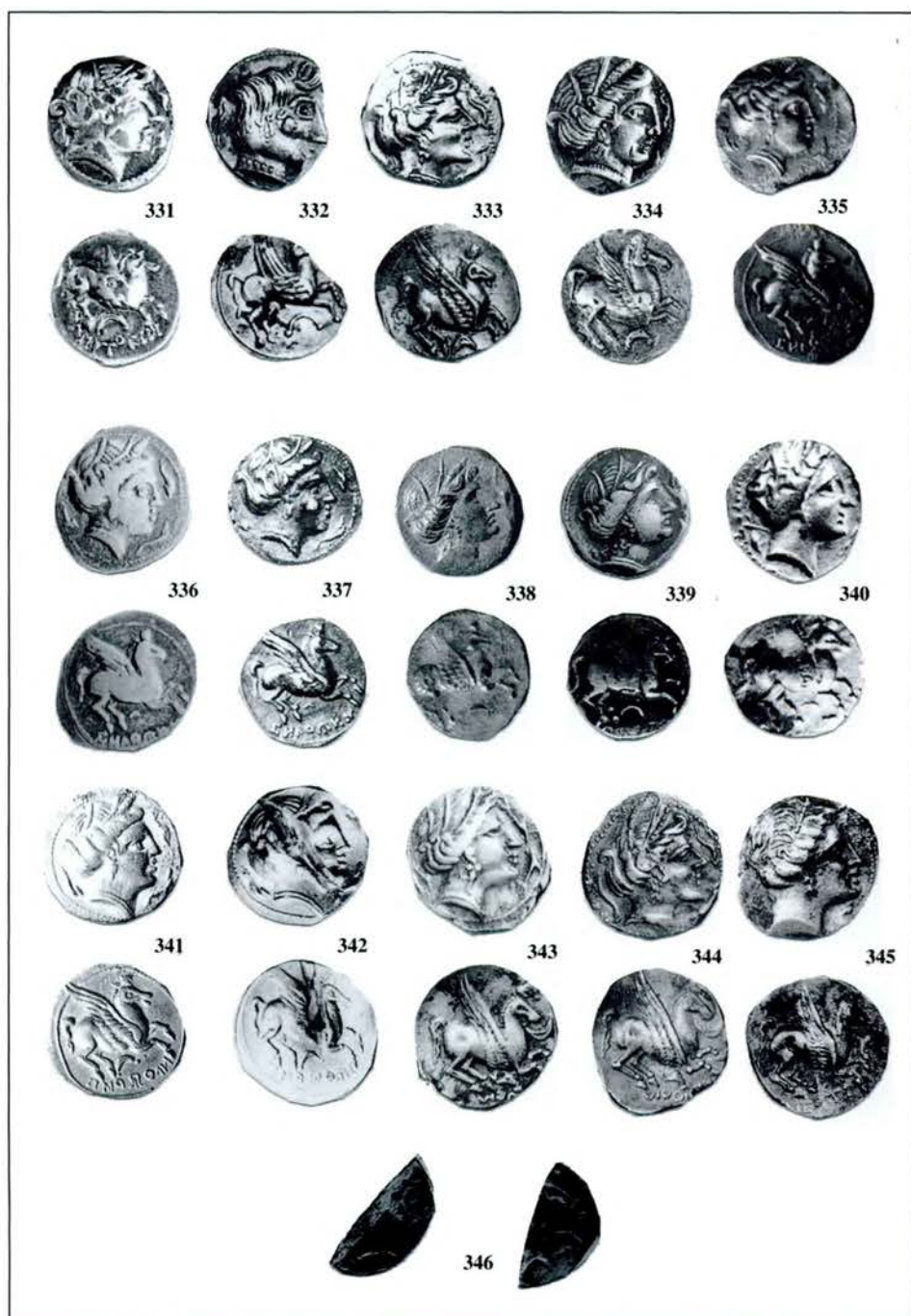
Làmina XXIV. Grup 7-3 a 7-6, números 286 a 290;
grup 8-1 a 8-4, números 291 a 300.

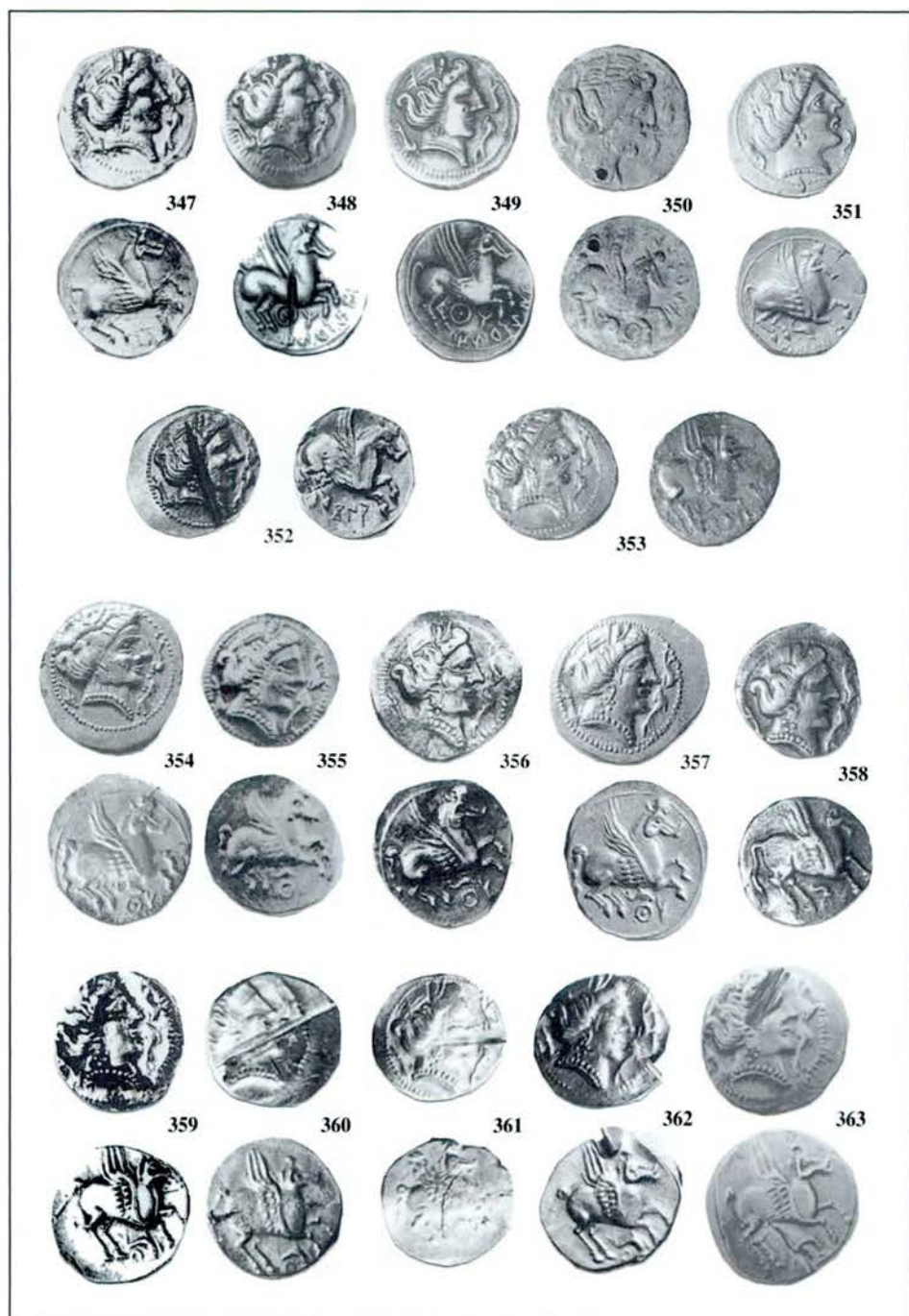
Làmina XXV. Grup 8-5 a 8-11, números 301 a 315.

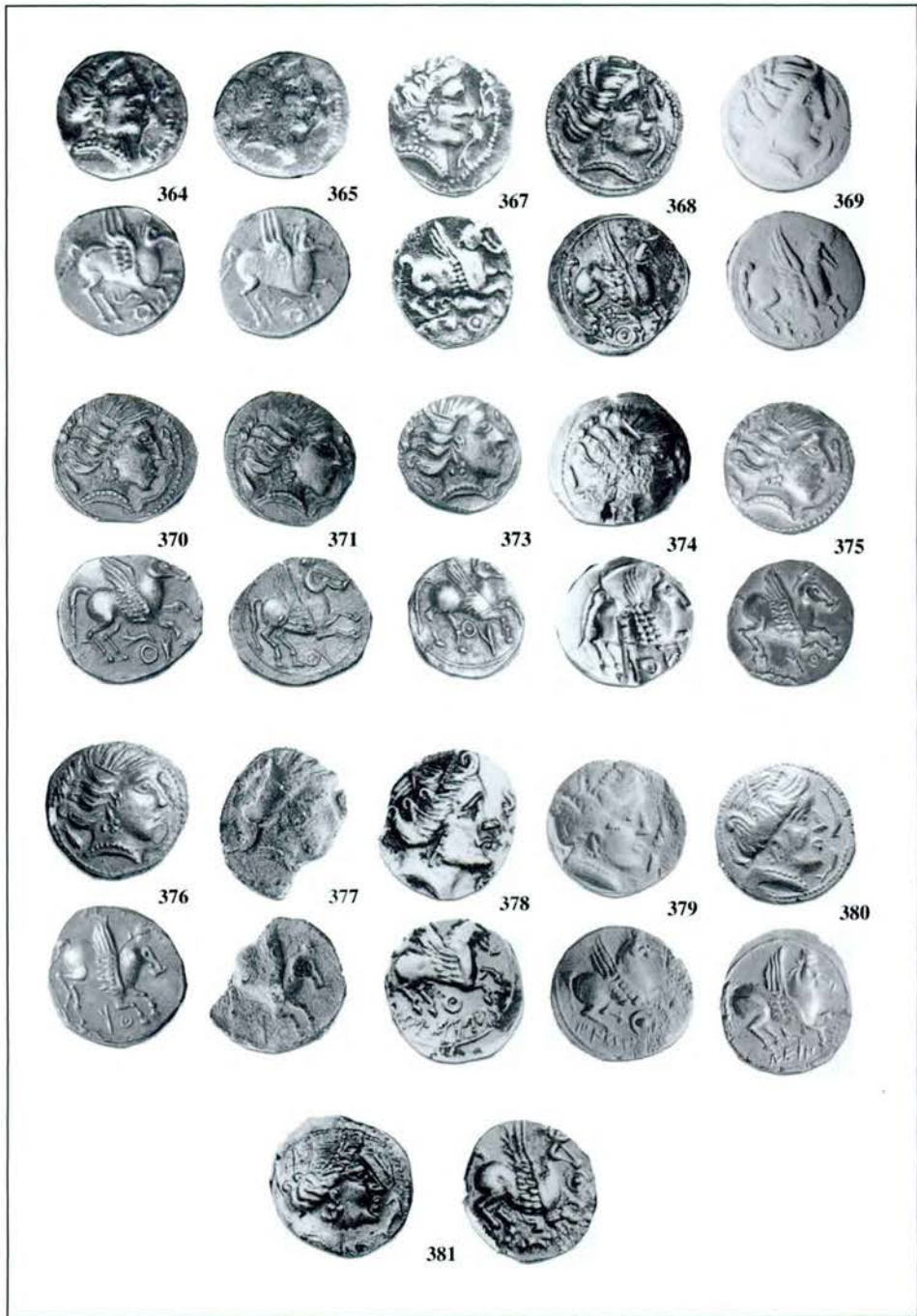
Làmina XXVI. Grup 8-11, números 316 a 330.

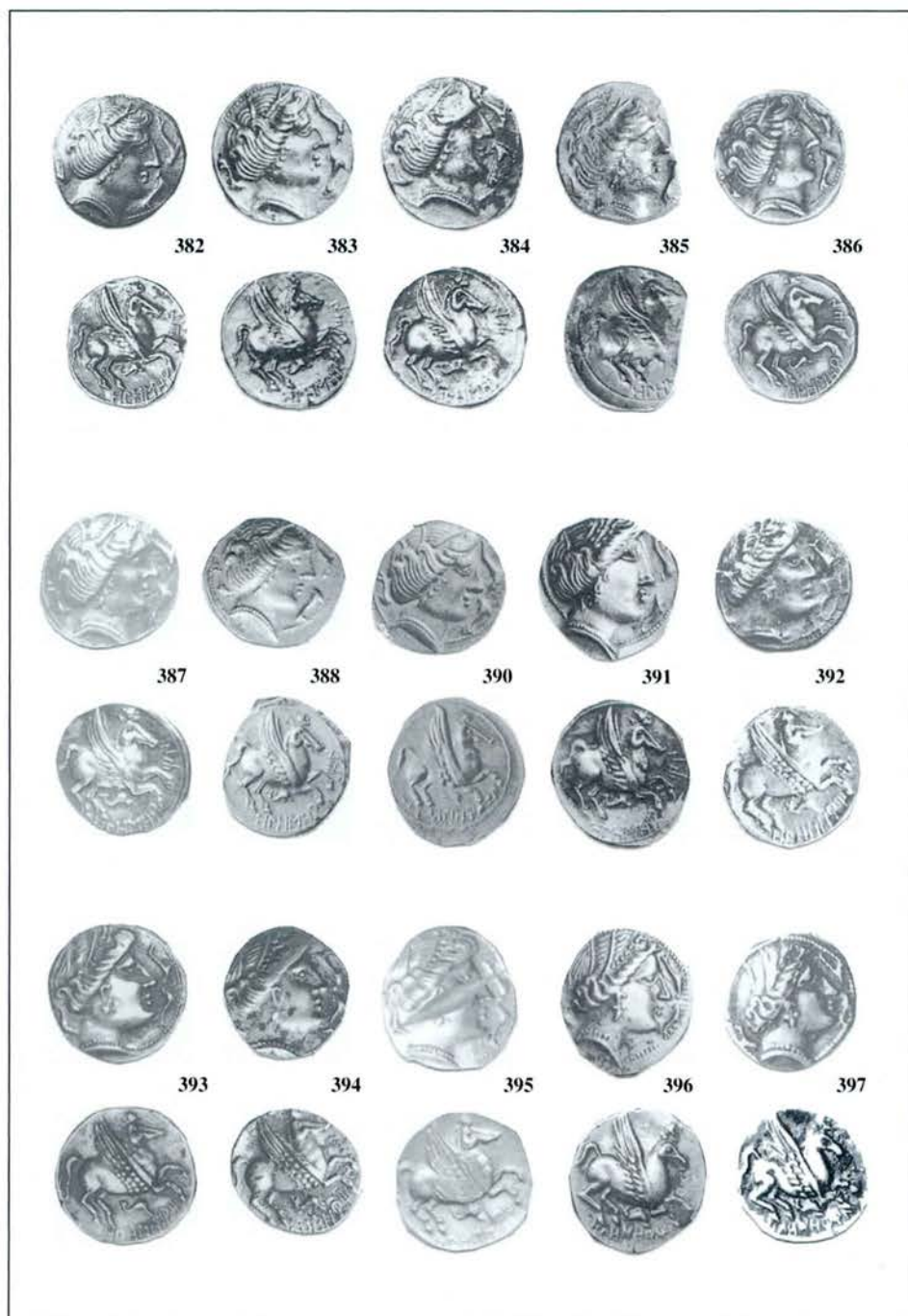
Làmina XXVII. Grup 8-12 a 8-19, números 331 a 346.

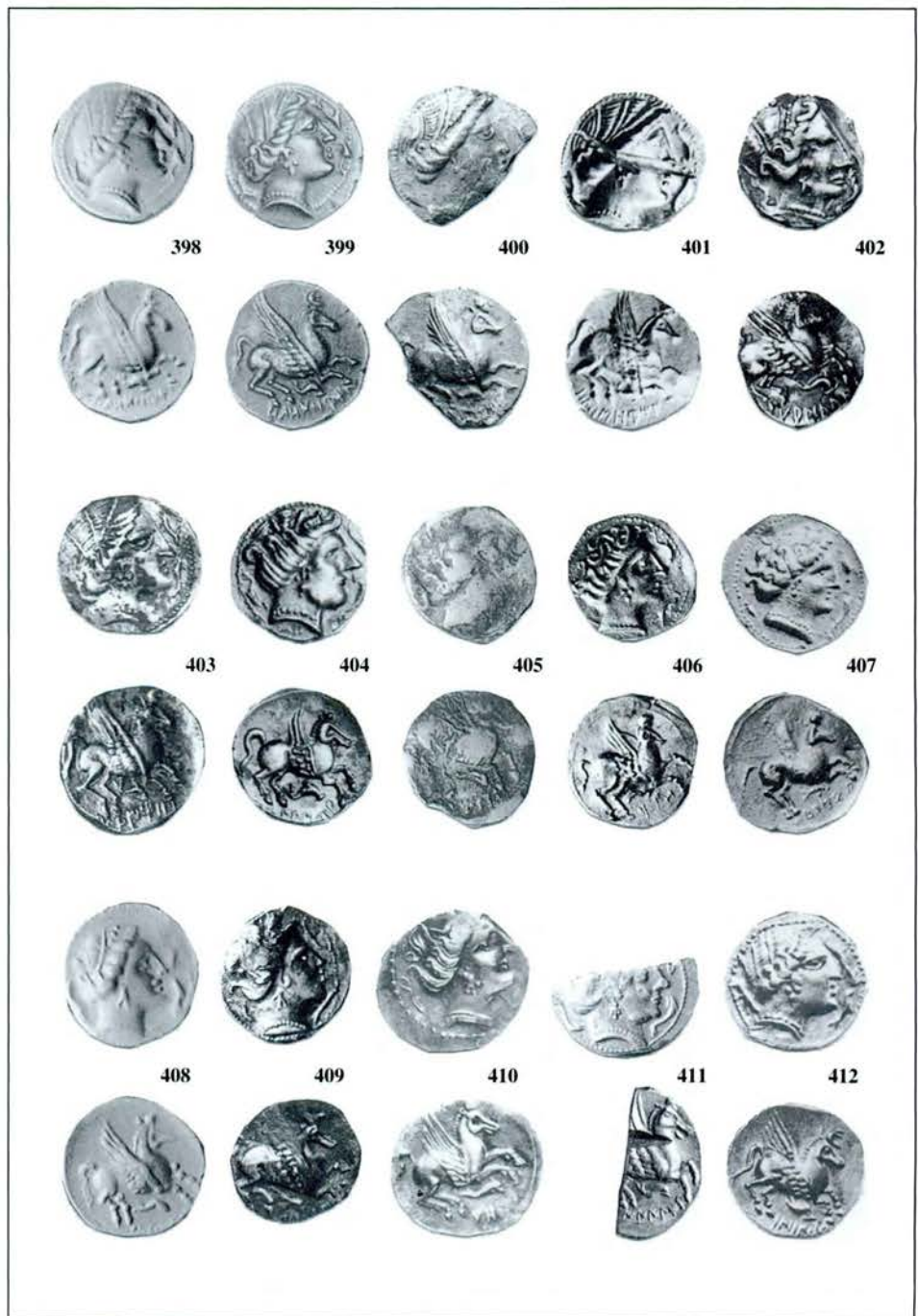
Làmina XXVIII. Grup 9-1 a 9-2, números 347 a 363.

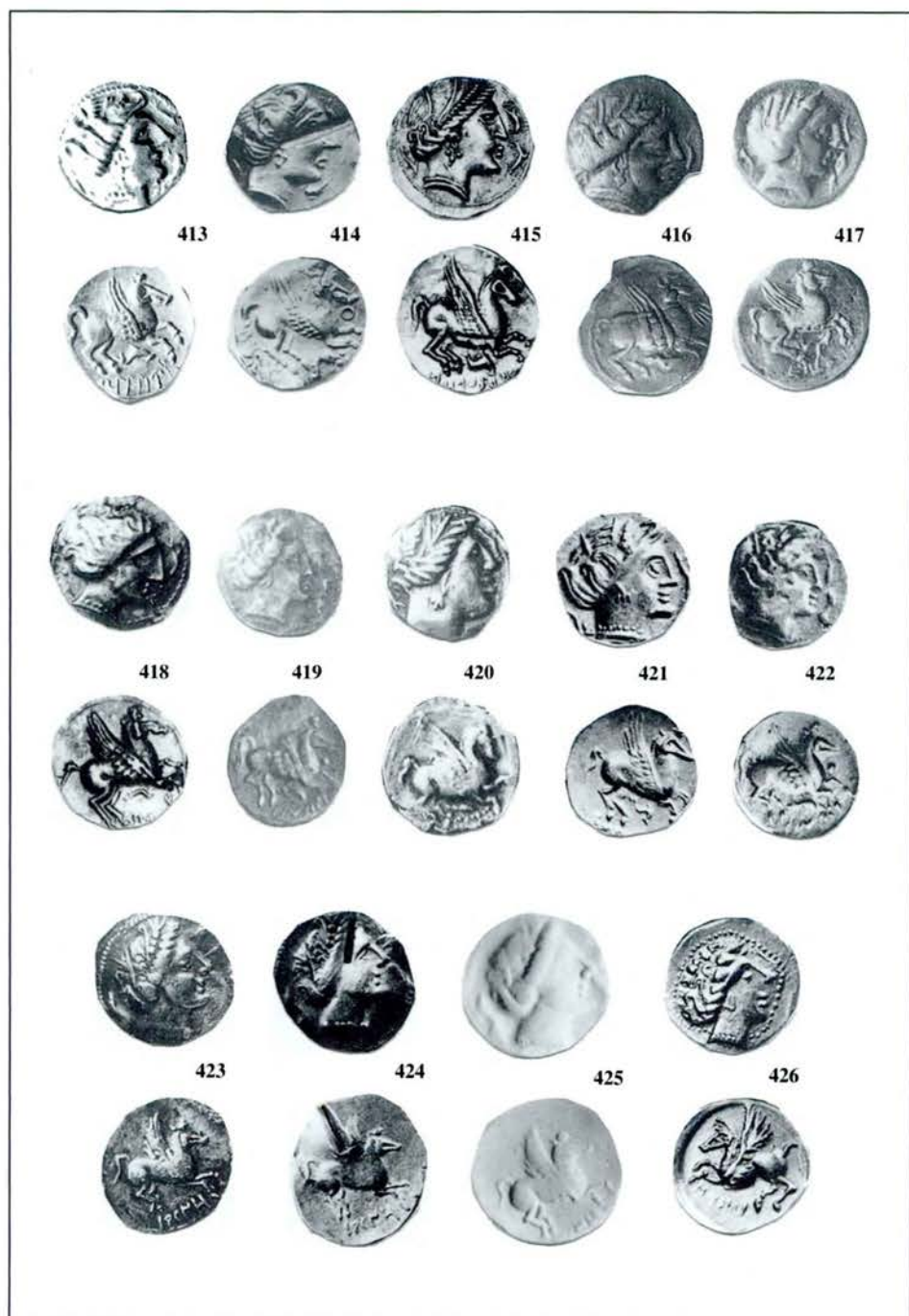
Làmina XXIX. Grup 9-2 a 9-8, números 364 a 381. No il·lustrades: 366 i 372.

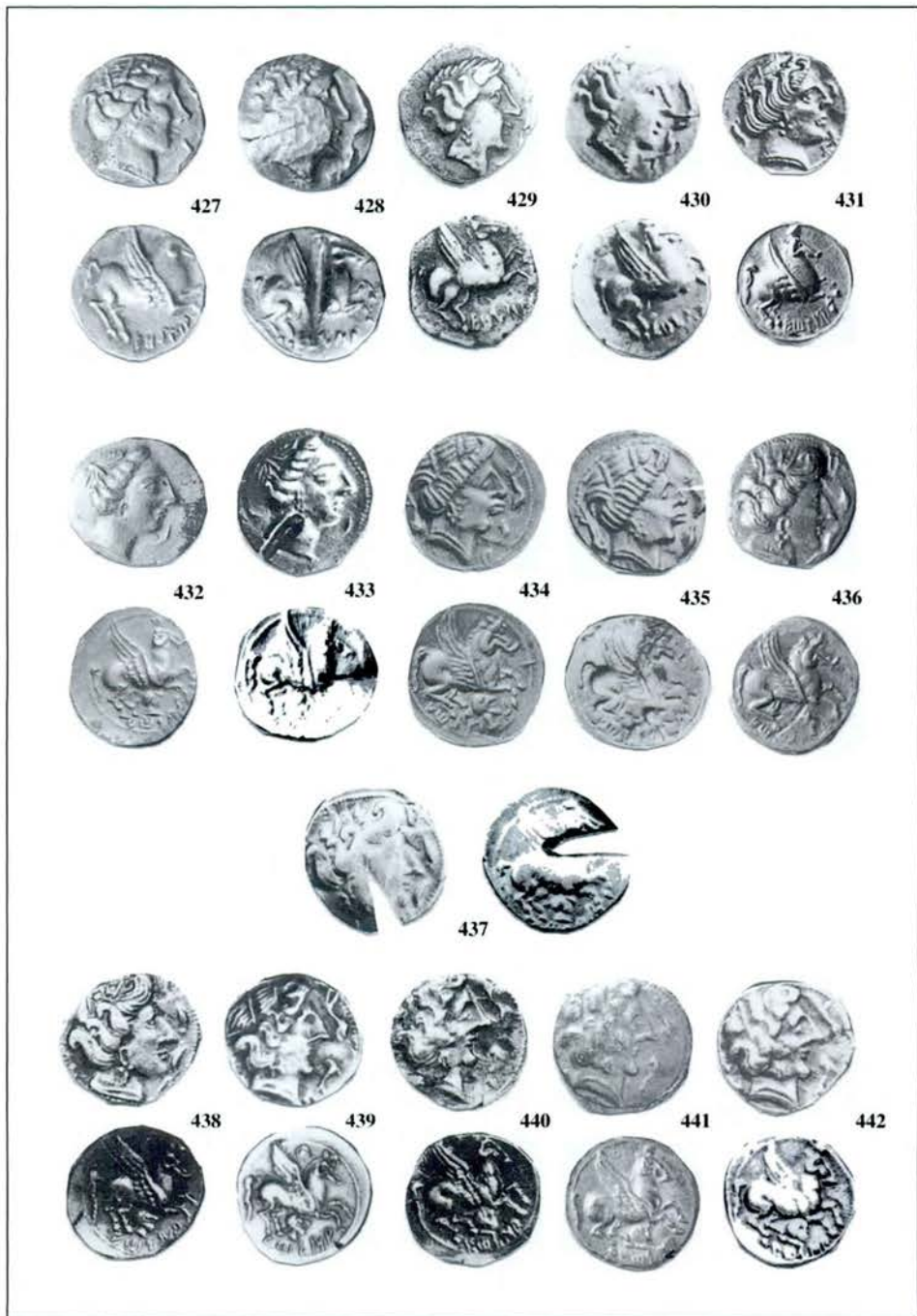
Làmina XXX. Grup 10-1, números 382 a 397. No il·lustrades: 389.

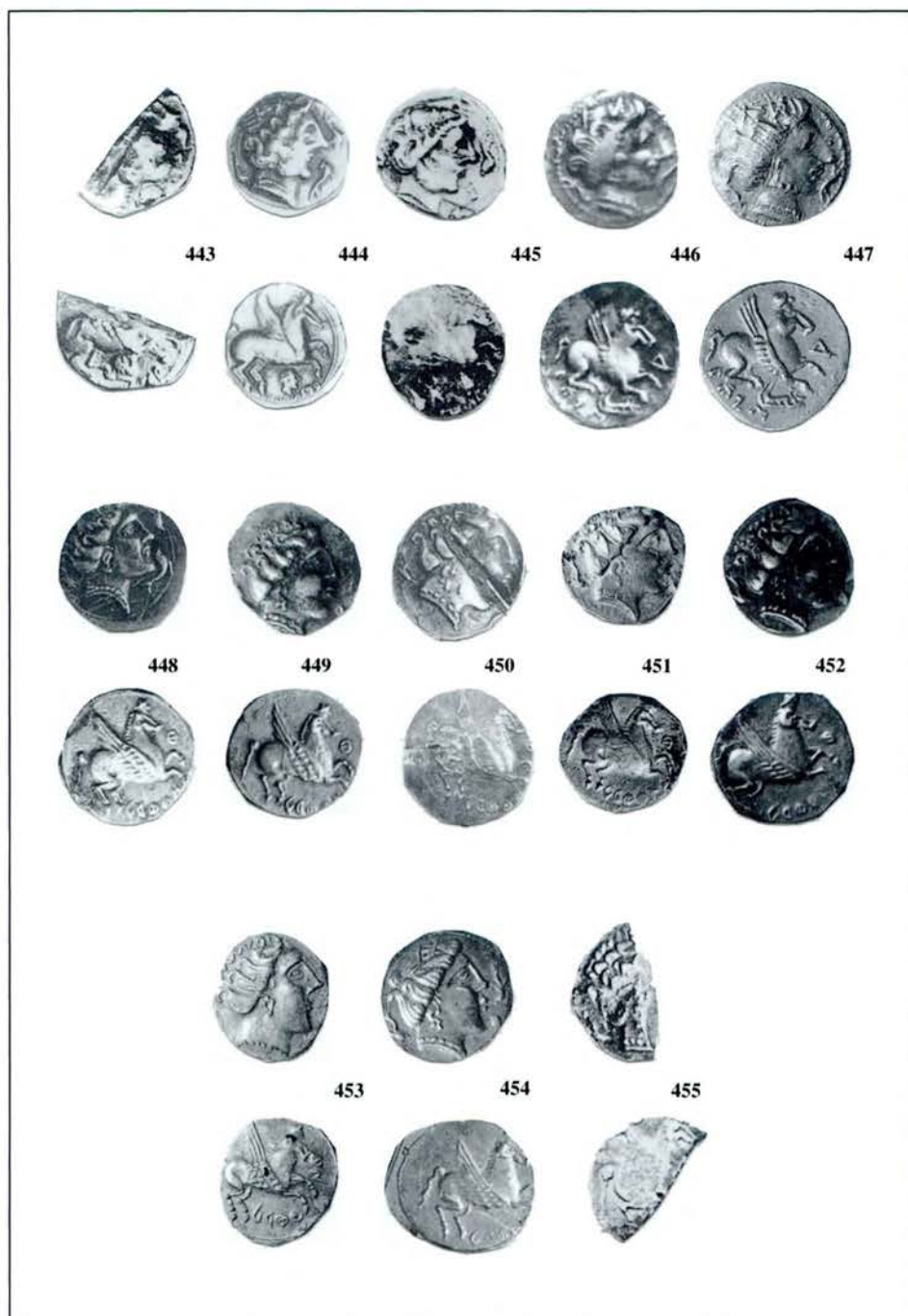
Làmina XXXI. Grup 10-1 a 10-9, números 398 a 412.

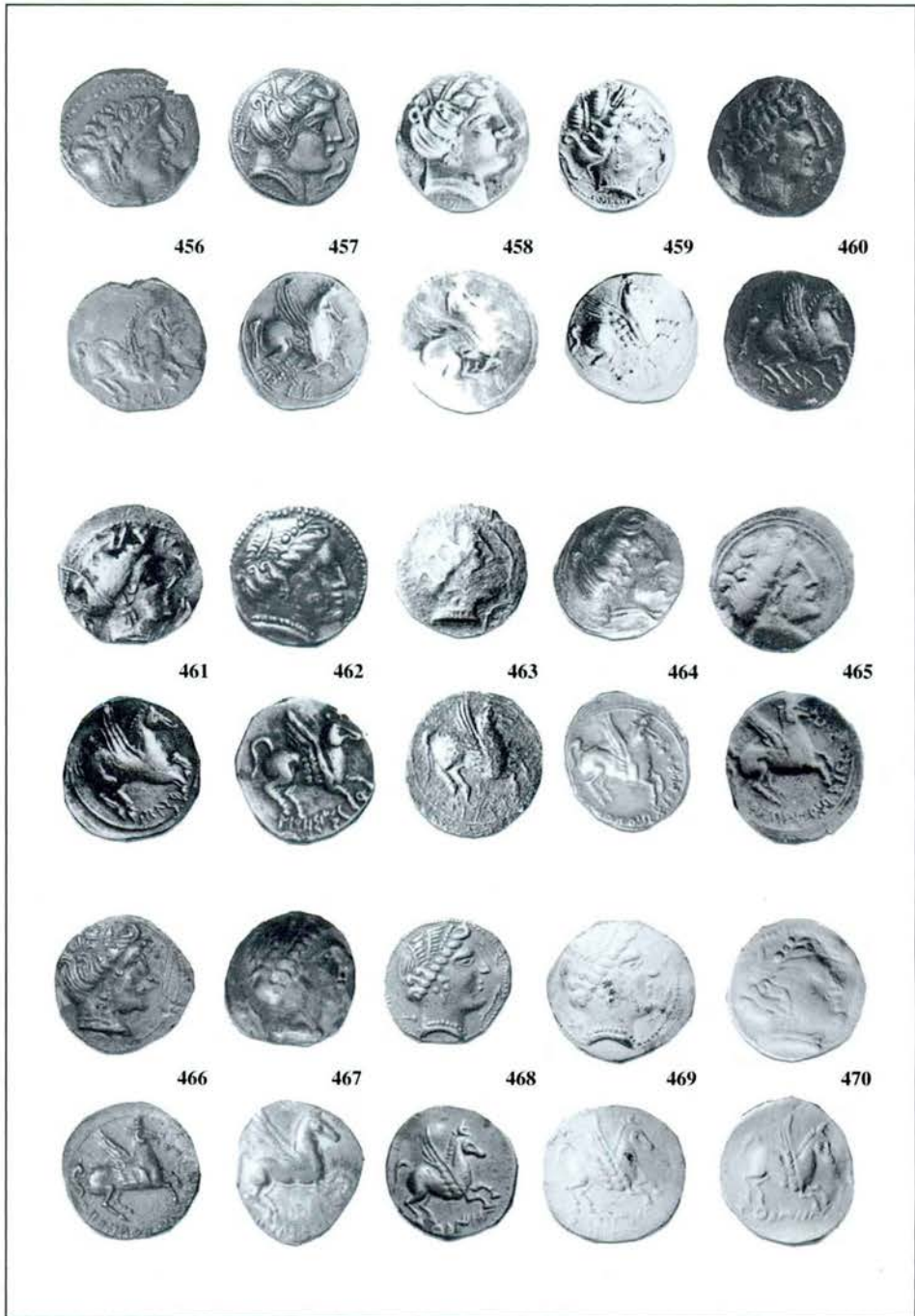
Làmina XXXII. Grup 10-10 a 11-1, números 413 a 426,

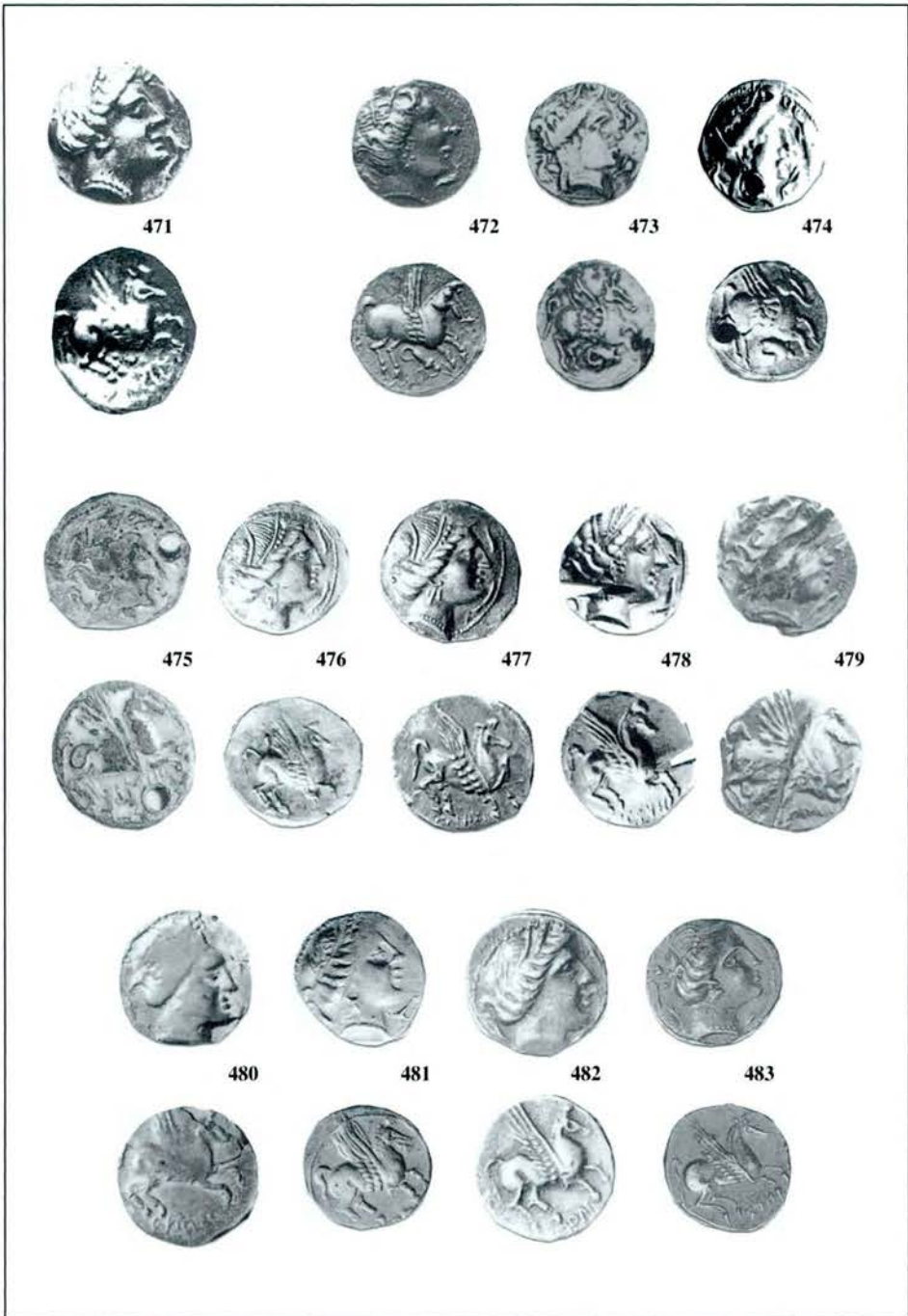
Làmina XXXIII. Grup 11-2 a 11-5, números 427 a 442.

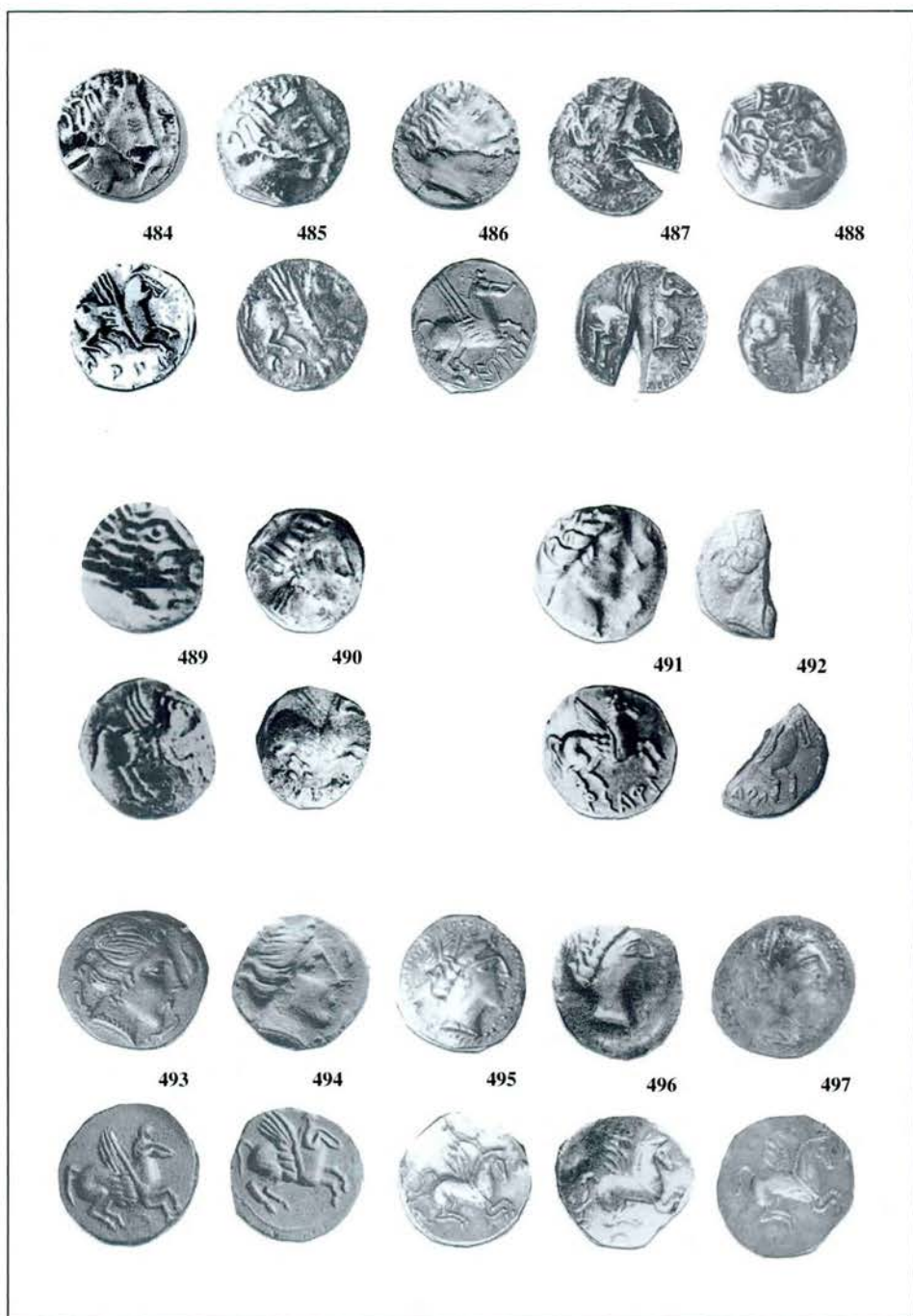
Làmina XXXIV. Grup 11-5 a 11-7, números 443 a 455.

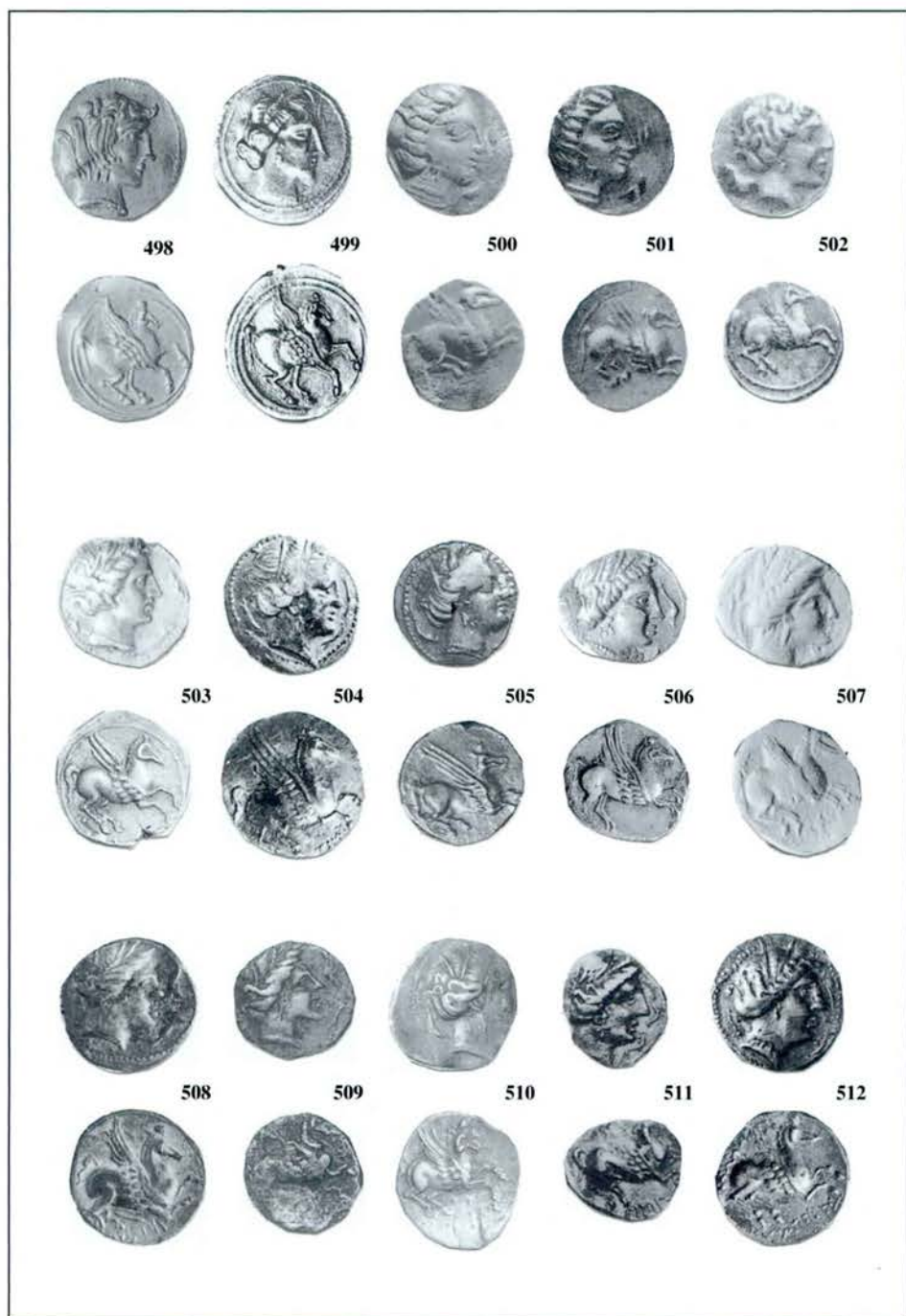
Làmina XXXV. Grup 11-8 a 11-16, números 456 a 470.

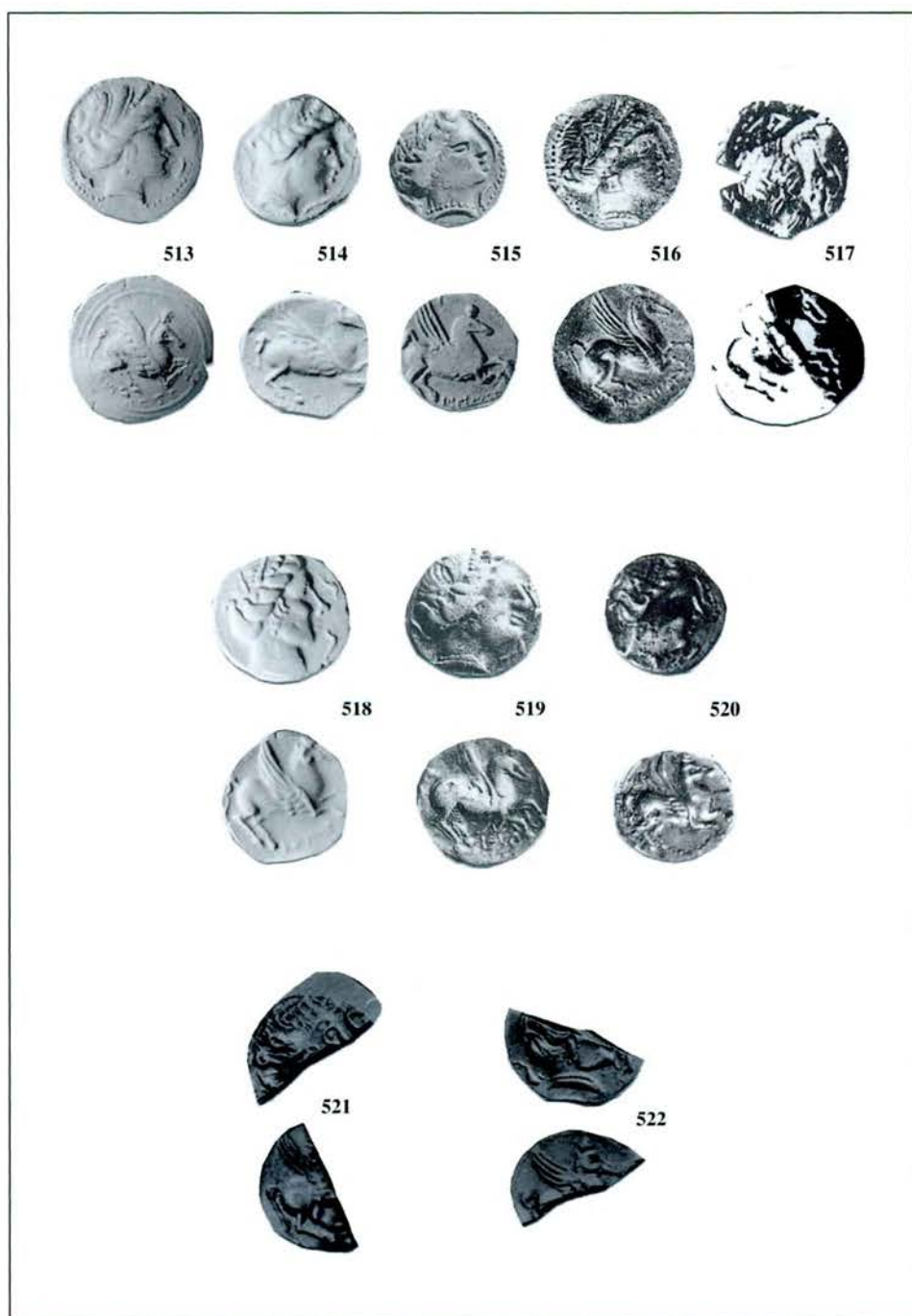
Làmina XXXVI. Grup 11-17 a 11-25, números 471 a 483.

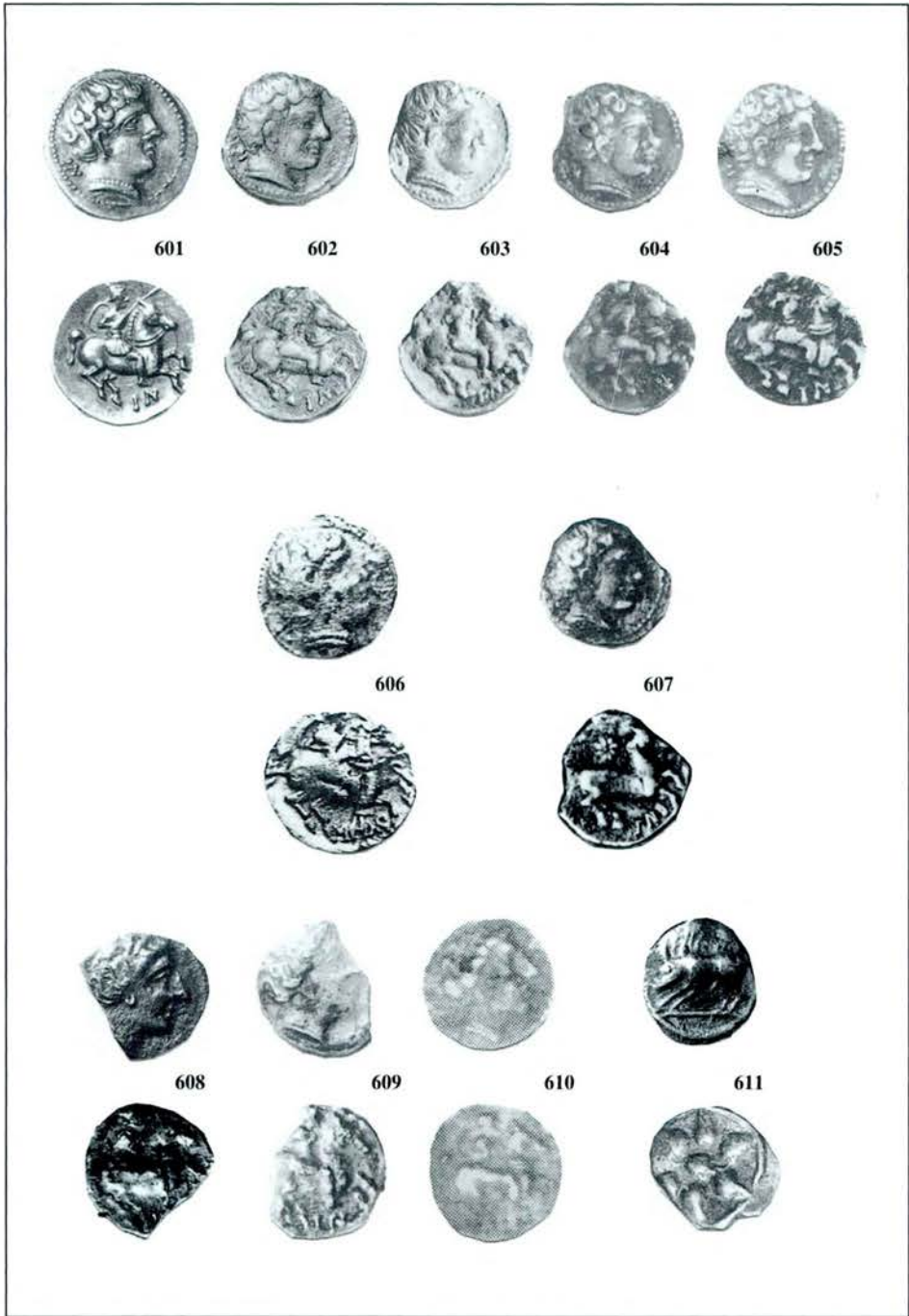
Làmina XXXVII. Grup 11-26 a 12, números 484 a 497.

Làmina XXXVIII. Grup 12, números 498 a 512.

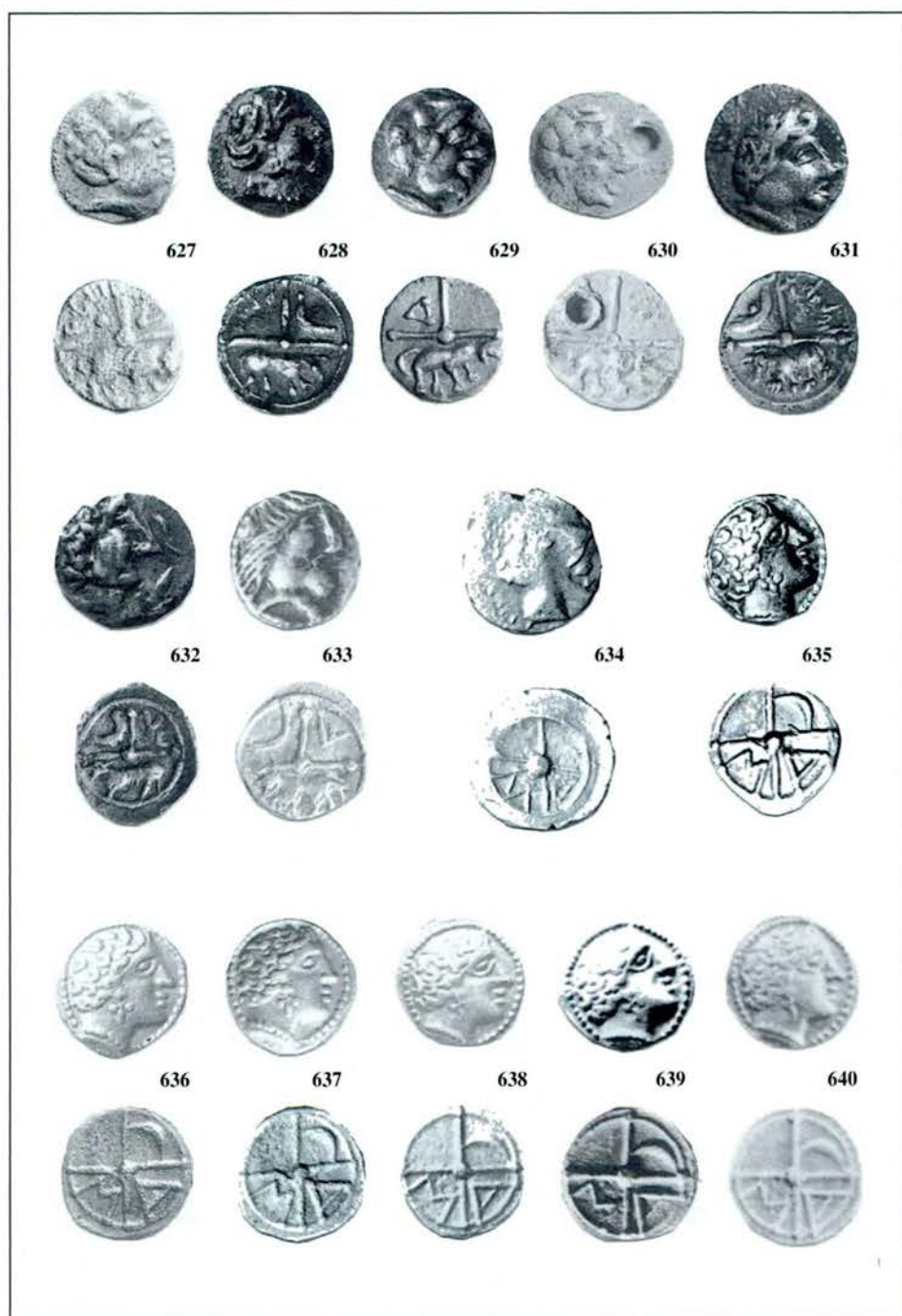
Làmina XXXIX. Grup 13, números 513 a 522.

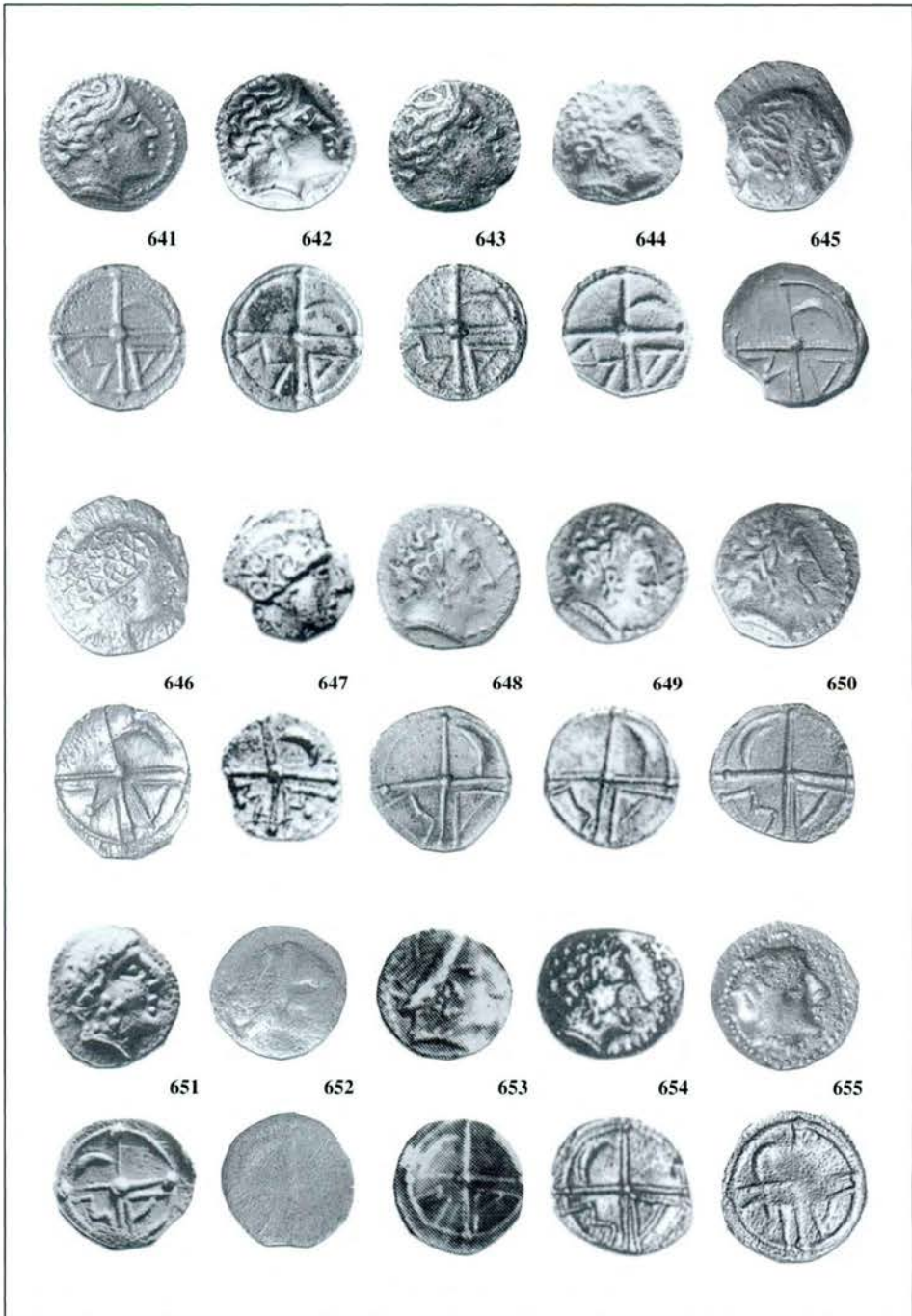
Làmina XL. Grup D. 1, números 601 a 611.

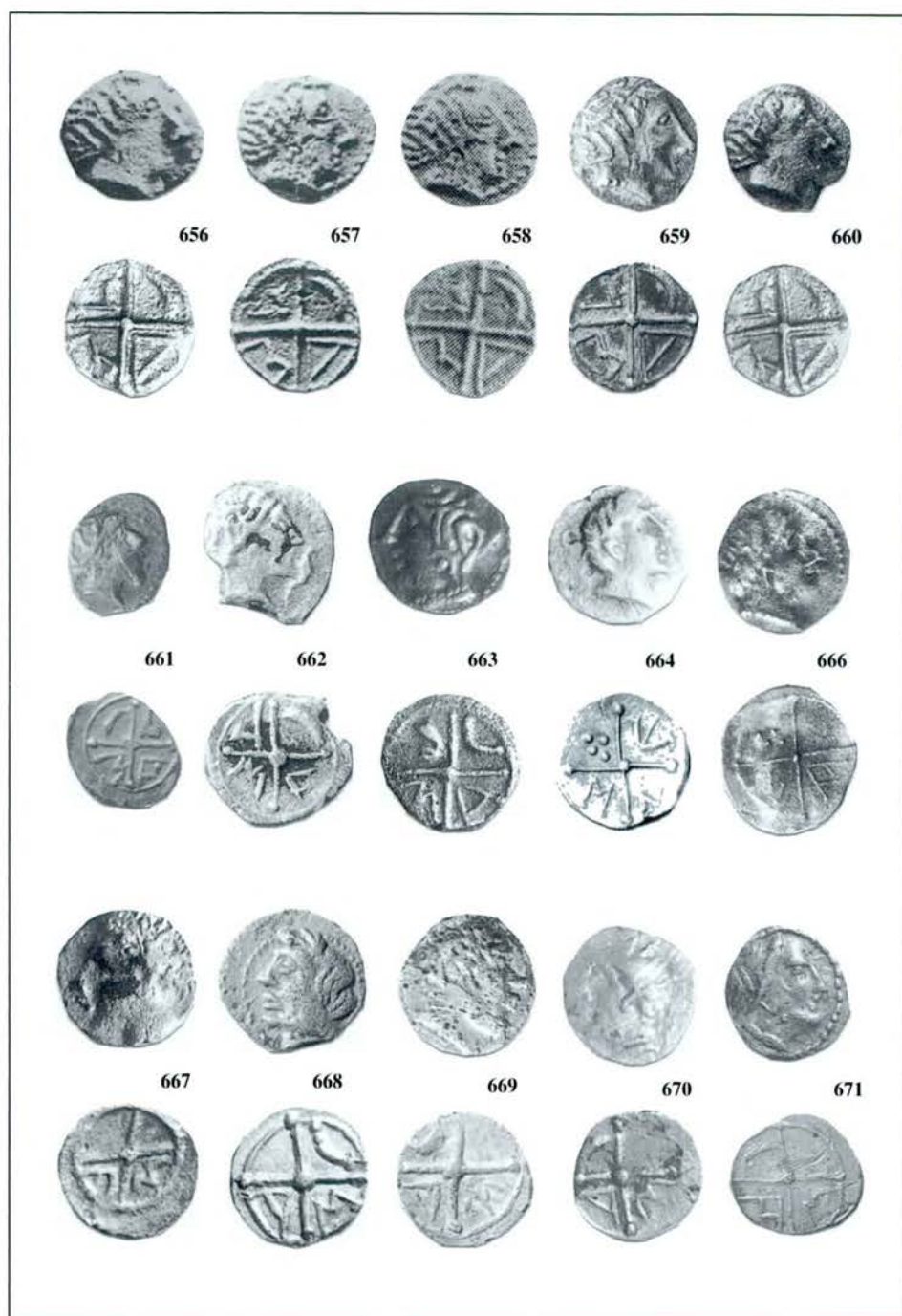
Làmina XLI. Grup D. 2-1, números 612 a 626.

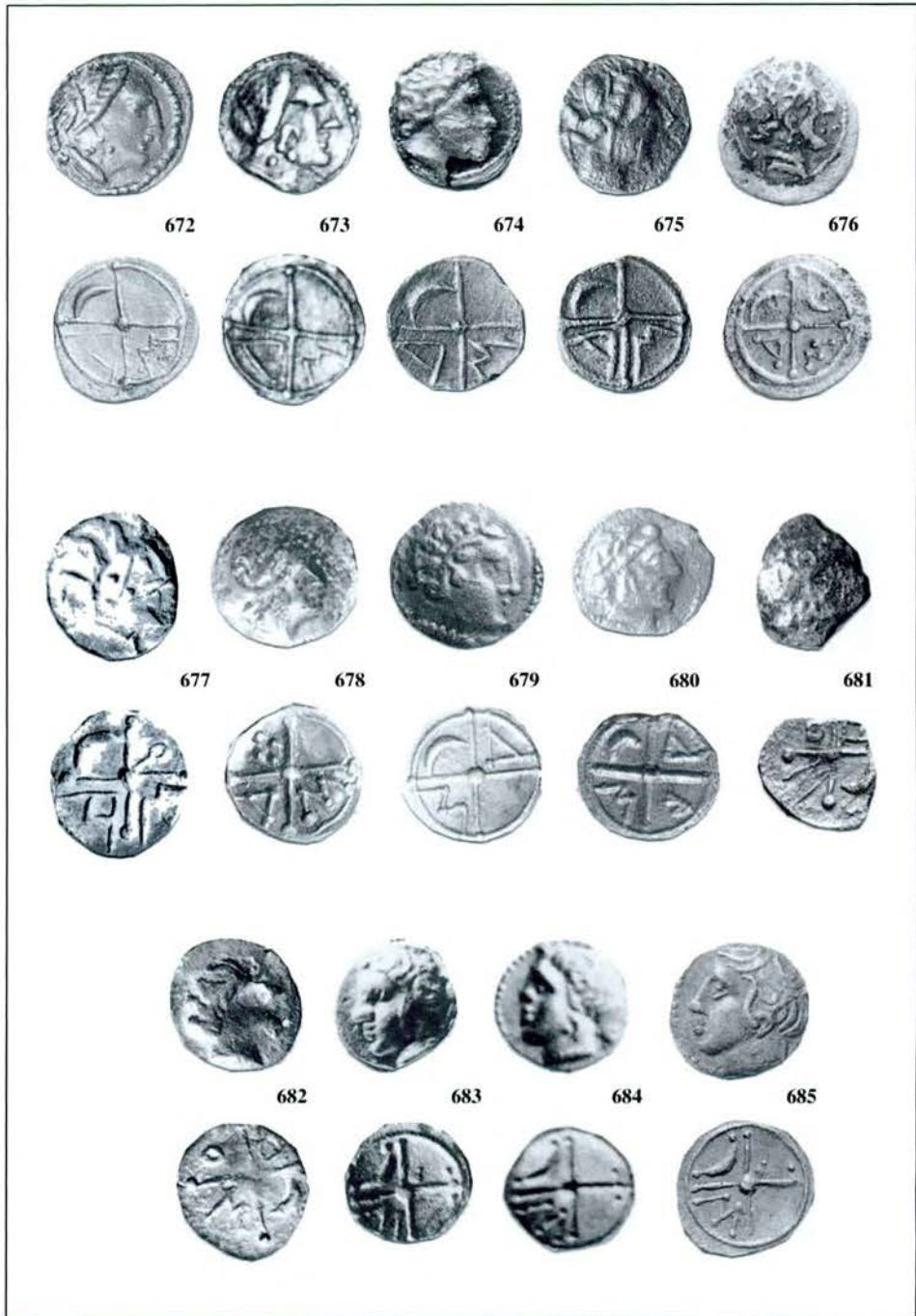
Làmina XLII. Grup D. 2-1, números 627 a 633; grup D. 2-2, números 634 a 640.

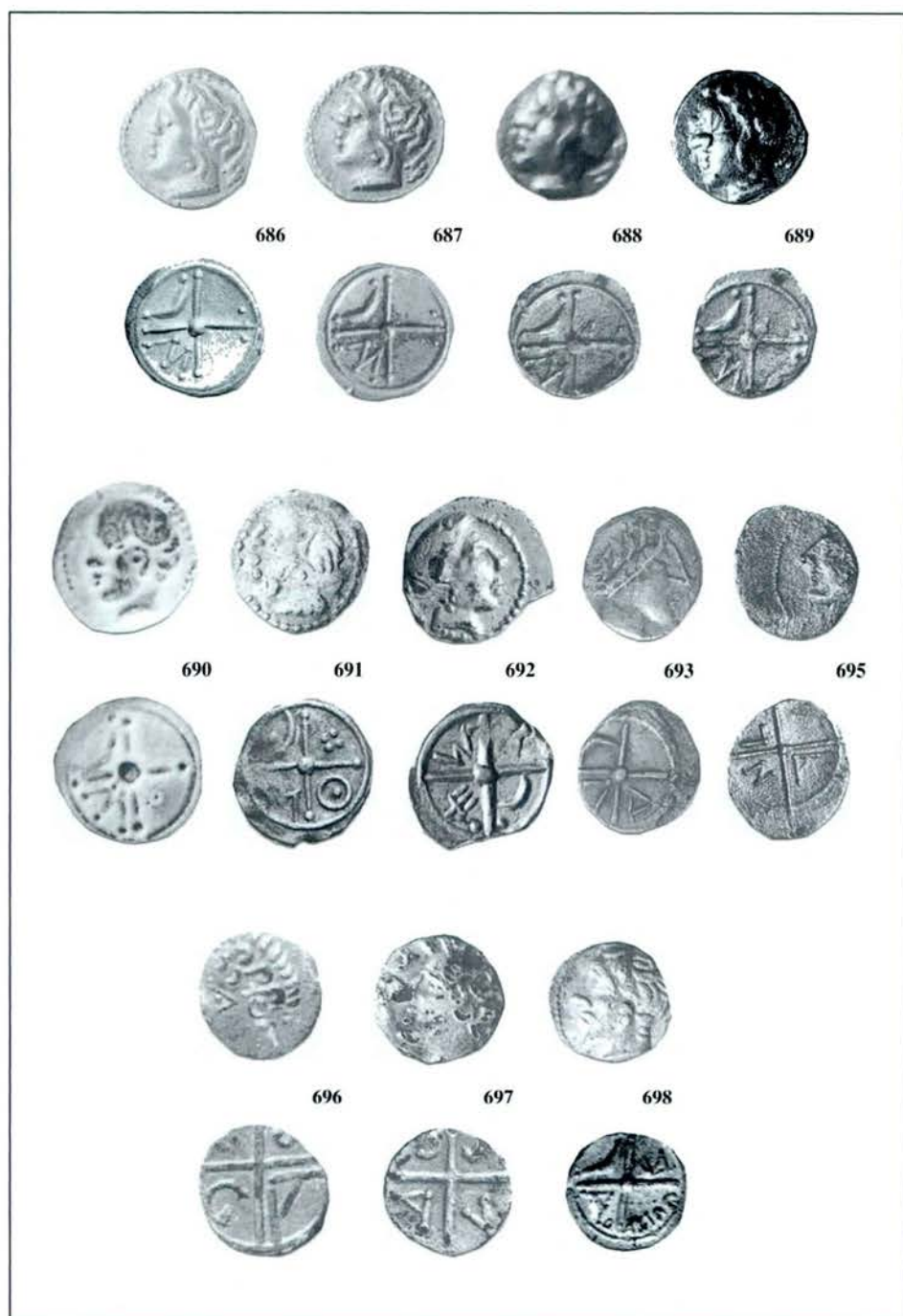
Làmina XLIII. Grup D. 2-2, números 641 a 655.

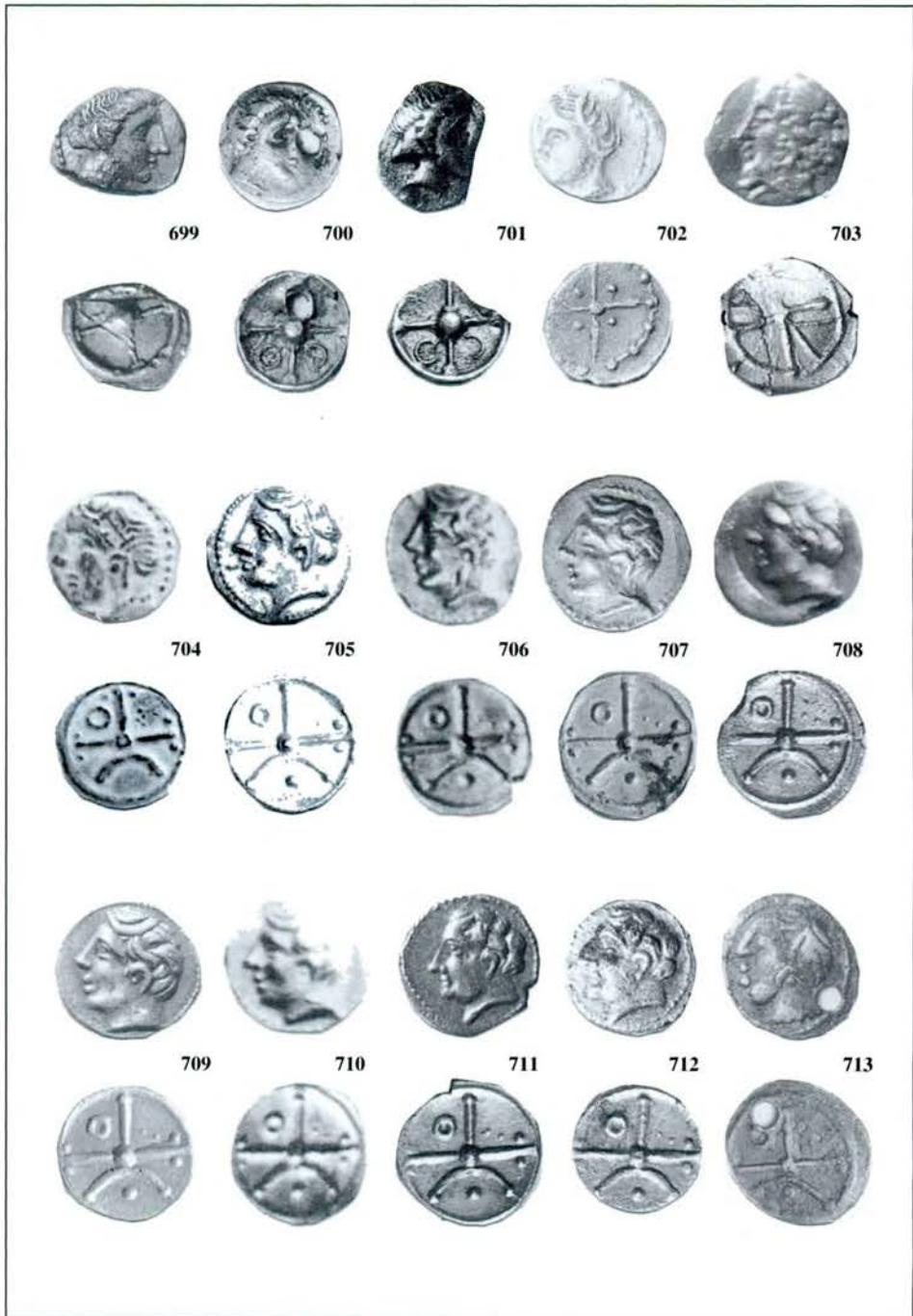
Làmina XLIV. Grup D. 2-2, números 656 a 671. No il·lustrades: 665.

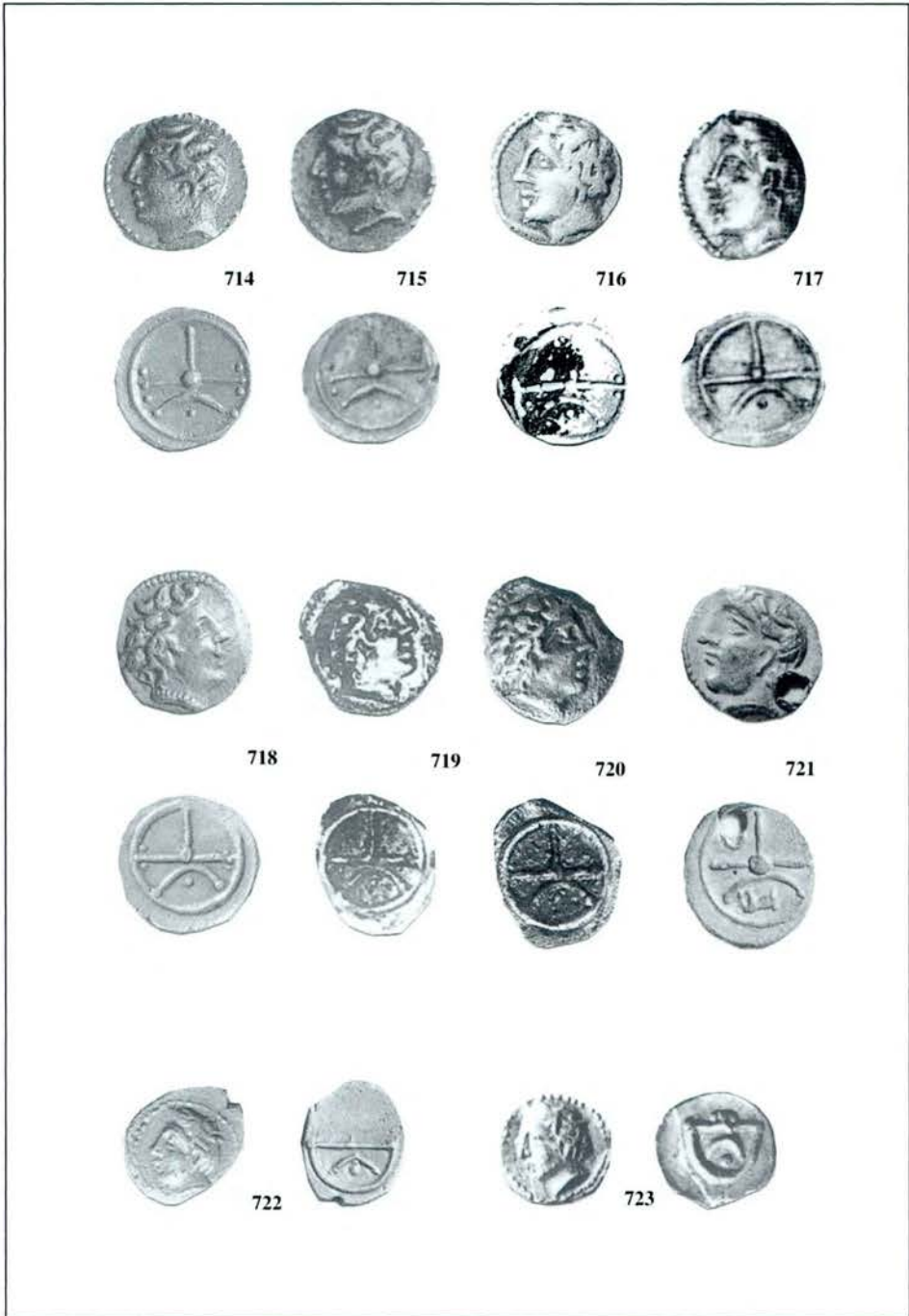
Làmina XLV. Grup D. 2-2, números 672 a 685.

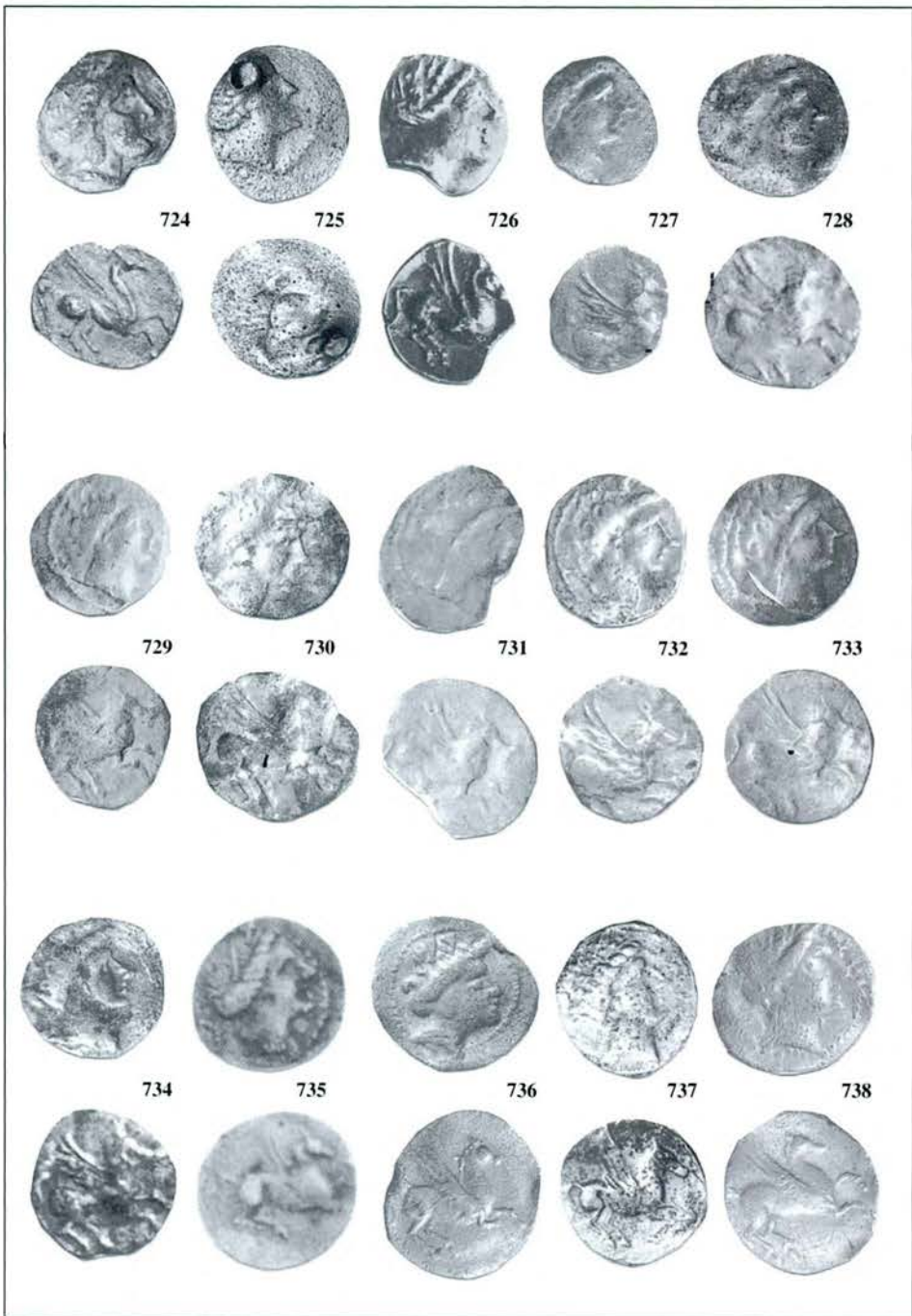
Làmina XLVI. Grup D. 2-2, números 686 a 698. No il·lustrades: 694.

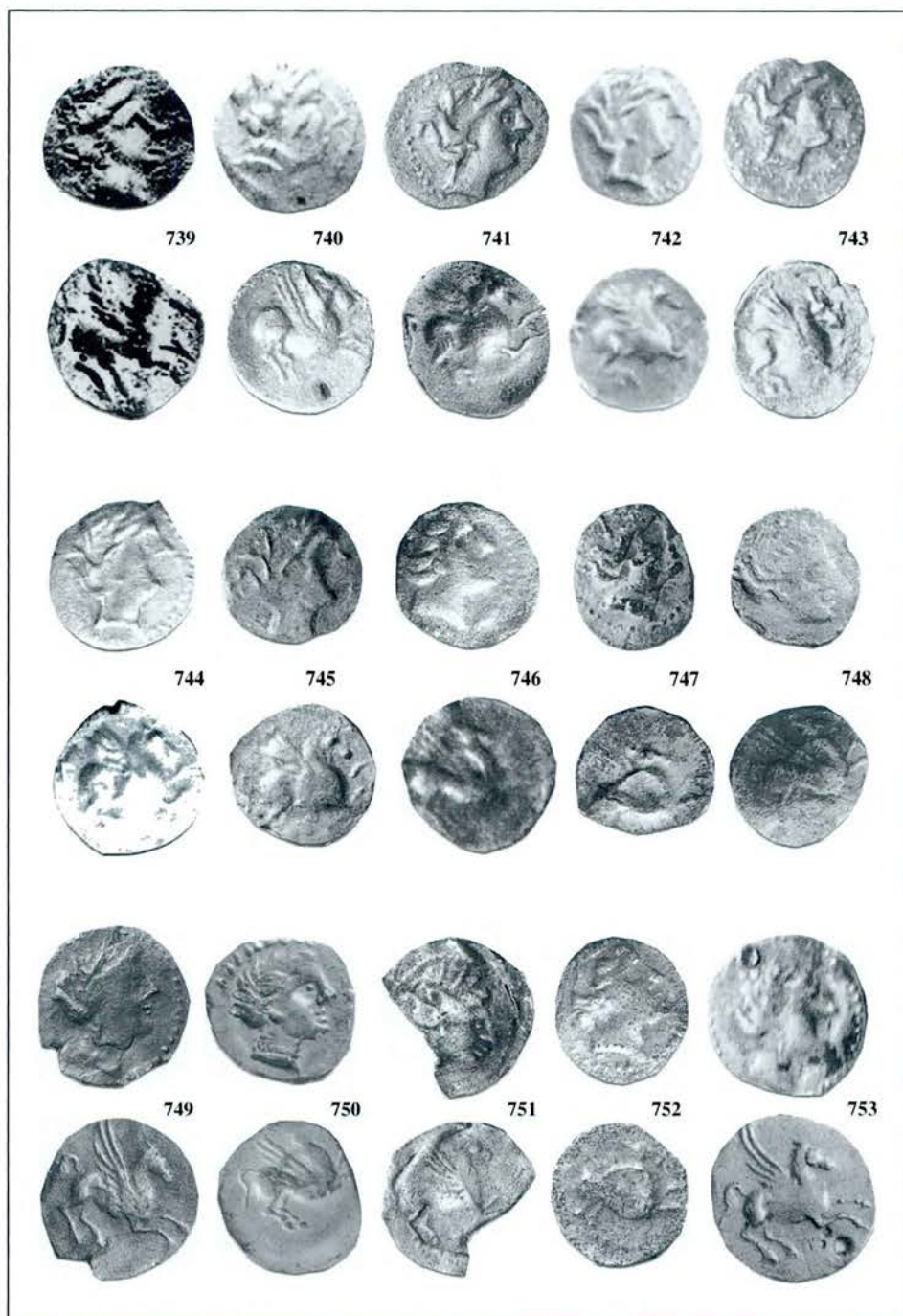
Làmina XLVII. Grup D. 2-2, núm.699 a 703; grup D. 2-3, núm. 704 a 713.

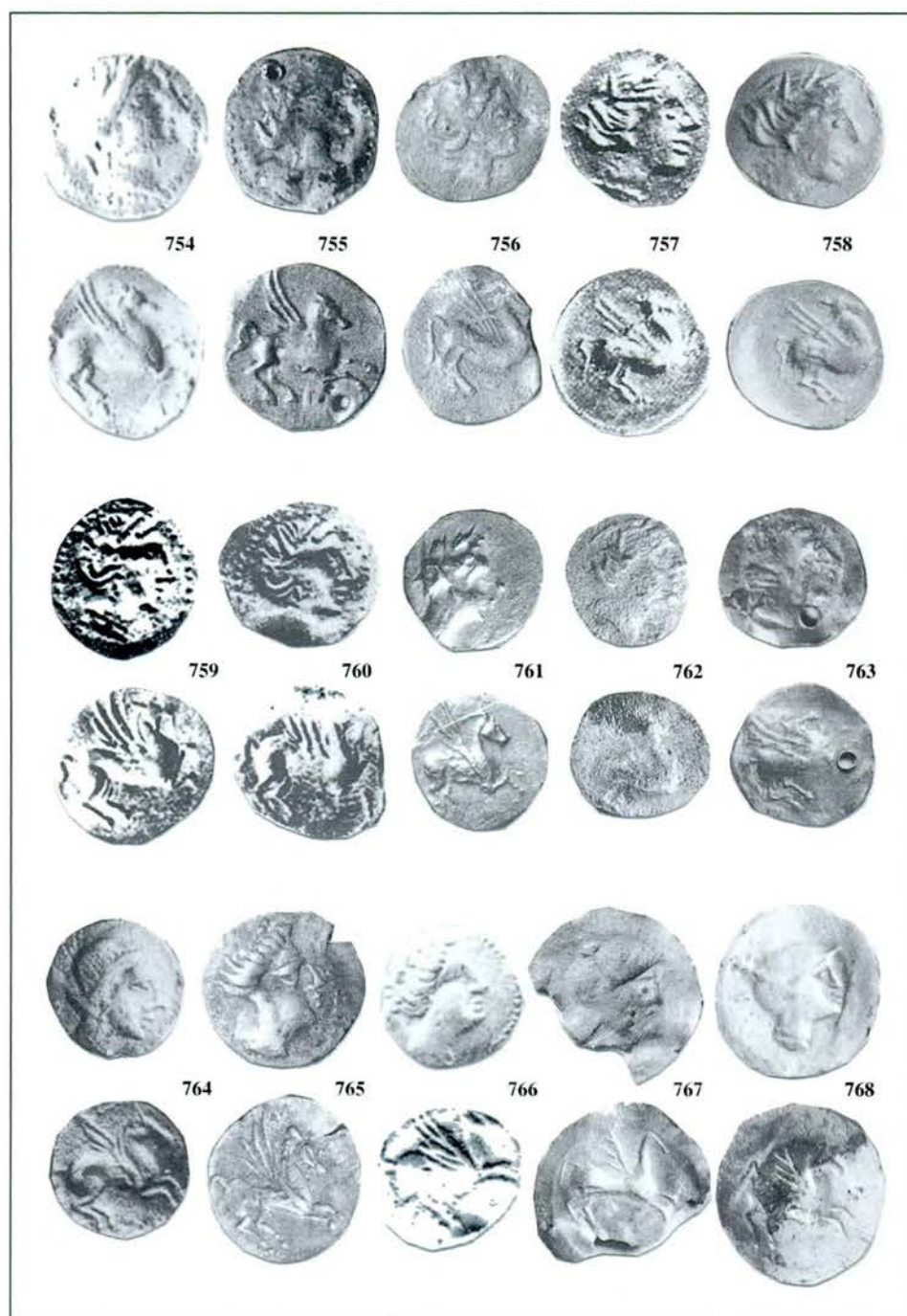
Làmina XLVIII. Grup D. 2-3, números 714 a 723.

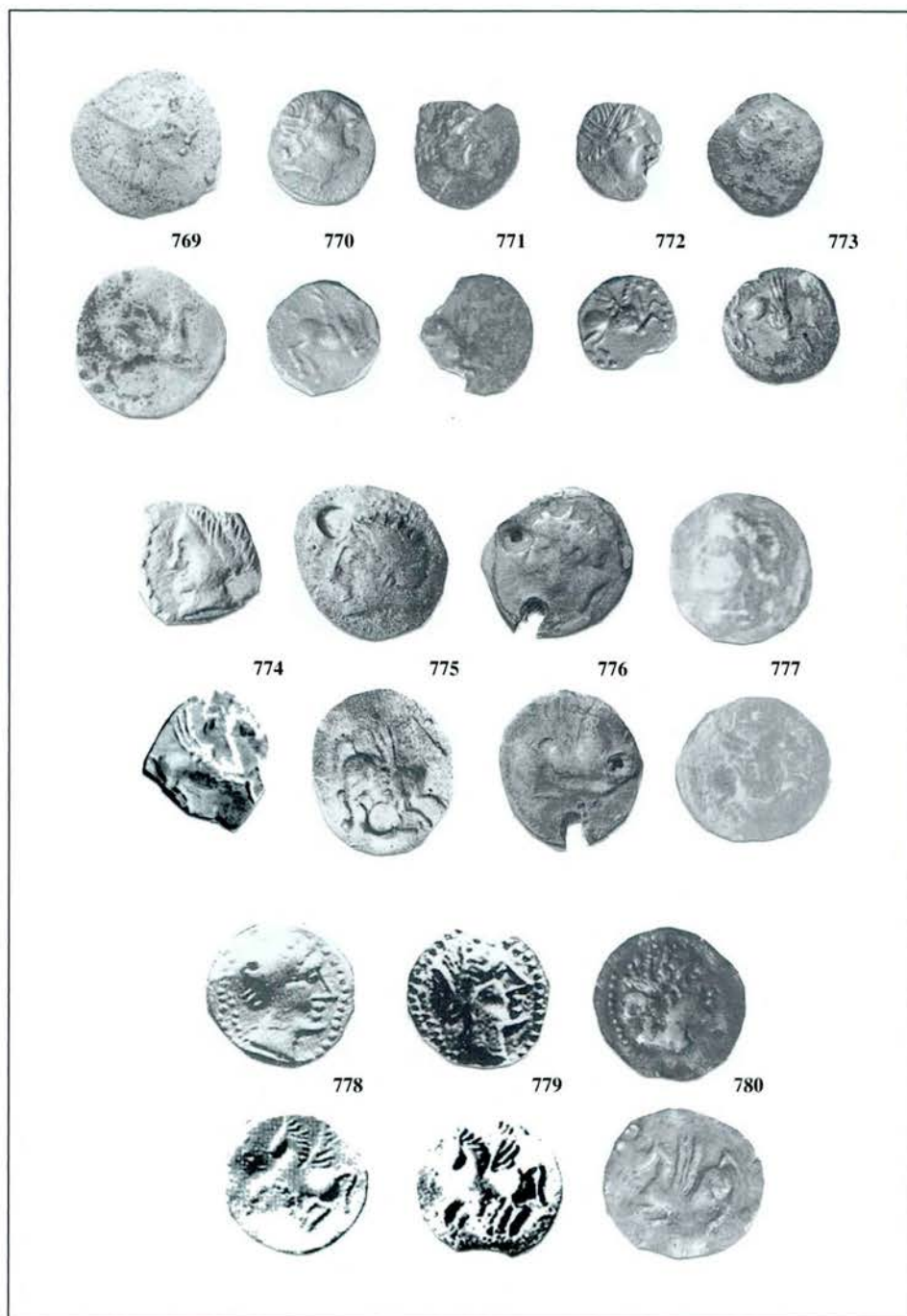
Làmina XLIX. Grup D. 3-1, números 724 a 738.

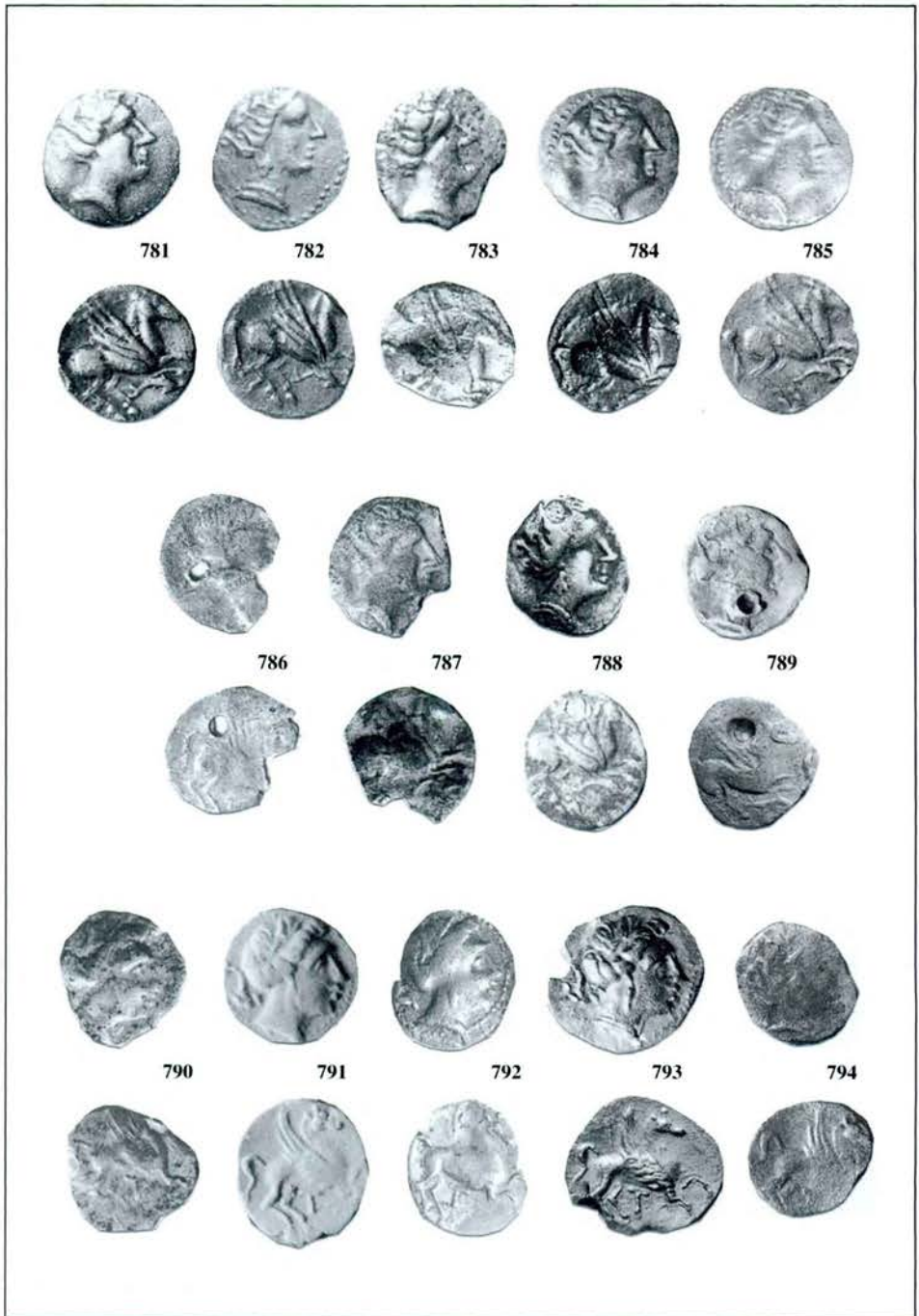
Làmina L. Grup D. 3-1, números 739 a 753.

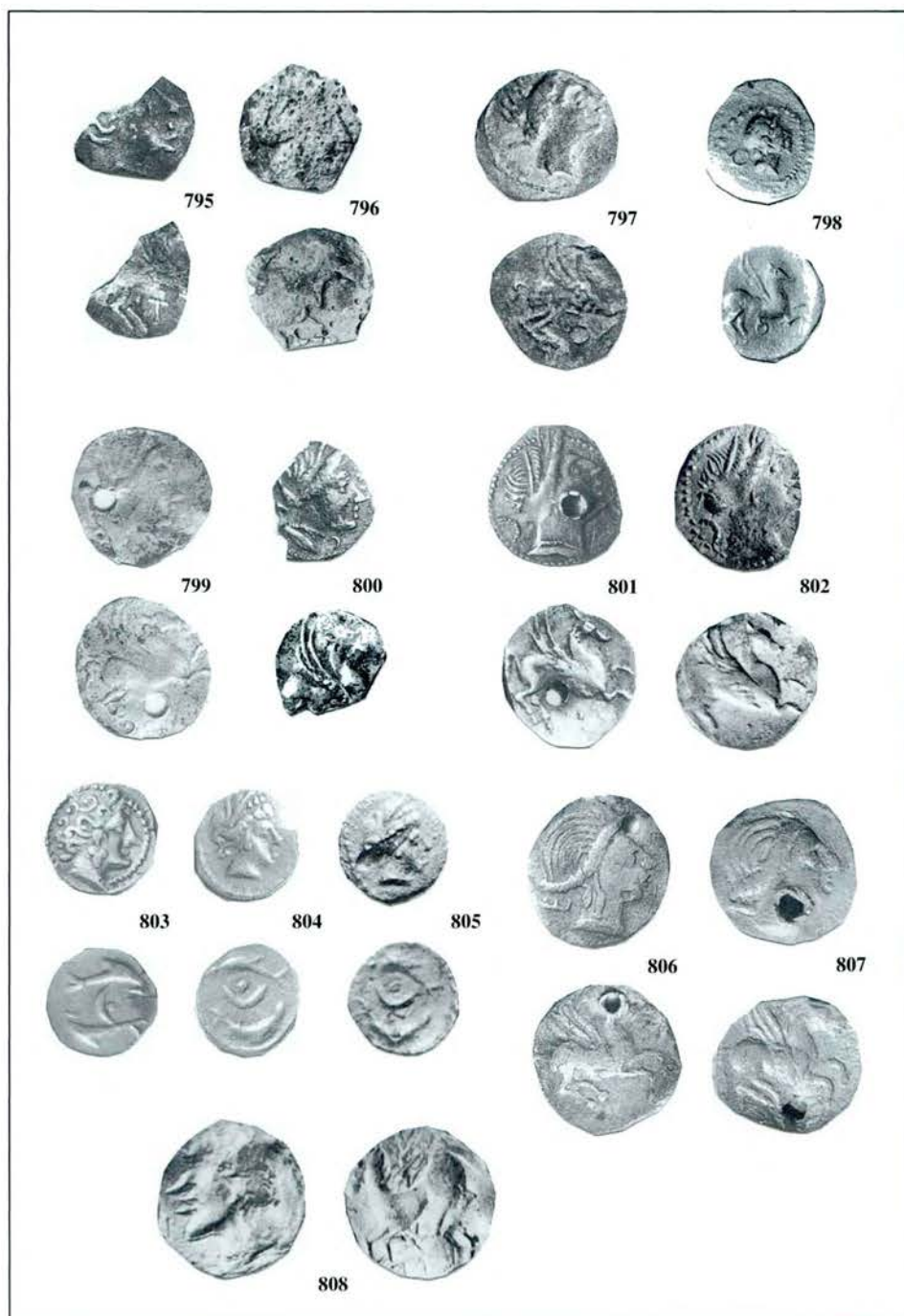
Làmina LI. Grup D. 3-2, números 754 a 768.

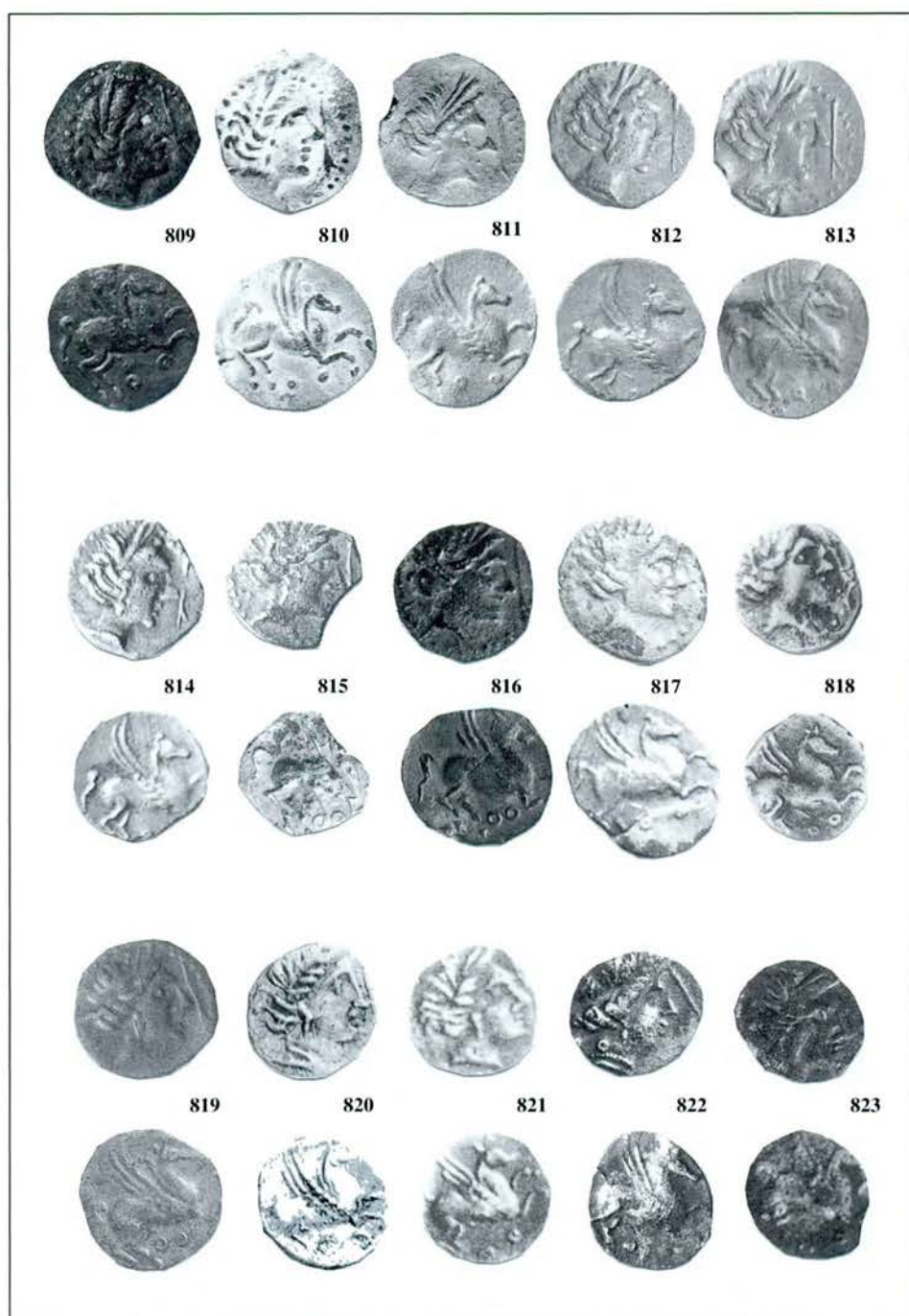
Làmina LII. Grup D. 3-1, números 769 a 780.

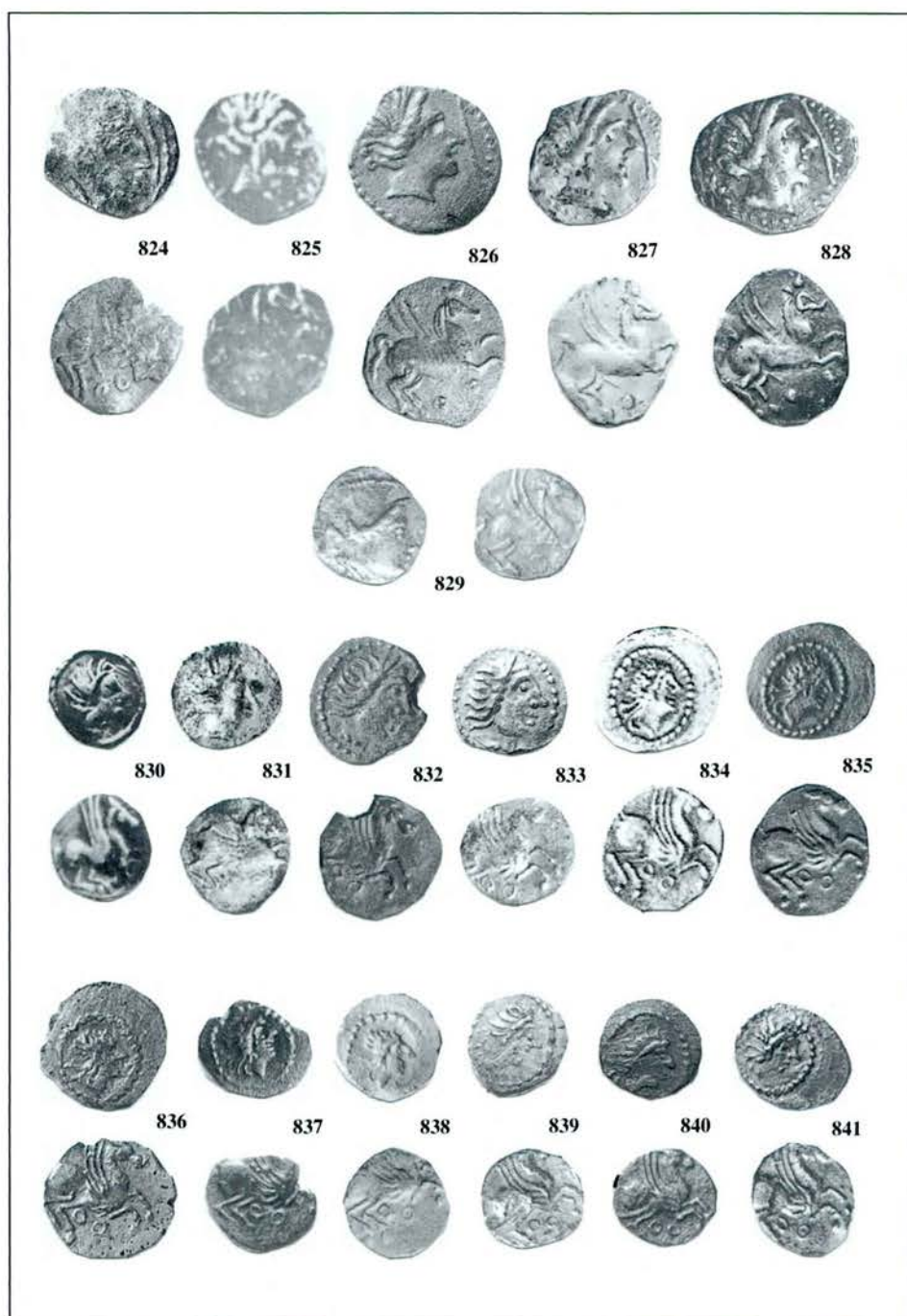
Làmina LIII. Grup D. 3-2, números 781 a 794.

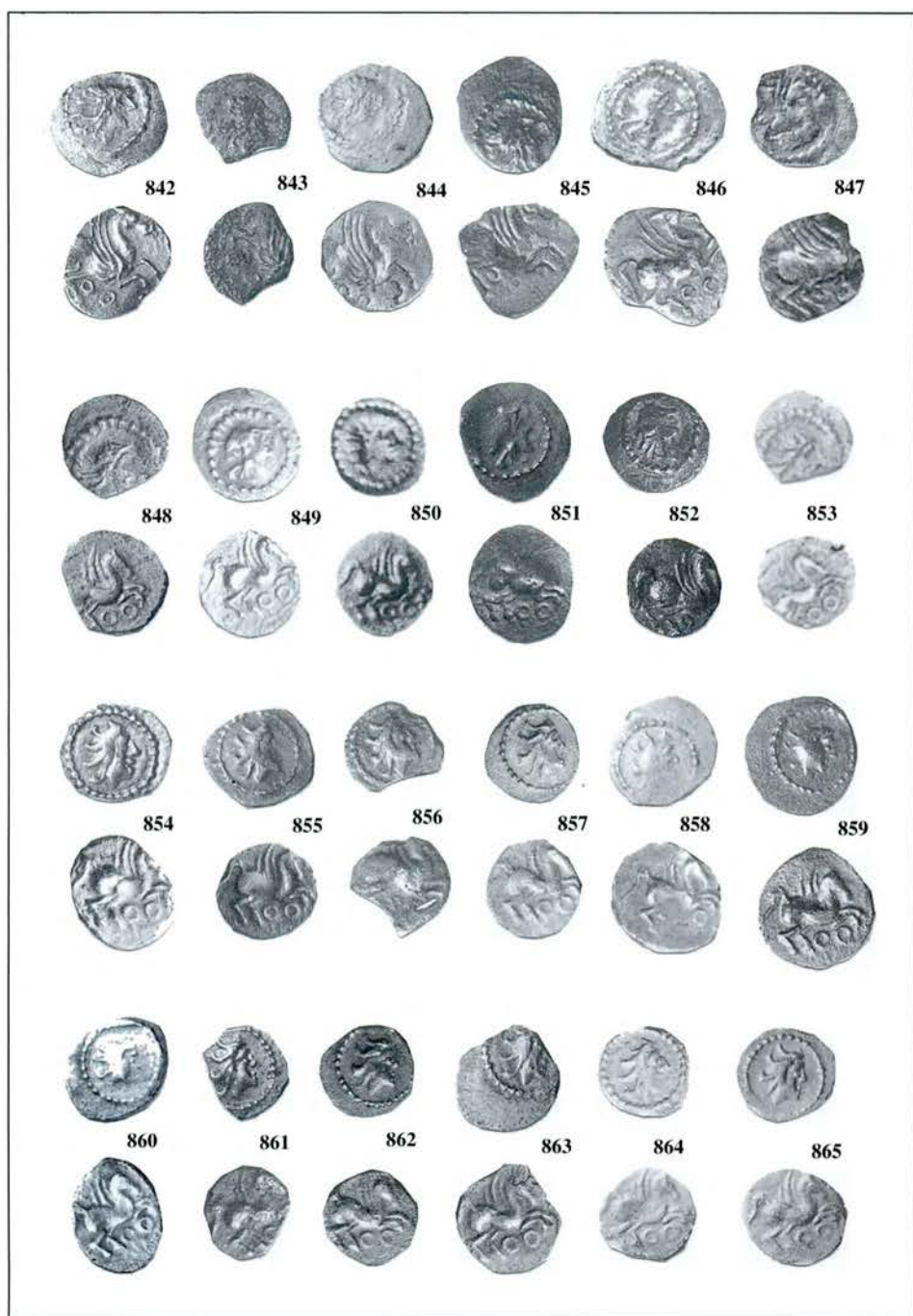
Làmina LIV. Grup D. 3-2, números 795 a 808.

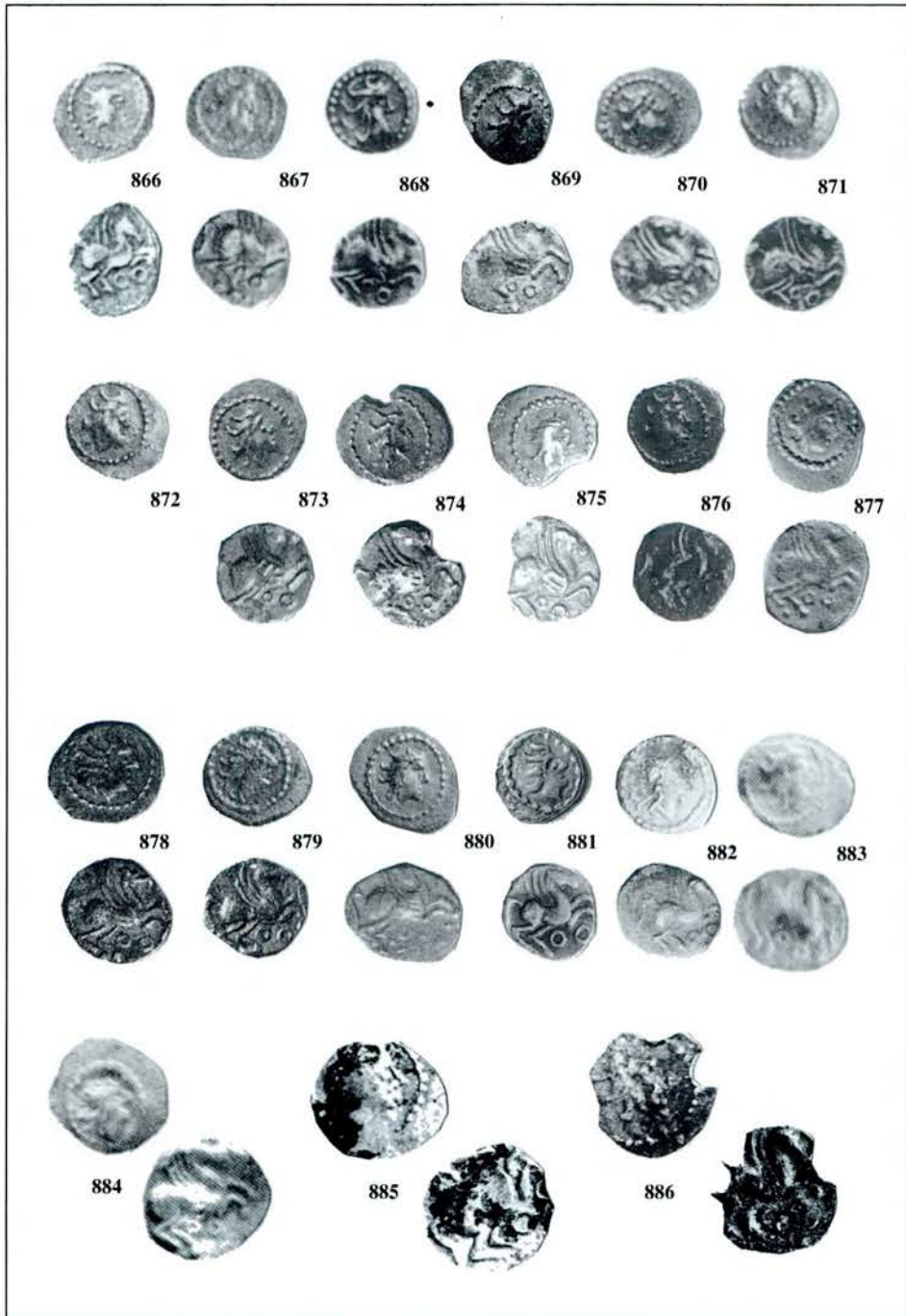
Làmina LV. Grup D. 3-3, números 809 a 823.

Làmina LVI. Grup D. 3-3, números 824 a 841.

Làmina LVII. Grup D. 3-3, números 842 a 865.

Làmina LVIII. Grup D. 3-3, números 866 a 886.

